

ОЛ. ЛУГОВИЙ

В Кігтях Двоголового Орла

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ - ХРОНІКА
З ЧАСІВ ВІЙНИ 1914 - 1917 РОКІВ.

Ціна 2 долари 50 центів.

1955.

Накладом Автора.

Другий том трилогії, повість “БУРЕВІЙ” (часи революції, Керенщини і першої війни України з Московщиною), буде зданий до друку, як тільки авторові повернуться кошти друку першого тому, то б то цієї книжки.

ПЕРЕД ЧИТАННЯМ ВИПРАВИТИ ВАЖНІШІ ПОМИЛКИ: (Рядки числити згори).

Англійська сторінка (2), Trilogy — на Trilogy.
Стор. 5, рядок 20 — прадіти — на прадіди; 10 ст. ряд. 24 —згірливо — на згідливо; 16 стор. ряд. 27 — київсько — на київського, рядок 32 — походження; — походження; 25 стор., примітка — гусарський — на 17 гусарський; 33 стор. останній рядок — плакати ме — на плакатиме; 44 стор. примітка — Храповиський — на Храповицький; 50 стор. 18 ряд. — потяг — на поїзд; 56 стор. примітка — губернатор, признався — на губернатор, признавався; 101 стор. 13 ряд. — Паволоцький — на Паволоцький?; 130 стор. ряд. 25-26 — гос-талю — на госпиталю; 135 ст. ряд. 18 — Воломирович — на Володимирович; 157 ст. рядок 19 — бек — на без; 161 стор. ряд. 34 — вибалужившого — на вирячившого; 165 стор. ряд. 33 — вибухла — на вибухала; 169 ст. ряд. 25 — (не відбилося у деяких примірниках) — “куля-дура; 178 стор. ряд. 27 — (на деяких) — пуський, з огляду — на пруський, з вигляду; 189 ст. ряд. 15 — Рівного — на Рівна; 207 ст. ряд. 10 — хиртий — на хитрий; 210 ст. ряд. 2 — півсвідомо — підвідомо; 217 ст. ряд. 11 — вигони — вигону; 224 ст. ост. рядок — надхопив — надходив; 230 ст. ряд. 12 — десятьсот — девятьсот; 243 стор. ряд. 9 — висновик — висновок; 244 ст. ряд. 16 — відковувалися — відочувалися; 258 ст. ряд. 5 - 8 — новоархагельці, новоархангенцями — новоархангельці, новоархангельцями; 268 ст. ряд. 2 — Знаюш — Знаєш; 341 ст. ряд. 2 — полковникові — ковникові; 349 стор. передостанній рядок — імперія — імперії. Не так значні похибки ортографічні й друкарські не виправлені; читачі виправлять їх самі.

Повість друкувалася в двох часописах у 1933-1934 і 1944-1945 роках у Канаді й ЗДА. У 1947-1949 роках друкувалася (частинно) у журналі, що його видавав автор.

ОЛ. ЛУГОВИЙ

В Кігтях Двоголового Орла

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ-ХРОНІКА З ЧАСІВ

ВІЙНИ 1914 - 1917

**1-й том трильогії
“ЗАЛІЗОМ І КРОВЮ”**

ПРАВА АВТОРА ЗАСТЕРЕЖЕНИ

1955

Друком

Alberta Printing, 10355 96th Street, Edmonton, Alberta, Canada

In the Claws of the Twoheaded Eagle

HISTORICAL NOVEL FROM THE TIME OF THE
FIRST WORLD WAR

by
ALEXANDER LUHOWY

(First Volume of the Trilogy
"BY IRON AND BLOOD")

— Copyright Reserved —

1955

Printed by

Alberta Printing, 10355-96th Street, Edmonton, Alberta, Canada

ПЕРША ЧАСТИНА

І дастъ вам Утішителя, Духа Правди, котрого світ не може приняти, бо не видить Його, ані не знає Його.

Правдиво, правдиво кажу вам, плакати й ридати будете ви, світ же веселитися, та смуток ваш на радість обернеться.

Більшої любови ніхто не має, як Той, що душу свою положив за друзів своїх. (Іоан 14:16-17, 15:13, 16:20).

Початок другого десятиліття наших часів зазначився надзвичайними явищами у природі і старі люди віщували з того великих нещастя... .

Зявилася комета, на небі бачили якісь таємничі знаки, місяць часто сходив немов облитий кровю, а на останку, після рокової тринацятки, вся Європа бачила повне затміння сонця.

На Україні по обох боках російсько-австрійського кордону впродовж кількох років був небуваний урожай... .

Завважуючи нарушення порядку у природі, люди ждали тогож і в житті. Столітні діди, сумно похитуючи головами, говорили переконуючо:

— Не споживе людство того хліба спокійно... . Небесні знаміння віщують війну... .

Селяни слухали річей досвідчених життям старців і собі повторяли занепокоєно:

— Кажуть — війна буде... .

А по містах інтелігенція читала і перечитувала неясні звідомлення хитрих політиків, завважувала поступінне посування на захід російським полків і дивізій і, боязно оглядаючись, перешіптувалась таємничо:

“Наверно війна буде”... .

Очі міста і села мимоволі зверталися на захід, звідкіль найскоріше можна було спідіватись небезпеки. Розбур-

хана уява міського шумовиння далекі гуркоти грому приймала за гуркіт австрійських гармат...

Але ніщо не нарушувало повсякденного спокою. Захід мовчав. Трівожне виждання міст замінила погоня за наживою, пиятика, розпуста... Багачі з кодлом потяглися до Рівієри, Монте-Карло, Парижа, витрачувати видушені в бідноти гроші, їхні прибічники псували папір по незчіслимих установах, а заспокоєнє село віддавалося споконвічним клопотам про завтрішній день. Все увійшло у свою колію, сміялося над даремною трівогою — одні лиш сивоволосі старці не піддавалися загальним ілюзіям...

— Ця тишина перед великою бурею — казали. — Небесні знаміння ніколи не минуться дарма!.. Ось побачите!..

І знову трівога опановувала слухачів. Та лише на короткий час... Чим далі пророцтвам старих переставали вірити й селяни, а там і сміялись почали. А ті сумно все ще перестерігали:

— Смійтесь, смійтесь, колись плакати будете... Спомянете наші слова!..

Так надійшла косовиця. Вже в перших днях липня стала відома Сараєвська подія. і знову занепокоїла селянські голови. Всі напружено ждали вибуху і коли прийшов той час, загал зустрів цю вістку спокійно, як щось таке, що неминучо мало статись.... Грізна політична ситуація розрядилася першими вибухами грому в Сербії, чим день захоплювала все ширші обрії і внедовзі вся Европа опинилася у кровавому огні.

І

Найвеселішими місяцями для селян на Україні безумовно є липень і серпень — місяці збору урожаю. Воно і не диво. Весною селянин непевний плодів своєї праці; оре, сіє, а в голові рояться думки-молитви щоб посухи не було, щоб град не вибив, знов же щоб і надміrnі дощі не пошкодили. Та так не покидають думки людини через ціле літо. За те якаж радість у жнива! Вийде у поле, а

там наскільки зір охопить, золотом переливаються широкі лани жита, пшениці, наче молоко білє гречка, синіє, мов чудової роботи килим, цвітучий лен... Буде що їсти, та й на видатки стане. Аби тільки здоровля та поміг Бог зібрати... I всі, від малого до великого, працюють в полі. По селях замирає життя. Лиш де-не-де у селі вигляне зза воріт старенька бабуся, та й тій вкучно. I вона радо пішла би в поле, так щож?.. Мусить же й у дома хтось сторожем зістатись.

Від ночі до ночі працюють селяни не відчуваючи ні спеки ні втоми. Пізно ввечері вертають домів — змучені здавалосяб? Де там! Таких пісень, таких веселих жартів, як у жнива, не почуєте у селі ніколи. Співаючи працють цілий день і зо співом йдуть домів... Не відчувають ні гризоти, ні турбот питомих так званій інтелігентній верстві людства. Не бажають вони ні багацтва, ні грошей чи ситого, вигідного життя, — не бажають і витребеньок сучасної культури. Вміють вдоволитися малим, а потре-
бують лиш змоги спокійно жити й працювати, як їм діди-
праді-
жили заповідали. Найбагатші люди світу не дорівняють під цим зглядом селянству, — бо ні один з них не задоволений своїми багацтвами, кожний з них повен заздрості, ненавидить подібних собі, робиться слугою, рабом своїх багацтв, замісьць ними розпоряджати; кожного з них культурний і гуманний ХХ вік немилосердно штовхає на шлях стопроцентової наживи, обоснованої на зліднях і крові міліонів людських істот.

Варто покинути Бог знає які вигоди в місті, аби перебути час жнив у селі, полежати на запашному сіні, от так собі, без ніякої думки, вдивлятись у блакитну височіні, впоюватись красою краєвидів. На селі не те, що в місті. В місті доброму чоловікові і повернутись немає де, а височезні будівлі пригноблюють дух людини наче тюремна камера... В селі ж куди задумав, туди й подався у безмежний простір... На великих лише дорогах простір обмежують "культурні" верстовики.

Село О... у Східній Україні належало до тих благо-

датних закутин російської імперії, де тяжка рука начальства рідко давала себе відчувати. Положене далеко від міста і залізної дороги, село жило спокійним, патріярхальним життям. Все начальство складалося зо своїх же селян, навіть поліційний урядник; а вже ж відомо, як то буває у селі — той сват, той брат, а той, знов, по службі товариш — тож і кривди від начальства селяни не бачили. Поміщик, як на диво, був дуже людяний й совсім і поміж ним і селянами царювали обопільна пошана і довіря. Незгоду в громадському житті вносив часами піп-москаль, але селяни не звертали уваги на його заходи; коли і терпіли попа, то лиш як неминуче зло, з яким годі боротися. “Казет” селяни не одержували — от “Раду”, де хто випусував, або просили у дідича старих чисел, тож і не зразу дізнавались, що діється в світі. У самі вже жнива рознеслася вістка про вбивство австрійського престолонаслідника. Може, якщоб не жнива, селяни і обговорювали цю подію, до чого вона доведе, але намучившись за день думали про відпочинок, а не про якусь “політику”. “Нехай роблять, що хочуть, аби лише нас не чіпали” — думали селяни не передчуваючи лиха. А лихо не спало. Через тиждень знову пішли балачки, що “австріяк” хоче йти війною на серба, але “наш” цар не дозволяє. Австріяк мусить слухати нашого царя, бо він між всіми царями найміцніший... І тут пригадувалися віщування війни старими людьми. Коли поважні, вже в літах, селяни спокійно ждали тої війни, як неминучої біди — молодь ремстувала:

— Ми їм повоюєм!... — казали похмуро. — І дітям своїм закажуть.

Старші успокоювали молодиків:

— Гріх так казати. Адже начальство від Бога поставлене. А цар — помазаник Божій. Чули, як піп у церкві каже, що на небі Бог, а цар на землі...

— Лихий його мазав, а не Бог, — огризалися молодики. — Не мав би Бог другої роботи, лише царів мазати, а ~~вони~~ війни прорвали б... Чи ж Богу приємне вбивство людей? Тож в святих заповідях стоїть: не воївай... Вам

можна говорити, на війну ви не підете. Та, зрештою, не так ті царі, як царенята. І Бога тут вмішувати нема чого.

Старі не находили відповіді й ображено відзвивалися:

— З вами не зговоришся. Розумні стали дуже... Тим то Бог і добра не дає людям...

— Чиж ми Бога зневажаємо, чи що? — перечили молоді. — А ви, коли гріху боїтесь, то не викликуйте грішних розмов.

Такі суперечки відбувалися кожного свята чи неділі. У будні тяжка праця займала ввесь час і панував позірний спокій... Та одного вечора нарешті сталося те, давно сподіване, лихо. Від хати до хати проходили десятники, стукали у вікно, а коли хто відзвивався з хати — кидали ляконічно:

— До волості!...

І так під кожною хатою. Дядьки хоч і здогадувалися причини так наглої сходки, та все ж хотіли б впевнитись у правді своїх здогадів, — розпитатися, чого потрібно начальству, тільки десятники швидко проходили далі. Коли хто звертався з запитами, виминаючи відповідали:

— Там дізнаєтесь. Не маємо часу балакати...

Селяни сходилися по кількох, невдоволено нарікаючи на пізну пору:

— Лихо їх забрало б з тими сходками... Чоловік мав би відпочити, то йди, вистоюй там... Все щось нове вивдумують. Чи підемо, куме? — питаеться сусід сусіда.

— А вже ж, почуємо, що там і як...

— Почуємо... — невдоволено каже перший. — А завтра спати будемо, чи що? Хліб у полі висипається. І чого їх приперло робити сходку у ночі?...

— То певно мобілізація, куме... — здогадується сусід.

— Мобілізація, кажеш... То хіба ж уже війна?...

— А вже ж не що...

Балакаючи дядьки поспішли до волосного майдану. Там вже було повно людей. Сходилися чоловіки, жінки, й підростки, цікаві вневинились причин так пізньої сходки. Вештався поміж селянами й піп, прислухуючись розмовам.

Як тільки селяни завважували попа — голосна розмова вривалася. Піп підходив і з неукритою радістю проголошував:

— Значить, братци, воєвати будем! Пойдьом біть німцев!..

І ждав, який вплив окажуть його слова. Селяни обурювалися явною радістю попа, та ремствувасти голосно не сміли. Пошепки передавали один другому:

— Чуеш, куме, війна....

— Еге-ж, еге... Війна, бодай їй трясця....

— Może то неправда, мало що люди видумують — сумнівався третій.

— Холера їх напала б, отих головачів! — заклинав якийсь молодик у гурті.

— Тихо, піп суне — пошепки перестерігав інший.

Піп мовчки протискається у гурт, а за ним летіли сердиті похмурі погляди соток очей...

Вийшло нарешті до громади й волостне начальство. Старшина непевним голосом заповів прочитання маніфесту. Писар почав читати: — Божою Милістю, Ми, Микола II, імператор і самодержець всеросійський, цар польський і великий князь фінляндський і прочая, і прочая, і прочая... Аж вмішався тут піп:

— Зняти шапки, що за безобразіє! — гостро викрикнув він. — Господін урядник! — звернувся до поліцая, — это ваша обязанность следить, чтобы имені государя- императора отдавалось должное почтеніе! Что же вы?!..

— Правда, вибачте, батюшка, — якось нерадо сказав поліцай. — Прошу громаду зняти шапки...

Зібрані послушно виповнили жадання й читання продовжувалось: — Божою Милістю... оголошуєм всім нашим вірнопідданим. — Що оголошував цар вірнопідданим — селяни до ладу не розуміли. Писалося у маніфесті про братів-сербів і напастливу Австрію і такі інші, для селян цілком байдужні речі. На останку писар прочитав те, що розвіяло мов дим селянську байдужність — проголошення загальної мобілізації. В мізках селян заворушилися

пекучі думки, що ось, починається війна і треба зіставити не зібраний хліб та йти до “воїнського присутствія”, звідкіль їх пішлють вбивати таких же самих, відорваних силою від родин і праці, селян і робітників, лиш що з другого боку дурної межі, званої кордоном. Громада заворушилась... Коли старші віком несвідомо повторювали розповідюжені байки про оборону віри православної, престола, батьківщини та богоугодності війни — молодь проклинала потиху тих, що війну видумують і своєго “білого, православного царя”, журилася тужливо ріднею...

— Чи всі зрозуміли прочитане? — скінчивши, спитав писар.

— Та щож тут не розуміти? — озвалося кілька голосів.

— Отже, — заговорив війт — всі воєннозобовязані, до 42 років життя, збірайтесь у дорогу, щоб бути рано на розподілюючому пункті у повіті. — Він хотів ще щось додати, але на рундук вискочив невгамований піп з промовою:

— Православні! — загорланив патетично. — Наступіл велікій час освобождення славян із німецкаго іга. Хіщними волками напалі немци на єдіноверную нам Сербію і там льйоться уже славянская кров. Русский народ не допустіт гібелі своїх братьєв і он виступает на їх оборону. Австрійскіе полчища перешлі уже сербскую границу, неся унічтоженіє і смерть для наших братьєв, но христолюбивое российское воінство поможет многострадальным серbam у неравной борьбе. Проклятий враг хочет оторвать от росийской імперії і наш малорусский край, заселить нашу землю немцами, а нас стереть с лица землі, ілі превратіть в своїх рабов. Наш священний долг — стать мужественно на защищу вери православной, государя і отечества... Твердо помните, что ви обороныте свою землю, свої семейства от кровожадного врага. Помните, что вас ждут нетерпілово угнетyonные народи Австрії. Я буду моліть Бога о ніспосланії победи славному нашему оружію. Ідіте с Богом на святое дело! За Богом молітва, а за царем служба не пропадают! Ура-а-а!...

Промова войовничого попа не оказала бажаного впливу на зібраних. Два-три голоси затягнули було і собі "ура", але не маючи піддержки соромливо урвалися. Хтось з пітьми відповів на попове "ура" голосним "дурак".

— А бодай ти сказився, довго-гривий, то й тобі потрібна війна? . . .

— Обороняти землю — каже... Нехай боронять ті, що тисячі десятин мають, а селянських трьох десятин ніякий ворог не відбере... Німці і без війни заполонили нашу землю, що повернутся немає де... як не поляк, то німець. Нехай забирають, може панам урветися трохи... Грім би тебе побив з твоїми царями й царенятами... . . .

Багато таких "вірнопідданчих" побажань висловлювалося цареві й його помічникам.

— Не кажіть так, щоб не почули... Піп зараз дастъ знати ісправнику... — перестерігали гарячих більше розкажні.

Оподалік якийсь грамотій переконував селян, що цар війни не хоче, але його міністри змушують:

— ... Цар каже, що Росія до війни неприготована, а Сухомлінів йому відповів: — припасів стане і на п'ять літ війни, припаси, каже, псуються, то шкода, бо коштують силу гроша.

Дядьки згірливо похитували головами, а вухом ловили причитання і плач жіноцтва. Ті в слізах розходилися по селу готувати необхідне своїм близьким у далеку, невідому дорогу. Вслід за ними розходилися сумно й чоловіки. На майдані зісталося лише кілька молодиків недавно звільнених з війська.

— Щож, хлопці, ходімо й ми збиратись, — звернувся один, син бідної вдови Кузьменчихи.

— Ще поспіємо! . . . — озвалися з гурту.

— Які в нас можуть бути збори? Сів на віз та й гайда до різні... — сумно сказав другий. — Мені не хочеться і до хати заходити...

— Таж треба попрацювати з ріднею. У тебе ж жінка, діти — вставив син волостного старшини, Петро.

— Працювати... — тремтючим голосом відповідав

той. — Бодай так легко було тим верховодам на своїх дітей дивитись, як мені тепер легко... Хліб не зібраний, жінка слаба, хата не скінчена, а ти кидай все та йди у безвість... На чию опіку я зіставлю дітей? Погинуть без батька... Еех!... навоюю я їм!... — раптом закінчив злісно.

— Там покажеться, як будемо воювати... Годі охкати, та зітхати, цим біди не усунемо. Подумаймо ліпше, якби то нам у війську не розлучатись — цеж війна! Знали бодай один за одного і в разі чого подалиб вістку рідні — сказав Петро.

З гурту заперечили:

— Де то можливо? Всіх нас не призначать у одну частину... Піхотинець кінютчику не товариш...

— Т бодай призначилиби по родам зброї. Спробувати можна, — настоював Петро. — Ходім до Паволоцького, попросимо вставитись за нас у воїнського начальника, може якраз вдастся штука... Єй-Богу, ходім!...

— То хібаж не всі. Пішлемо кількох, що то він скаже. Може і справді буде добре — озвалися з гурту. — Так хтож піде? — запитали.

— Я піду — згодився Кузьменко.

— Та й я можу піти... — сказав Петро.

— Мені також треба піти, — заговорив той, що слабу жінку мав. — Попрошу Паволоцької помагати моїй малечі...

Делегати пішли до дідича, а решта розійшлася домів. По селі носився гамір, заглушуваний вибухами голосних причтань, завивання псів, в хлівах озивалася стрівожена незвичайним галасом худоба. В скорому часі поодинці почали зіздитися мобілізовані. За кожним йшла вся його рідня: матері несли на руках немовлят, більші діти дріботіли, цупко держачись матірніх свиток — поспішали за ними. На майдані хтось постарається розложить вогонь і, при свіtlі ватри, зібрані здавались якимись привидами. З пітьми виринали все нові й нові постаті, сновигали в освітленому крузі і зникали під напливом другої юрби.

Все змішалося... Мужчини, жінки, діти пхалися кудись, ні на що не зважаючи.

Нераз уже бачило село подібні сцени за час довголітньої неволі. Так колись з жінками й дітьми збиралися до втечі перед монгольськими ордами. — Так само, під покровом ночі, кинувши на ворожу поталу дорібок, збиралася селяни шукати вільних, безпанських земель. Так збиралися очайдухи в далеку Січ Запорізьку, присягаючи страшну пімсту жорстоким польським магнатам. Так було в часі Згону, гайдамацьких повстань, — так втікали нераз у світ за очі й від братньої руки “христолюбивого православного воїнства”. Сцени не нові...

Мужчини тягалися похнюопивши голови, інші розважали плачучих жінок, дехто посміхався, сміхом, мабуть бажаючи закрити журбу й духовий неспокій перед невідомим майбутнім... На одному возі парубок заспокоює плачучу матір:

— Та годі вам, мамо... Люди дивляться. Я ж не вмираю ще, а ви так побиваєтесь...

— Нехай дивляться, синочку — здержуочи ридання говорить мати. А далі знову заводить:

— На ко-о-о-го ж ти мене зіставляєш?... Хто ж мене, мій синочку похова-а-а-е... Боже Ти мій, Боже-е?...

Збоку старої стоять молодиця й також хлипає.

— Твого Грицька ще не беруть, чого ж тобі плакати?

— питаютися молодиці з сусіднього воза.

— Ой, голубоньки, старої шкода... Вона ж зістаться сама...

На іншому возі двоє діточок упадають коло батька:

— Не їдь, тату. Нащо тобі здалася та війна?.. Ми не хочемо, щоб ти їхав від нас — плачуучи говорять. — У нас взимі хліба не буде...

— Вас цар буде кормити... — гірко відповідає батько.

— Не хочемо царевого хліба. Нехай він своїх дітей кормить. Хіба ж тобі нас не шкода?

— Не шкода?!.. Еех, діти, діти!.. — надірваним голосом скрикує... Тут же стоять модла ще мати й розлучливо дивиться на дітей. На обличчі великі каплі сліз

виблискують при свіtlі немов дорогоцінні перли. Уста нечутно щось шепочуть — може гарячу молитву за бідних і покривджених, а може проклін цареві.

Немов у насмішку на дальших возах затягнули пісню:

Царь наш белый, православный —
Витязь сердцем і душой...

— Тихо будьте, поспієте ще з піснями! Ач, як зраділи! Побачимо, як на фронті будете співати... Подуріли, чи що?... Скарай вас Матінко Божа... — з усіх сторін полетіли крики.

Пісня затихла, але звідтіля озвався ображений голос ломаною московщиною:

— А вам что мешает; деревенщина необразованная? Не нравится, так не слухайте... Хамъйо, никоторой тебе колітури не имеет... Баб жалко оставить, чтоли? На войне покраще найдомъ... Тъфу! — ваша мать...

— Хто це? — питалися здивовані мобілізовані.

— А хтож би? Терешкъ Очкурів, блатник київський. Десь вже випустили з тюрми, так у село приволікся. Ще з компанією, Печеного Іван та Антін Лахудра... — відповіли інші.

— А то показати б їм київську "колітуру".

— Не варто займатися з паскудами, нехай їх лихо трапить без нас... Не знаєш міських жуликів?...

Пригноблені тяжкою сценою прощання мобілізовани закричали на передні вози вирушати. Звідтам відповіли невдоволено:

— Так же мабуть нѣма тих, що до Паволоцького пішли. Куди хапатися — горить, чи що? Поспієте на той світ...

— Ті здогонять! У старшини коні добрі... Рушай!..

Валка рушила. Відізджаючи поквапливо прощалися з ріднею, виrivалися з обіймів і біgom здоганяли свої вози. Оставші розпусливо здергували їх, щоб ще хоч подивитись близче на дорогих їм людей, бігли за возами благаючи заждати ще хоч хвильку, хапали на руки плачучих дітей, заставляли їх благати батьків вернутись... Але

валка рушила чвалом. Вже за селом звільнила біг і до оставших долетіли слова сумно-тужливої пісні:

Поїхав козак у чужину далеку
На вірнім своїм коні воронім...
Рідних своїх він навіки покинув
І вже не поверне у батьківський дім.

Пісню стало чути все тихше. Вже розвиднювалось. Жінки вийшли за село. Вглядалися в ту сторону, куди поїхали їхні сини, чоловіки і брати з несамовитою надією, що ось, станеться чудо і на обрію покажеться повертаюча валка... Складвши побожно руки, молили Божого милосердя зглянувшись на їхні слізози, явити чудо. Але небо мовчало, не чуло людських благань.

Сходило сонце, птаство купалося в свіжій височині весело витаючи погідний день, а в душах осиротілих селянок загніздився тяжкий сум і безнадійність. В слізах розходилися по селі. Стара Кузьмиха сказала:

— Нехай наші слізози впадуть на голови тих, що дітей наших у різню посилають...

II

Над вечір того ж рокового дня проголошення мобілізації Павлоцькі тільки що повернулись від женців. Він — досить високий, стрункий мужчина, років 32-34, з енергійним, обсмаленим сонцем обличчям. Морщини поміж бровами вказували, на перший погляд, на звичку хмарити чоло, але сірі замислені очі, що не тратили замисленого виразу навіть тоді, коли він сміявся, виявлювали людину постійно заняту думками. Білий старшинський китель лише відтінював здоровий загар його лиця. Дружина його — гарна білявка з дрібними, майже діточими рисами. Закрій уст давав познаки збиточного характеру, та від привітного зору її синіх очей віяло такою добротою й щирістю, що і найбільш неймовірна людина не сходівалася б від неї збитків. Її вік тяжко було б відгадати — по зовнішньому вигляді не більше 25 літ, але вона була вже матірю двох

дітей; старший, хлопчак, ростом трохи не рівнявся з нею. Потиху розмовляючи, йшли повільно вузонькою доріжкою саду до біліючого серед зелені дому. Зійшли на порослу плющем терасу, звідкіля виднівся простір на десятки верств кругом і, мовчки, захоплено вглядалися в краєвид, наче вперше його бачили.

— Гарно тут, правда? — перервав мовчанку Паволоцький.

— Для мене кожне наше село гарне, — усміхаючись відповіла дружина. — Я ж сама селянка...

І справді, перед їхніми очима розвинулась гарна панорама. Недалеко за садом, немов на долоні розкинулось велике село. Широка, обсаджена по обох сторонах деревами, вулиця у протилежному кінці впиралася у невеликий гайок тополь, над котрими величаво піднималися бані церкви. Де-не-де з садів виглядали чепурні білі хатки і знову мов живі ховалися у зелені від найменшого подиху вітру. За селом хвилювалося жовто-зеленаве море дозріваючого збіжжя, а там, гень, в далечині, коло насипаних Бог зна коли, скитами чи алянами могил, срібною смугою звивалась ріка. За рікою знову жовтіли широкі лани, охоплюючи зо всіх сторін зелений островець, село, а далі, ледви помітно синів ліс. Невеликі хмарки час від часу кидали легкі тіні, яскраві барви мінялися, затягалися немов димом, нагріта атмосфера мерехтіла, даючи вражіння виразного руху недвижного краєвиду. Тіні пливли, одна другу перегоняючи, ставали все менше помітними і десь за сусідним селом зникали. Рух на ланах, галасниве птаство та отари худоби коло ріки надавали повноти й оживлювали цю панораму.

— Ось які наші села, — задумано сказав Паволоцький.
— Не видно навіть з садів. А великоруські? Кущика зелені не побачиш. Чорне мов комин фабричний, — чорні хати, чорно і в хатах... Чи то кліматичні умовини винні, чи різниця уподобань? Коли б ~~естання~~, то великоруська цивілізація не видержує критики, мабуть мало відійшла ще від часів Івана Грозного. А у нас немов рай...

— Тільки люди ~~виворот~~ у нас пекло, — перервала

дружина сумно. — Знаєш, Володимире, я часто думаю, чи не ліпше покинути тобі цю військову службу? У тій холодній Великоросії ти тужиш за рідним краєм. Про себе вже не кажу, але подумай про дітей!.. Що з них буде, коли й далі будемо перебувати у Великоросії? Хлопцеві десять літ, а він свого краю ще не знає. Знає мову, знає історію, інстинктивно відчуває свою відчуженість від його однолітків. Нераз жалувався мені, що товариші дражнять його хохлом... Від обурення його тою назвою може дійти ж з роками і до сорому свого хождацтва, до погорджування своєю власною народністю. Хлопчина вразливий над міру...

— Хохли, хіба ж не такі люди, що й кацапи? — спитався Паволоцький з усміхом. — Ще кращі і культурніші без порівнання, хоча анархісти завеликі, степ з них ще не вибуяв... Для мене не робить різниці де служити — продовжував уже поважно, — у Московщині, чи в Україні. Скрізь можна зіставатися людиною... Гадка твоя, зрештою, і не зла, та чи доцільна, на теперішні часи особливо. Допустімо, я звільнився б зо служби. В Європі, як ось і тепер, повстала б грізна міжнародня ситуація, а вразі війни мене покликали б знову, і знову мусів би йти служити, з тою різницею, що стратив би значіння, яке тепер маю, як старшина чинної служби. Знаєш сама, як поводиться військове міністерство з резервовими старшинами, — не дають, як'то кажуть, місця нагріти... А по друге — гусарська бригада переходить у склад військ київсько-воєнного округу, тож будемо перебувати десь на Київщині...

— То ще невгадано, — перервала знов дружина. — А коли б і так, то думаєш, приемно чути наклепи нашої народовецької інтелігенції, наче б то всі старшини українського, чи як вони кажуть, малоросійського походження; цілковито змосковщились?

— До приемностей наклепи не належать, однак всупереч тим наклепам служби в російській армії я не вважаю за щось зло. Я люблю Україну, її геройчу минувшину, культурні та етнографічні особливості, не зриваю звязків зо своїм народом, та це все не перешкоджує мені почу-

ватися руським. Навіть осуджу задуми нашої інтелігенції, що старається народ порізнати. Часи, коли різні племена старалися здобути собі сувереність — минули вже без вороття. Тепер навпаки, споріднені між собою племена чи народи утворюють могутні держави, з якими числяться сусіди. Візьми, наприклад, недавню Німеччину, ті всі карликуваті короліства і князівства, з чудернацько переплетними кордонами... Треба було аж Бісмарка, щоб утворив з німецьких племен міжнародну потугу, — до нього ніякої сили вони не уявляли... Коли племена з високою культурою вважали за потрібне обєднатись, то чи ж нам, народові не далеко відійшовшому від середньо-вічних умов життєвих, відриватися від, нехай менше культурного, за те більш організованого, витривалого народу великоруського? Не хвалю стремлінь імперського нашого уряду підогнати народи російської імперії під один “ранжір”, одну мову, один облик, і цього, я певний, йому ні вдастся діпняти... Той, що себе руським почуває, повинен стреміти витворити у народів російських один державний дух, — однодушність, а не однообразність, — як казав великий Михайло Драгомиров. Один Драгомиров, зо становища генерал-губернатора України і комandanта українських воєнних округ, заподіяв Україні більше добра, чим вся та боротьба нашої інтелігенції з великоруським шовінізмом. Тому ми, кадровики, йдемо його слідами... Не обхідно здобувати в імперії найвищі становища, стати російськими скотляндцями, — адже величезною бритійською імперією керують підбиті колись англьо-саксами Скотляндці. З імперських високих становищ ми зможемо привернути рівноправність українській національній культурі, дати мову, школу, дати економічні реформи для українського селянина... І щойно тоді, коли наш селянин буде вихований у своїй школі, у своїй національній культурі, щойно тоді можемо думати і про державне усамостійнення, — якщо зайде потреба від російської імперії відділоватися, — не раніше. Здобути — часто легко, тяжче здобуте утримати... Цього інтелігенція не розуміє. Тож на ті наклепи звертати увагу не приходиться. У нас стало

звичаєм, що інтелігенція все стає в опозицію всяким заходам, які не від неї походять. А з другого боку, — інтелігенція прозиває нас, кадрових старшин, образливими назвами, але й сама не від того, щоб не піти нашими слідами. Перешкоджує тільки те, що не по душі їй військова дисципліна, — вислужують ранги прaporщика чи підпоручника, та скоріше до резерви подаються. Ну, й на кожному кроці ту свою рангу перед людьми зазначують — мовляв, з вусами ми і самі. Нас посуджують, а самі з московськими соціалістами братаютися...

— Хочуть автономії, а соціалісти обіцяють, — завважила Паволоцька.

— Що з тої обіцянки? Обіцяють вже давно... Шкода, що за десятки літ отого братання навіть вільного вживання мови не могли вибороти. А нашим задумам вони шкодять, ой як шкодять! Коли б ми опанували одним військом тільки, що за сила у нас була б!... А так, ідемо розбіжними шляхами, ми своїм, а народовці своїм. Може і не до одної мети, хто то знає?.. Наш шлях ясний і простий, а їх занадто покручений... Щож, нехай вони ідуть у спілці з соціалістами з Москви, ми пробуємо інших методів... А знаєш, Марусю, — несподівано змінив Паволоцький розмову. — Мене боліло, що ти чулася самітньою серед наших полкових дам...

— Що, що? — сміючись питала дружина. — Адже я не самітня, маю тебе і дітей!

— Всеж і жіноче товариство не пошкодило би. Тебе полкові дами прозивали гордячкою.

— Зле вони мене розуміють. Я відношуся до всіх однаково прихильно і широко. Але коли побачила їх манерність, бажання показати себе “дамою з високого общества”, церемонні візити, перемивання кісточок, то розійшлася з ними, от і все...

— Не скажу, щоб їх думка про тебе мені не імпонувала, — зажартував Паволоцький. — Цеж так приємно мати “горду” дружину. Та невжеж з усіх орловських пань не можна було вибрати приятельки?

На терасу вбігли хлопчик і менша від нього дівчинка й навипередки кинулися обнимати матір.

— Ось мої приятелі і приятельки, — зворушено, провівши та, обнимаючи одною рукою дітей, а другою притягаючи до себе чоловіка.

— Яка ти добра, Марусю! — тихо шепнув Паволоцький, цілуючи притягаючу руку. Вміть зігнувся і вхопив на руки дівчинку.

— Щож ви поробляли сьогодні, Ольго Володимирівно? — повагом запитав доні.

— Ходили з дідом Охримом до ріки. Там ловили рибу — відповіла дівчинка.

— А деж та риба? Чи нічого не зловили?

— Ні, ми галасували, то риба боялася... А Дружкові вчепилася в ніс черепаха. О така велика! — розвела дівчинка руками. — Він злякався, скавчав. А далі, як мотне головою, черепаха аж у воду полетіла.

— Нехай не буде такий цікавий, не соває носа до чужого проса, — резонно осудив батько. — А ще де були?

— У діда в пасіці... Дід давав нам меду і грушок.

Хлопчак міжтим показував матери сопілку. Пробував заграти, та сопілка не видала ні звуку. Завстиджений не вдачею хлопець стрибнув з тераси й побіг у сад. Мати любовним зором слідкувала за ним, поки не зник на скруті доріжки. Далі й вона взялася до дочки.

Дівчинка з жаром оповідала про свої денні пригоди, а батьки уважно слухали милого діточого лепету, по своїй суті і беззмістового, але так приваблюючого для батька-матери, любувалися почервонівшим личком донечки, самі переживали вражіння її маленької душі...

З саду полилася якась тужлива мельодія і нараз раптом урвалася, наче б хто перешкодив грати. Незабаром на доріжку вискочив хлопець, здалеку викрикуючи оживлено: “Вже грає!” За ним тъопав сивий дід. Хлопець підбіг до тераси й давай вистрибувати, сам собі приграючи на сопілці. Батьки аж заходилися зо сміху. Усміхався й старий дід зближуючись.

— Та з тебе, Олегу, правдивий музика, — говорив сміючись батько. — Коли ти вивчився так грати вистрибуючи?

— З хлопцями навчився, — відповів малий, пристанувши. — Добра сопілка, тату... Ось нате заграйте...

— Не вмію я, синку, грати на такому інструменті. Дай своїй мамі, може вона вміє.

Мати сміялася. Повільно зійшов на терасу дід-пасічник, міцний ще чоловік, з довжезними білими вусами, — тип колишнього запорожця, немов зійшовший з малюнку.

— Добрий вечір вам! — привітався свободіно.

— Здорові були, діду Охриме! — привітно сказав Паволоцький. — Сідайте, оповідайте, як там у вас...

— Та що, добре, Богу дякувати. Веремя служить, нема що казати. Для пчілок дуже вигідно...

Старий любив пчільство і всяку розмову починав з пчіл.

Хлопець нараз перервав дідову мову:

— Я й забув. Тату, там стражник привіз телеграму. Я положив на столі у ї дальні.

— Телеграму? — заклопотався Паволоцький. — То піди принеси!

Олег миттю приніс запечатану телеграму. Паволоцький нетерпляче перебіг очима її зміст і нервово закусив губи. У телеграмі стояло всього кілька слів:

“Негайно приїздіть у полк. Полковник Сабуров.”

Зверху, над датою надання, не зіставляюче сумніву, щодо його значіння, надписане вже на телеграфічній стації, стояло слово “моб.”

— Що з тобою? — спитала Паволоцька, завваживши сквильовання чоловіка.

Він понуро мовчав.

— Що тебе так поденервувало? — неспокійно допитувалась, сама хвилюючись від передчуття чогось недобого.

— Мобілізація... — якось глухо вимовив Паволоцький.

III

Володимир Миколаєвич Паволоцький в очах сусідів належав до категорії людей, що “в сорочці родилися”, цеобто щасливих. Губерніальні і полкові куми завжди чесали язики особливими прикметами його характеру. Але й вони не могли не признати тому “степовому дикунові” уміння давати лад людям і з ними гарно обходитися. Є категорія людей, що живеш з нею рік і два, і ніяк не збагнеш її натури. Обходження такого чоловіка з нижчими, від нього залежними — голова гордо закинута назад, голос олімпійський, не терплячий заперечень, вигляд величний, всім подає тільки два пальці... Ну, й думаєш собі, що це людина горда, вміє показати свою вищість над окруженнем, вміє наказувати, і бажає безумовного виконання тих наказів. Аж заздрість візьме, на нього глядячи... Але побачиш того Зевесика у товаристві вищих його — і власним очам не ймеш віри! Це ж цілком інший чоловічина! Цей і зростом ніби нижчий, і ходить скрадаючись, голос має солоденький, угодливо лестить, хихикає на кожний недотепний жарт начальства. А з якою пошаною хапає подані вже йому два пальці якого там генерала чи полковника! Здається, що ось кинеться виціловувати кожний той палець. Подивиться людина, плюне і в душі радіє, що на Зевесика не подібна...

Характер Паволоцького можна б поставити різким контрастом категорії олімпійців. До всіх, з ким зводила його доля, відносився здержано-чесно і доброзичливо. З вищими себе по службі був трохи задирчивий, неуступний, — особливо коли розходилося о добро підвладних. І вмів настояти на своєму.

Походив він з найстарішого либої в Україні роду. Предки його не дуже, мабуть, від нього відбігли натурою. У сивій давнині займали чільні становища, гинули сортками від усіяких наїздників на Україну, нікому чужому не вислуговувалися, тому все бідніли, та й не попали ні до яких шкільних підручників взірцями сумнівного “патріотизму”. Просто, без слави і маєтків боронили власний народ і від

хазарів, печенігів, половців і татарів, і від “братних” обіймів сусідів з півночі й заходу. Вміли за землю батьків героїчно вмирати в боях, а в історію попадають більше ті, що від небезпек ховаються...

Зостався ще малим, сиротою, під опікою дальшої рідні. Пізнав добре вагу опікунчого догляду. Став було готуватися у реальну гімназію, та опікуни бажали позбутися клопоту з удержанням хлопця, рішили віддати його у кадетський корпус, на державні кошти. Незавидна перспектива бути колись піхотним старшиною, швидатися з частиною по брудних повітових містечках, бути вічно залежним від гумору старших себе по службі, та ба, й від повітових лихварів, була хлопцеви противна. Ale згодитися мусів, щоб не чути дорікань рідні. На щастя для малого Володимира на державний кошт його не приняли, бо рід його мав у давніні провини перед царями і царенятами, а відомо, — одна кров, одні й думки. Вовка все в ліс тягнутиме, отже, краще вовчення не освоювати...

Рідня, рад не рад, мусіла вдоволити його бажання. Підготувався, з успіхом видержав вступний іспит, рідня спрвила близкучий однострій, внесла плату в інтернат — і хлопцем перестала цікавитись. Здала його на опіку самого і шкільного начальства. Дух Миколи I-го ще не зовсім вивітрів у ті часи з середніх шкіл. В школі панувала сурова дисципліна, “казьонна” релігійність, беззастережений послух начальству... На здібного учня, коли він не підпадав впливам учителів — дивилися ворожо, як лиши могли — дошкулювали йому. Синки російських урядників, багатої чужинецької шляхти, та й своїх москвотяпів, одержували кращі марки по предметам, з явною кривдою для біdnіших. Володимир протестував, не раз доходило до словних перепалок з учителями. Після одної, особливо гострої перепалки з директором, остатцемським бароном, Володимиру загрожено виключенням з школи. Не маючи ні звідки піддержки — піддався, осів, але з тої пори почав ненавидіти і учителів і “паничіків”, як згірдно звав він шкільних вискочок-товаришів. Не раз і побивав їх, та карано за те його, тож не поплачувалося. Дружив за те з шкільною

обслугою. Залюбки говорив з нею по “мужицькі”.

Якось у сперечках він сказав, що прийде час, коли він стане ще начальником їх всіх; вискочок і учительів, не виключаючи барона, з найбільшим вдоволенням зо служби понаганяє, щоб не затроювали діточих душ. За таку “ересь” хлопця з семої кляси нагнали; товариші за ним не обстанили, ще приклейли на відходне марку “мазепи”, хоча постатті Мазепи Володимир не любив.

Розхитана під чужим доглядом господарка не приносила і четвертини того доходу, що повинна бути приносити. Володимир взяв провід у свої руки. Два роки пішло на її наладнання і показалося, що хлопчина має господарський хист. Навіть опікуни задоволені були його заходами, хотіли перебрати управу майном знов у свої руки, щоб, можливо, не звязувати молодого хлопця повсякденними клопотами. За опікунську ширість, на явно матеріальному фундаменті, Володимир подякував. Віддав землю під управу селянам за половину, а самий надолужував самоосвітою втрачений час. Вступати до якоїсь іншого типу школи вже не схотів. До воєнної, знов, був замолодий.

Буваючи у гостях по сусідах, запізнався з молоденькою дівчиною, Марією Олександровною Горлинською, сиротою, як і він. Спершу симпатизував її сирітству, а чим більше її пізнавав — відчував, що дівчина стає для нього доброгою істотою. Несмілий з жіноцтвом, освідчився листом, і дізнався, що дівчина поділяє його почування. Переговорив з її дядьками, але зогляну на молодість дівчини, весілля відложили на кілька років. Володимирові було тоді ледви вісімнадцять літ.

По давним родовим традиціям, та й щоб здобути якесь становище у світі — Володимир вступив до юнацької кінної школи у Єлисаветграді. Через пару літ, по випускному іспиті, його іменовано корнетом*) з призначенням у 27-ий драгунський київський полк*).

*Ранга рівнозначна підпоручникові у піхоті. Пізніше 9. гусарський київський полк, — поряд з чернігівським, — найстарший полк російської кінноти, що сягає княжого періоду, що правда з перервами.

Перешкодою до одруження стало російське військове міністерство. Від молодших старшин, до команданта сотні, перед одруженням уряд жадав п'ять тисяч рублів закладу — гарантії, що старшина не домагатиметься помочи від уряду для вдержання родини у відповідних старшинському званню умовах. Оминули і цю перешкоду.

Тоді саме почалися розрухи у Китаю, а в Африці кипіла англо-бурська війна. Військові круги ждали вибуху війни і в Європі. Учасники російсько-турецької війни тішилися надією вжити і свою зброю. Розхвалювали геройства генералів Гурка і Скобелева, захоплено розповідали криваві епізоди минулого. Геройство — геройством, і Гурко і Скобелев*) справді були бойовими й талановитими генералами, та від тих оповідань і втіхи Володимир вперше почув відразу до свого ремесла. Враження з часом затерлося, та й до війни не дійшло. Росія обмежилася висланням експедиційних віddілів з сибірських частин на охорону своїх інтересів у Китаю. Ті частини, спільно з такими англійськими, французькими, німецькими окупували китайську столицю, Пекін, післиали на той світ з десяток тисяч “хунхузів”*) чи властивіще китайських самостійників, і на тому закінчилося. Імперські російські голови не на жарт почали марити, якби то до Русі Великої, Малої і Білої прilучити ще “Русь Жовту”, китайську, а вдастся — то і “Синю”, японську. І справді, через кілька літ піднялася війна з отою, маловідомою “Синьою Руссю”, але на землях Русі Жовтої.

Уже в ранзі поручника Володимира Миколаєвича Павлоцького переміщено під той час у, недавно перед тим сформований, 51 драгунський Чернігівський полк*). З початком війни Марія Олександровна виїхала в Україну.

Російському військовому міністерству забагнулося тоді:

*До річи — Гурко не генштабовець, а Скобелев скінчив академію генерального штабу останнім.

*Хунхуз — розбишака, горлоріз, (китайське).

*Вел. княгині Елизавети Федоровни, дружини вбитого у 1905 р. вел. князя Сергія Олександровича і рідної сестри цариці Олександри,

зачудувати Європу. Не висилаючи на Далекий Схід корпусів чинної служби — зорганізовано там півміліонову армію з запасних. Європа справді російським хистом зачудувалася, та зачудування те вилізло Росії боком. Армія понесла поразки у перших же боях, згинув командант Далекосхідної фльоти Макаров, японці обложили Порт-Артур, почався панічний відступ російських військ у Манджурії. Аж тоді головний штаб прийшов до голови по розум — кинув в Манджурію корпуси чинної служби. Втраченого вони вже не вернули, та й дорога не таке близенька — десять тисяч кільометрів самого Сибіру! Виїхав з чернігівським полком і поручник Паволоцький.

Відношення воюючих сторін до китайського населення переходило всякі межі можливості, а це болючо вражало не одного тільки Паволоцького. Трапилося, що він відмовився виконати екзекуцію над новими “хунхузами”, а властиво над доведеними до розпути китайськими селянами, і то без всякого суду. Командант полку, князь Енгаличев, загрозив військово-полевим судом за невиконання наказу. Тільки вище командування кінноти — Кондратенко і Міщенко, охолодили запал ревного полковника, бо й самі осужували методи, примінювані до господарів краю. Всеж відмова молодого поручника мала для нього небажані наслідки гень пізніше, коли він, вже штабс-ротмістром, зістав: виключений з числа курсантів академії генерального штабу, хоча вступний іспит видержав одним з перших. Виключили його, як тільки високе військове начальство переступдіювало його послужний список, а там відмову розстрілювати людей добре змалювали...

Побут у Манджурії цілковито змінив погляд Володимира на бого любимий військовий стан. До війни він вірив:

51 драгунський чернігівський полк, з перервами, веде свій початок від кінної чернігівської дружини князя Святослава Ярославича. Передостаннє був сформований Демком Многогрішним у 1668 р., як чернігівський комонний, опісля кінно-єгерський і кирасірський. Розформований за бунт Декабристів у 1825 році. Знов сформований 1896 р. з усіма стародавнimi реліквіями. Від 1906 р. ~~47~~ гусарський чернігівський.

у лицарські традиції і певний патріотизм старшинських кругів. На війні ж переконався, що голосна “любов к родінє” служить покриттям для задоволення низьких інстинктів, жадоби легкої наживи. Загально стало відомо, що команданти військових ешалонів закуповували овес для коней ще в Сибірі, по 10 - 15 копійок за пуд, везли його тисячі верств до Манджурії і вже у Харбіні чи Мукдені видурювали у торговців-китайців підписи, робили фіктивні рахунки, ніби то овес куплений на терені війни, де саме військове інтенданство призначило ціну 1.80 - 2 рублі за пуд вівса. “Любима родіна” обкрадалася на тисячі рублів кожним таким типом. Крали всі, хто мав змогу, — крали на мясі, на хлібі, на сіні і вівсі, на вояцьких річах, ба і на зброї чи амуніції... Згірдно дивилася ідейніша частина старшин і на червонолямпасників-генералів, таких стовідсоткових москвинів, як Гріпенберг, Айхольц, Каульбарс, Келлер, Еверт, Стесель, Бринкен, Гіленшмідт, або й хахол Ліневич. Ці люди довели армію до розгрому своєю зарозумілою нездарністю. Між старшинами фронтовиками кружляли висміюочі нагороди й ордери, пісоньки:

За що у вас Володимир*) з бантом?

— Я був при штабі адютантом...

А у вас за що Георгії*)

У Штармі*) був на пяній оргії...

Безперечно частина старшин свої ордери заслужила відвагою і кровлю. Таких була меншість, і та меншість ордерів демонстративно не носила. Широко розповсюдилися між частинами питання генерала Гріпенberга, звернене до одного здібного полковника, якого полк, утративши тільки сімох вояків вбитими, вибив японців з села, перед

*Володимир і Георгій (Юрій) давали великі привилії. Ордер Володимира — шляхотську гідність старшинам — не шляхтичам, Георгія — величезні привілеї у службі, прим.: кавалер Георгія, здобувши рангу полковника, через чотири роки іменувався генерал-хорунжим, а без Георгія полковник служив би у цій ранзі 30 років, отже ніколи генералом не став би. Оба ордери мали по чотири кляси. Штарм — військове скорочення — Штаб армії.

яким інший полк тої самої бригади, з нездорою полковником, утратив 820 душ самими забитими, ціли не осягнувши. — Чому у вас так мало забитих? Нездара одержав ордер Володимира З-тої степені, а здібному полковникові Гріпенберг не подав руки, — мало забитих! І знов виспівували, часом щоб чув самий Гріпенберг:

Один полковник розум мав,
Та в неласку й він попав,
Збитих мало... Збитих мало...

Про катастрофічний для російських військ бій під Ляоляном, якийсь воєнний кореспондент написав експромтом такий висміючий вірш:

— Під згуки труб, під дзвін кимвалів*)
В кривавий бій, мов на парад,
Пішло півсотки генералів
І стільки ж тисячів солдат.
Був день сімнадцятий відступу;
Напір японський не ослаб:
Товкли там наших наче в ступі,
Сімнадцять раз збрехав наш штаб.
Під згуки труб, під дзвін кимвалів,
Й чолом палаючим... Назад
Прийшло півсотки генералів,
Й... Не більше тисячі солдат...

Війна з Японією була дуже непопулярна. Леніни, Плеханови, Струве і їм подібні — виписували в часописях по адресі вояків і офіцерів на фронті: “Ви проявляєте геройство не там, де треба... Наш ворог тут, в Петербурзі, в Москві!” (Гень пізніше, по революції, той же професор Струве писав: — Одного не можу вибачити царській владі: — чому вона нас тоді не вивішала?)...

А університетська молодь після розгрому російської флоти коло Цусимі, — через Англію — післала японському цісареві телеграму: — Здоровимо з перемогою і тішимося

*Кимвал — (церковно-славянське), щось наче літаври.

успіхами вашої зброї... Ввічливий цісар відповів на поздоровлення також телеграмою: — Дякую за поздоровлення і тішуся, що у мене нема таких підданих.

Шанобливо висловлювалися старшини тільки про кількох, — самого Куропаткіна, Кондратенка і Мищенка, якраз про тих, кого російський генеральний штаб ледви терпів, а воєнний міністер Сахаров*) ненавидів, і замісць вагонів з амуніцією, ліками — вислав вагони з... образками Матери Божої і Миколая Чудотворця...

В рейді кінноти генерала Мищенка на запілля японської армії поручника Паволоцького поранено, поранено й Мищенка. Японці на час звільнili темп свого блискавичного наступу. Участники рейду одержали нагороди, вповні ними заслужені, — ордер Юрія одержав і поручник Паволоцький. Для нього війна закінчилася з хвилею злуки рейдових частин з фронтовими; відпроваджено його у Іркутськ на лікування, а далі в європейську Росію. Невдовзі японці заняли всю Манджурію, загрозили Владивостоку, Хабарівську, і Благовіщенську вже в Сибірі, — в Росії вибухли кріваві розрухи і в тій скрутній ситуації складено Портсмутський мир.

Поранення і ордер Юрія давали Паволоцькому привилії на швидше підвищення у рангах. У приватному житті, як і у службі, справедливим, гуманним трактуванням свого оточення здобув любов і повагу. Чим міг — помогав селянам у їх злиднях, але й селяни віддячувалися тим же. Вчасі розрухів Марія Олександровна з кільканадцятьмісячним синком перебувала на селі, під надійною селянською охороною. А в той час сусідні посілости палали, перелякані на смерть власники чим душе втікали до міст, під охорону поліції і військових штиків. Звідти насилали дончаків, кріваво мстилися на винних і невинних...

В днях міжнародних ускладнень ротмістр*) Паволоцький перебував у двох-місячній відпустці. Okрема гусарська бригада, у складі 17 чернігівського і 18 ніжинського

*Сахаров спочатку був начальником штабу у Куропаткіна.

*Ротмістр — сотник кінноти.

полків, переходила до диспозиції штабу київського воєнного округу, з постоею у Києві. Володимир Миколаєвич не думав уже в Орел, місце попереднього постю полку, вертатися. Про події в світі Павлоцькі довідувалися з запізною на пару днів преси; — пошту на село привозили два рази тижнево. Знали вже про австрійський ультімат Сербії, про надзвичайне заінтересування великих держав австро-сербським конфліктом. Володимир Миколаєвич добачував правдиві причини війни, причини промислово-торговельні, тож розумів, що такої нагоди, як вбивство престолонаслідника, центральні держави пізом не пустять, до великої війни прийти мусить. Не зраджувався з думками дружині, щоб завчасу її не засмучувати. І одержавши мобілізаційну телеграму він схвилювався тільки на мент: надійшло бо оте страшне, що йому старалися запобігти всякі гагські та женевські конференції. Хвилюватися не ставало часу — на світанку мусів виїздити, а з господарством треба ж було розпорядитися...

IV

Не спали селяни, не спала в ту ніч родина Павлоцьких. Володимир Миколаєвич робив останні розпорядження по господарстві. Марія Олександровна клопоталася річами чоловікові в дорогу, а посумнівші діти приглядалися праці батьків. Розуміли, що сталося незвичайне щось, раз батько мусить так нагло без них відїздити...

У відчинені вікна з села глухо долітав гомін. Діти раз у раз кидалися до вікон. Вглядалися у нічну темінь, через яку пробивались світла з селянських хат, слухали гомін і плач...

— І на селі не сплять, — казала дівчинка. — А чого вони плачуть? — питала брата потиху.

— Е, мала ще ти, нічого не розумієш. Плачуть, бо їхні чоловіки й тати підуть на війну, — пояснював хлопець поважно. — А війна, то тобі, не жарти. Я читав про війну, там людей вбивають, голови відрубують...

— Ой! — жахалася дівчинка. — А за віщо ж?

— А хіба я знаю? От, зберуться собі люди, та буються, та й годі. То бачиш, коли два царі посваряться, то війну один одному проголошують... Ale самі, чомусь не бютися. Я ніколи не піду на війну! — несподівано вимовив малій голосно.

Марія Олександрівна здивовано поглянула на дітей, а батько, гірко зітхнувши, спитався:

— Чому ж не підеш, синку? Підеш, як виростеш. Війна не одна ще буде.

— Ні, не піду, — рішучо відповів хлопець. — Я не розумію, що за потреба людям вбивати людей, адже життя кожному милю. Мені шкода вбити комашку, або квітку зірвати...

— Таж квітка не жива! — заперечила дівчинка. — Вона не рухається...

Олег видивився на неї: — А ти звідки знаєш, що не-жива? Все, що росте, є живе, кожна травинка, кожне деревце. Не чула, як дід Охрим розповідав? От, візьми, порівнай себе з деревцем, чи квіткою і побачиш, що ти маєш багато до них подібного...

— Я не вмію — зніяковіла Оля.

— Щож тут не вміти? Ти ростеш, правда?

— Ну, росту.

— I дерево росте, i квітка, i травинка. Ty дихаеш грудьми, а дерево листом. Ty мусиш їсти i дерево, чи яка рослинка, кормиться соком з землі, ти...

— Ale я маю кров! — перервала Оля.

— Ty не бачила, як береза чи клен пускають сік? Хвоя — смолу? Це є їх кров, хоч i не червона.

— Я можу рухати головою, руками, бігати, галасувати — на уймалася дівчина.

— A рослинка рухає віттям, листом... Bачиш, скільки подібних прикмет! Можна й ще найти. От тільки бігання i мову не знаю. Ta певно дерева мають якусь свою мову, ale mi не розумімо. Чекай, я розпитаю Охрима. Він все знає.

Батьки зацікавлено слухали цієї діточої дискусії, забувши про свої клопоти. — Bачиш, — звернувся до другого

жини Володимир Миколаєвич, — які думки займають хлопячу голову?

— Я несподівалася, щоб його так займало природознавство, — озвалася Марія Олександрівна. — Таке мале...

— А воно вже має і своє розуміння природи. Вміє думати... Читає хлопець багато, а й старий пасічник вчить. Треба тільки контролю над ним мати, щоб не настрапив на книжки не по його літам... А ти боялася — по хвилевій мовчанці додав Володимир Миколаєвич, — якогось московського впливу на його характер. Мабуть на чужі впливи не буде він податливий. Недавно тут, а як сприятелювалися обоє зо старим Охримом, приятелюють з селянськими дітьми, але чомусь оминають попівських...

— До речі, про попа, — нерішучо перебила Марія Олександрівна. — Не знаю, як мені прийдеться з ним ладити. По своїому звичаю буде прохати піддергки, а помогати мені не хотілось би, адже він не бідак. Та мабуть для святого спокою треба буде...

— Не давати нічого попові, — почав Паволоцький подразнено. — Церковний ґрунт великий, нехай обсіває, то всього матиме подостатком; на тому ґрунті вижило б зо двадцять селянських родин. Одержанє платню, та й за треби з селян бере стільки, що добру половину віddaє на проценти. Не бідний він, але то попівська звичка прикидатися казанським сиротою. Коли що потребуватиме, зможе і купити... Якби не був він таким зайлім москвотяпом, то ще, ще, — чому б і не помогти? А тож плавун, яких пошукати, чорносотенець... Селянам треба помогати, жінкам забраних на війну... Попом не клопочися, Марусю, — закінчив м'ягко. — Я дав вказівки економові, як з ним обходиться...

Настала мовчанка, хоча мали ще багато до обговорення. Обоє ховали свій сумний настрій, не бажаючи затроювати останніх, проведених вкупі, годин. Час до часу перекидалися незначучими замітками про сторонні річи і вдавали, немов вони їх цікавили. Сиділи тихо й діти, згорнувшись у кутку кущетки. Дівчинка вже дрімала.

— Йшлиб ви, діти, спати, — звернулася до них Марія Олександрівна, — пізно вже... Ходіть, я вас заведу...

— Я не хочу ще, мамо, — озвався хлопець. — А Оля і тут спить.

— Про мене, не буду силувати.

Ввійшла служниця й сказала, що троє молодих селян бажають бачити пана.

— Певно мобілізовані? — догадався Паволоцький. — Просіть їх сюди.

Служниця вийшла, а за хвилю ввійшли делегати. Звіталися.

— Добрый вечір і вам, хлопці, — привітно відповів господар. — Сідайте, розповідайте з чим прийшли. Сідайте, — повторив, бачучи, що селяни не рішаються сідати.

— Ніяково нам сідати, ваше високоблагороді! — сказав Кузьменко. — Дякуємо вам.

— Що там ніяково? Ось примошуйтесь, де кому вигідніше. Тут же не військо ще... — припрохувала Марія Олександрівна. Делегати сіли.

— А високоблагороді — ви лишіть на далі, — сказав Паволоцький встаючи. — Вже на службі матимете кого титулувати. Поки що зовіть, коли хочете по ранзі, або по назвищу, як між сусідами поводиться. Чого ви собі бажалиб? Бо думаю, що без потреби ви не прийшлиб так пізно.

— Нас, пане ротмістре, прислали мобілізовані. Хотіли прохати вставитись за нас у воїнського начальника, може попризначував би нас гуртами по частинам, — пояснив Петро.

— Хотілиб гуртом служити?... Добре, хлопці, — озвався ротмістр по хвилевій надумі. — Певно, ліпше кільком односельчанам служити вкупі. Я попрошу за вас у воїнського. Кіннотчиків міг би взяти у свій полк, тільки не радив би. Вас попризначують по резервовим частинам, а звідти ще невідомо, коли попалиб на фронт, може війни й не побачилиб. Ну, а хто поїде зо мною, — не омине перших боїв. Тож розважте, щоб пізніше не жалували.

— Що до мене — я бажавби їхати впрост на фронт — сказав Петро. — Я в осені тільки звільнений. Не люблю дуже муштри в запасових частинах. Дадуть новобранців вчити — тільки кlopit з ними...

— Ви кіннотчик?

— Так, оба з Кузыменком служили у 15-му гусарському українському полку*) оба підстаршини.

— Чиж багато кіннотчиків є у селі? — питав ротмістр далі.

— З півтора десятка набереться. Київці, глухівці, стародубці, ахтирці, катеринославці.*)

— Добре! Коли бажаєте, поїдете всі зо мною. Будемо разом служити. Ну, а ви, Дегтяренко? — спитав третього.

— Я піхотинець, пане ротмістр, — відповів той. — Служив у 118-му піхотному шуйському полку...

— Різниці нема, де ви служили. Хочете, то також поїдете зо мною. В полку найлеться місце і для вас. В піхоті, знаєте, багато гірше в час війни служити.

Дегтяренко подякував.

— Тож так, хлопці. У військовому “присутствії” я все уладжу. Перепишіть тих, що бажали б їхати зо мною, без огляду, де хто служив, — поучував Паволоцький, — а список передасьте мені ще до розподілу мобілізованих. Більше ніяких потреб не маєте?

— Я ще прохав би помагати моїм дітям, — несміло заговорив Дегтяренко. — Жінка моя слаба, а батько навряд чи зможе помагати, — своїх дітей купа.

— Це вже до мене не належить, — жартом завважив господар. — Просіть пані.

— У вас троє дітей? — спитала Марія Олександровна.

— Та троє, пані, старшому вже п'ятий рік. І хліба вистало би, але біда, що зібрати не буде кому. І хата не скінчена, кидаю родину у підсусідах.

— Найкраще нам, Петре, — сказав Кузыменко. — Не маємо ні жінок, ні дітей. Журитися не маємо за кого, та й за нами ніхто не плакати me.

*Це все дійсні назви кінних полків.

— Тож у вас стара мати!

— То що?.. Маю братів, сестер, засіватимуть землю для матери, а й вона не любить без діла сидіти, поки руки служать.

— Будьте спокійні, не журіться родинами, — заговорила Паволоцька. — Хто буде чого потребувати — помогатиму. А думаю, що й уряд даватиме хоч невелику допомогу родинам мобілізованих, бодай біднішим. До зими закінчмо і вашу хату, Дегтяренко.

— Дай вам Боже здоровля, пані — вклонився Дегтяренко.

— Отже, хлопці, — зажартував ротмістр, — нам зостається журитись, щоб часом царські сухарі не спліснявили. Правда, Петре?

— Як би то всі пани хоч трохи були подібні до вас, не було би ще біди на світі, — озвався той.

— Щож, ми повинні жити по братськи і помагати біднішим. Ми ж діти одного народу. Чи то якась заслуга, що одні родяться в упривileйованій клясі, а інші ні? Часи, коли дворяниниуважали себе за якусь білу кість, за блакитну кров, уже минули. Тепер треба бути шляхотним не тільки по походженні, але й духовно — шляхотно обходиться з людьми. Досить, що з нашого селянства душить соки служила шляхта, нам чужа. Родова шляхта мусить з селянством заприязнитися, помагати йому, тим показати різницю між паном родовим і вискочкою-службовцем. На жаль, так не діється... Заливають добре селянам і службові, і родові... Не дивниця, що селяни повстають проти шляхти взагалі, не розбираючись, хто винен, а хто ні...

— Та й селяни вміють відплачуватися, — перервав Кузьменко.

— То то й біда, що вміють, а пізніше покутують...

— Селянам землі замало, — вмішався Петро. — Через те і розрухи вибухають.

— Ніхто не заперечує, що мало, — продовжував Паволоцький, проходжуючись по кімнаті. — Та нехай би котрий будь поміщик попробував віддати землю селянам. Знаєте, що з ним було б?

— За “превратний образ дійствія” на заслання попав би.

— Молодець! Російські закони знаєте! — похвалив Петра господар. — Тож бачите, — продовжував, — шляхта не так вже й винна в ‘безземельності селян. Вине уряд, державна дума, а там є і селянські представники. Чому ж не проведуть аграрний закон? Та поживемо, побачимо. Багато про це можна говорити, а нам часу нема. По війні селяни дістануть землю, це певно. Коли реформи не проведуть зверху, то низи піднімуть розрухи і візьмуть те, що їм слушно належиться. Війна принесе велики зміни і для нашого народу..

Делегати зібралися відходити.

— Тож не забудьте переписати всіх, — напомінав ще раз господар. — Ага! Будь ласка, скажіть економові, щоб коні були готові на п'яту рано. Завтра, чи то вже сьогодні, побачимося у повіті.

Селяни вийшли. Марія Олександровна сумно схилилась над сплячими дітьми. Її чоловік мовчки проходжувався по кімнаті. Оживлення останньої години втікло з відходящими селянами. Не хотілося розмови починати. Та хібаж словами можна виявити всі почування людської душі? Думки обох кружляли коло родини і коло того коротенького вислову “війна”. Паволоцький підійшов до вікна і вдивлювався в пітьму. Крізь галузки дерев пробивався слабий відблиск розложені на майдані ватри — зізділися мобілізовані.

— Подумати тільки, — тихо, немов сам до себе заговорив він, — скільки жалів, скільки проклонів крівавому Молохові вимовлено за цей день, скільки сліз пролилося... Та це байдуже царям. Кажуть — нарід хоче війни,.. А нехайби поспитали кожногб, — не багато найшлосьби охочих. Інтереси великого капіталу, вимагають різанини, а на народи тільки тягарі спадають... А інші ще підюджають народи боронити до останньої каплі крові “отечества”, правитимуть молебні, проситимуть перемоги і Бога втягатимуть у коло своїх брудних інтересів. Скрізь неправда

і лицемірство. Завелика різниця поміж вірою на словах і ділами... Чого ти так замислилася, Марусю? — звернувся він до дружини.

— Тяжко на душі — згіхаючи відповіла дружина. — А думаю над суперечностями людського життя. Люди родяться, живуть, бувають багатими, чи бідними, люблять чи ненавидять, та ні один не може розпоряджатися своїм життям... Всі сковані суспільним укладом наче ланцюгом, всі покірні волі небагатьох погоничів і всі нещасливі. Поки існуватимуть війни, доти людство не зазнає щастя...

— Тож вчені авторитети кажуть, що війна буде практикуватися доти, доки існуватиме на землі хоч би два мужчини, жінка і хліб між ними. Так пишуть видатні французькі академіки. Нам, людям на вченість не претендующим, зістаеться покірно ждати того благословленного часу, а поки що вбивати або бути самим вбитими... Своєрідне картярство — або я обіграю, або обіграють мене. Військові кола так на війну і задивляються. Будь я самітним, відмовився б служби, а так приходиться жертвувати своїм розумом, та й не розумом тільки, — часом і совістю, — говорив понуро. — Ще попередня війна зробила мене антимілітаристом, та служив, бо знов, що мене все рівно ж потягнуть. Так бодай зможу здергати своїх шідвладних від проявів жорстокості, від знущань, там де їх можна оминути, ставатиму на перешкоді нашим “буронам”.

— Може на час війни гостріше каратимуть за злочини?

— Навряд. Для цивільних законі будуть зогострені, не для війська. Де будуть людяні старшини, знущання не в такій мірі будуть примінюватися. Тільки загал старшина на гуманність не хворіє, а коли додати московський антагонізм, погорду до тих всіх хохлів, полячків, жидів, — можна страхіть сподіватися. На виправдування злочинів послуговуються звичайно патріотичними, а то й стратегічними міркуваннями. Палення сільвзяти, наприклад: Цеж безсумнівний злочин пустити з димом селянський дорібок, а самих селян гнати мов худобу на поневірку і голодову

смерть. Однак такі річи дуже часто практикуються під стратегічною покришкою — очищення терену для майбутнього бою. Село спалять, а тимчасом терен не відповідний... Ну, і зіставляють його без єдиного стрілу. В Манджурії бачив подібні ріchi. Вояки підпалювали "манзи") а штабовці, з генералом на чолі, виїхали на горбок любуватися пожежою, наче колишній Нерон палаючим Римом. А попробував би хто хоч писнути в обороні тих нещасливців; — віддадуть під суд за недисциплінованість або й як зрадника. Властиво і не можна провести границю поміж дійсною необхідністю палення сіл і бажанням якого будь бурбона-генерала показати свою всемогучість над безоборонними цивілями. Кожний детальний план обмірковує він сам і робить те, чого інший на його місці уникнув би. Найбільше зруйнована буде Галичина.

— Думаєш, що Галичина буде окупована? — спитала дружина.

— Без сумніву. Австро-Угорщині не під силу боротися з Росією. Можливо, що в перших днях австрійська армія перейде кордон, але тільки до часу здійснення мобілізації в Росії. Австро-Угорщину Росія може розгромити самою своєю кіннотою, адже є її з козаками більше трьох сот полків. Зрештою, трудно передбачувати; за Австрією стоїть Німеччина. Дійде до такої війни, якої світ ще не бачив. Ця війна цілковито змінить карту Європи, можливо, що й наші автохтони здобудуть автономію...

— Трудно сподіватися такої зміни, — перебила дружина. — Росія добровільно не змінить своєї політики.

— Коли виграє війну, буде змушенна змінити. Вона простує до обєднання всіх словянських народів в одну державу. Росії не вдалося змосковщити народи, котрими володіє вже століття, то щож вона може вдіяти, коли прилучить по війні всю Польщу, Чехію, Галичину, балканських словян? Змушенна буде дати тим народам внутрішню самоуправу, автономію культурно-національну. Інакше народи ті стануть небезпекою існування самої Росії. Всіх словян буде вкілько більше від москвинів. Можна і ба-

*Манзи — хати (кит).

жати сполуки словян в одній імперії. Словянський світ протиставився б тоді світам романському і германському. Шкода тільки, що багато крові пролеться, зруйнуються цілі області. Ненавиджу ту війну... — додав помовчавши.

— Ненавидиш, а проте підеш і не знати коли вернешся, та чи вернешся ще? — третячим голосом заговорила дружина, а слози мимоволі покотилися по обличчю і дрібними каплями падали на голови сплячих дітей. В сусідній кімнаті пробила перша година. Діти прокинулися.

— Не плач, Марусю, — потішав Володимир Миколаєвич. — Щож діяти?... Не один же я іду! Наше горе не так ще велике. Селяни, як от Дегтяренко, кидають незабезпечені родини і йдуть, бо мусять. А таких, як він десятки міліонів... Наші жалі лише малесенька капля у морі людського горя і сліз. На щож те горе нам ще збільшувати? Ти не сама; виховуй дітей, може вони житимуть, у більш щасливі часи, коли людство перестане зводити рахунки війною. А нам треба нести свій хрест...

Дружина не уймалася плакати. Діти притулилися до неї, заспокоювали:

— Чого ти плачеш, мамо? — лепетала дівчинка заглядаючи їй в очі. — Może тато був недобрий?

— Тато поїде від нас, дитино, — крізь слози говорила мати.

А хлопець розумів вже причину сліз, та не находив слів потіхи. Мовчки пригладжував її волосся, цілавав мокре від сліз обличча, руки, пестив, немов давав зрозуміти, що він заступатиме місце опікуна матери і сестри на час відсутності батька.

Сів коло них і Паволоцький. Так вся родина, опанована сумом, сиділа обнявшись, не завважуючи упливу часу. Мала Ольга розповідала щось батькам, але вона скоро замовкла. А зпоза саду доносився лемент і тарахкотіння возів — село відпроваджувало своїх близьких у жертву жорстокому богові війни.

Другого дня Паволоцький виїхав у полк. Непевний, чи застане його на місці постою в Орлі, думав у Києві задержатись поінформуватись у штабі округу й який-прикордонний район і коли має виїхати окрема гусарська бригада. У сусідньому третьоклясному вагоні їхало зо два десятки односельчан, бажаючих служити в чернигівському полку, — вони прилучилися у повітовому місті. Вже з Попельні поїзд часто задержувався зустрічними. Поїзди на захід пролітали на стаціях не спиняючись, переповнені головно кіннотою і артилерійськими частинами. В переділі їхало кількох піхотних старшин, як і Паволоцький, мабуть з відпустки, і двох резервових старшин — з розмови виявилося. На всі лади вони обговорювали причини війни і вигляди на успіх російської армії. Від розмов віяло ярою чорносотенциною.

— Н--да, чорт побери... — розводився гарячково один, піхотний поручник. — Влада повинна виселити всіх німців з прифронтової полоси, інакше діяння нашої армії засудженні на невдачу. А теж і жидів. В Росії їх держать у залізному кулаку, тож вони радо спричинятимуть все, що унеможливлювало би наші успіхи.

— Конечно! — хором потверджували його співрозмовники, а він говорив далі:

— Щодо німців, то як вовка не корми, він у ліс глядітиме, каже помовка. Хоча німці їдять наш хліб, та Німеччина близчча їм по духу, чим, скажемо, Росія. І вже тому вони небезпечні для нас...

— А хахли, чи поляки, думаєте від жидів ліпші? — спитав один з цивільних, по вигляді з волостних писарів.

— Чорт один, що хахли, що жиди, — відповів поручник. — Не будуть церемонитися і з хахлами. Інша справа з поляками. З ними обходитимуться делікатніше... Все ж таки культурний народ, ну, і в Австрії і в Німеччині поляки заселяють цілі області.

Паволоцький в розмову не встравав, але останні слова поручника вивели його з рівноваги.

— Як бачу, то поручник готовий виселити десь всіх хахлів, — заговорив трохи різким тоном. — Забуваєте ви, панове, що в Австрії також живе кілька міліонів хахлів-українців, і людяне обходження приєнає їх до Росії. Говорите так, як би ви хахлів і жидів вважали за щось нижче від великоруса і поляка... Хахли, також люди, що й москвини, будьте певні, — може культурніші!...

— А ось, ми зайдем Галіцію, то всі хахли будуть нашими, прилучаться до москвинів, — чванькувато викрикнув цивільний.

— Невідомо, — Паволоцький заперечив, — чи вдасться нам окупувати Галичину. Залежатиме у великій мірі від обходження нашої армії з галицьким населенням.

— Не тільки Галіцію, а й Відень зайдемо! — не уймався цивільний. — Правда, пане поручнику? — тріпнув поручника по плечу рукою.

Цей зміряв цивіля недружелюбним зором і звисока процідив крізь зуби:

— Справедливо... А з ким маю честь?

— Рябушенков, прaporщик запасу армійської піхоти...

— О, товариш по зброй! — закричали інші старшини.

Пішла взаємна рекомендація, що тривала кільканадцять мінут. Переділ наповнився галасом, димом. Нові знайомі частувалися сигаретами, курили без перестанку. Атмосфера у переділі ставала нестерпною. Може під впливом нікотини старшини взялися будувати дивовижні пляни захоплення Відня і Берліна, прилучення до Росії двох великих держав, щоб таким чином межувати з союзною Францією і дістати вихід у Середземне море, на Адріатику. Розмарилися вже про те, як колись приспособляться десь над Адріатиком на службу, у соняшній Дальматії чи Славонії.

Не мав Паволоцький охоти встравати у балаканину, а піхотинці не наважувалися його зачіпати тому, що був старшим рангою від всіх старшин в переділі. Після неспаної ночі хилило його до сну. Та заснути не міг — перешкоджувала балаканина й голосні сміхи пасажирів. Вийшов на коридор вагону освіжитись. Там було заповнено

подорожними, навіть жінками. На кожній стації всідали нові пасажири, а не висідав ніхто. Постоявши кілька мінут коло відкритого вікна, вернувся у переділ. Сів і зажмурив очі. Почув іронічні завваги старшин по своїй адресі; ті думали певно, що він заснув.

— Це нюня якась, тільки б дрихнуть,* — замітив Рябушенков притишено. — Він на фронті спатиме.

— А ще й кавалерист, гусар! — додав другий цивільний.

— І додайте, — небезпечний мазепинець — докінчив поручник. — Чули, як він за хахлів образився? Руских зове не великоросами, а якимись москвинами... Варто б звернути увагу його зверхникам, щоб вкоротили язик...

— І за що він здобув Георгія, цікавий я знати? — питав Рябушенков.

— Таким сплюхам завжди щастить — озвався старий вже надпоручник. — Спить, спить, а случайно попаде в бій і нагороди йдуть одна за одною. То Володимир з мечами, то Георгій... Особливо Георгій, це ж величезні привилії по службі. Я почав служити ще за Олександра Третього, служу 25 літ і ледви штабс-капітаном. За війну може ранги капітана дослужуся. А цей, подивіться на нього, ледви чи тридцять літ має, молокосос, так сказати, а вже і тепер у ранзі від мене старший. Коли б війна рік, другий протягнулася, генералом буде, чого доброго приїде до нас корпусяним командантом. Ненавиджу цих кіннотчиків, скрізь вони все перші. А наш брат, піхотинець, хоч би й здібний був, а посивіє і нещасливої сотні не дістане. Так то, батенька мій, — закінчив ні до кого не звертаючись, а “батеньок” було кількох, — не всі мають щастя в службі...

— Або впливову тіточку в Петербурзі, — докинув Рябушенков.

— А тіточка хіба ж не щастя? — підхопив поручник. — Особливо коли молода і гарна... То за нещасливою “піхтурою” ніхто не вставиться, треба тягнути лямку самому, пенсії не вистає на видатки, приходиться запозичатися у лихварів. Людина тільки й живе надією на війну.

*Дрихнуть — куняти.

Пенсія вища, ну, ѹ на підвищення по службі більше шансів є. Я за війну, панове...

Старшини знову перевели розмову на війну. Хотів Паволоцький балакунів добре пробрати, та подумав: — Нащо? Нехай говорять, що хочуть. Не мені їх вчити, коли поза власними вигодами вони нічого не бачать. Навчити їх ліпше війна, котрою так радіють.

Вдавав далі сплячого і думав; не чув, що балакають пасажири. Споминалися вчорашні образи з сільського життя, прощання з родиною. Все здавалося йому таким давним, наче б роки вже минули від того часу. Недавно ще він уявляв себе щасливою, вдоволеною життям людиною, якщо взагалі на світі існує якесь щастя. Був коло женців, розмовляв з селянами, любувався краєвидами, тішився дітьми. Клопотався всім, але клопоти не спричиняли йому журби, навпаки. Тепер сидить у душному передлілі, серед незнайомих йому людей, що за кілька десяток пенсії готові ціле життя воювати, вбивати других; у прояві гуманності готові добавувати зраду, ненавидять всіх, крім самих себе. Захоплюються війною, а крові і сліз міліонів засуджених у жертву не добавують. Та й сам він їде невідомо куди і не знати, коли поверне. Оте малесеньке слово “війна” таїть у собі страшну, чародійну силу, спосібне перевернути життя міліонів... Чому ж ті міліони не протестують? Вони ж сила!...

Військовик не повинен мати родини, — тяжко з нею розлучатися... Дружина всю ніч плакала. Правда, не розлучався з нею вже десять років близько, але колись, — як у Манджурію відіздив, не побивалася так. Може тому, що не зжилися ще добре у ті часи, або що... Рано, назверх здавалася спокійною, тільки бліда була. Просила стерегти небезпеки, берегти себе... Бідна Маруся! Чиж мені уникати небезпеки, висилати замісць себе інших? Цеж ганебно... Найчесніше було б заявити владу маючим, що відмовляюся воювати, та й усе. Хіба це помоглоб? Замучилиб десь у казематі, а правді мучеників не потрібно. Певно, нікому не хотілобся вмирати, а коли приходиться?

Кожний вмирає проти власного бажання, як і на світ приходить проти власної волі. Нашим життям кермують обставини. Англійці кажуть, що обставини утворює людина. Більш чим сумнівно. Нехай же англійці оминуть війну. Хлопцеві обіцяв прислати німецький шолом, а щож Олі? Ага! Маруся бліда...

Думки ставали все більш беззвязаними, повільніше проносилися. З ними й заснув. Коли прокинувся, поїзд виступував по стрілках, звільнюючи біг, — підходив до пасажирського київського двірця, присадкуватої почорнівшої будови з ялинових кругляків. Старшини також куняли. Знадвору долітав гомін великого міста: дзвонили трамваї, цокали кінські копита по бруках вулиць, переразливо верещали рознощики газет, десь здалеку, з Подолу, доносився мельодійний дзвін. По пероні снували гурти людей, самих військових та городових, там і сям бігали хлопчаки, дзвінкими голосами пропонуючи кожному екстренні випуски "Київської Мислі" чи "Київлянина". Паволоцький наказав приїхавшим з ним селянам ждати на нього у двірці, а самий поїхав до штабу округа.

В штабі царювало незвичайне оживлення. Сновигали адютанти, старшини чисельних полків київської залоги, не бракувало і цивільних інтересантів, занюхавших гарний зарабок на постачанні на фронт всього необхідного. Спішно йшла переорганізація штабу: виділювався штаб південно-західнього фронту з командуючим військами округу генерал-адютантом М. І. Івановим, командуючим фронтом і М. В. Олексійвим, начальником штабу. Дежурний старшина направив Паволоцького в адміністративний відділ, але там йому нічого сказати не могли. Вернувшись запитав, де міститься мобілізаційний відділ і діставши вказівки попрямував туди.

У мобілізаційно-оперативному відділі на своє велике здивовання побачив високого діда, з окладистою роздвоеною бородою — самого Іванова, у товаристві чорноризця — не то архимандрита, не то архиєрея. Задав сам собі питання — що спільногого з мобілізаційно-оперативним від-

ділом може мати цей божий слуга? Або прибув за когось прохати, або благословити новий штаб “на ворога і супостата”. Старшини штабу схилялися до благословляючої правиці духовного, — з того порозумів Паволоцький, що цей отець чи владика тут не вперше, й користається неаби якою повагою. До руки не підійшов. Духовний близнув на нього шклами окулярів і сказав щось Іванову. Виглядало, наче б генерал-адютант, командуючий військаами округу і командуючий фронтом у одній особі, повнив функції адютанта у черноризця... Іванов підійшов до Паволоцького й гостро запитав, що йому потрібно. Паволоцький відрапортував згідно артикулам:

— Ваше високопревосходительство! 17 гусарського чернігівського, Його Імператорського Височества, велико-го князя Михайла Олександровича полку, ротмістр Паволоцький, в подорожі з відпустки, на службу Його Величності, зголосується за вказівками відносно маршруту чернігівського гусарського полку у прикордонні області по слухаю війни.

Випалив довгий рапорт одним духом, без запинки. Іванову, та й архіреєви рапорт видно подобався. Генерал сказав одобрюючо: — Бойовий з вас старшина! Де одержали Георгія?

— В російсько-японську війну, ваше високопревосходительство, за рейд генерал-лейтенанта Мищенка.

— А, манджурець! — помітно зрадів Іванов. Покликав якогось підпоручника й наказавши запровадити Паволоцького до завідуючого транспортно-комунікаційним під-відділом — відійшов zo своїм архіреєм.

— Що це за духовний? — вспів спитати Паволоцький, поки дійшли до відділу.

— Не знаєте? Це їх високопреосвященство, архієпископ волинський Антоній*) — шанобно вимовив підпоручник.

— Ого! Титулуете так, начеб він був вашим безпо-

*) Храповицький, пізніше, за гетьмана Скоропадського митрополит київський.

середним начальником! Як бачу, велика він у вас риба, — всміхаючись поглузував з підпоручника.

Чув уже Паволоцький про цього владику, ліквідатора унії на Холмщині і третього зряду православного холмського єпископа. Здогадався про причину його присутності у штабі. Адже ладилися окупувати уніяцьку Галичину, а там для Антонія буде праці, а праці...

Прийняв Паволоцького підстаркуватий капітан генерального штабу. По довших справках поінформував, що полкам окремої гусарської бригади стацію вигрузки призначено Холм, куда прибудуть згідно пляну 25. липня (7. серпня). Поза цим не міг сказати у склад котрого корпусу чи армії бригада мала ввійти. Виніс сумне враження з роботи штабу, — безпляновість і неорганізованість. Та чого кращого сподіватися, раз самий головно-командуючий водиться з духовними? Будуть і тепер посилати вагони образків святих замісць набоїв.

Для нього ясне було однє: полку він не застане на місці. Роздумував, що діяти — чи їхати на Бахмач-Гомель і в Гомелі розшукувати ешалони бригади, чи з Києва їхати на Коростень, Сарни, Ковель, Холм? Бригада мусіла їхати поліською дорогою, найкоротшою, і в Сарнах він міг роззвідати, чи ешалони бригади проїхали. По надумі рішив пристати до першого відходячого на захід ешалону і з тим забрався зо штабу. Блukaючи вулицями приглядався Києву. Нішо не змінилося: — таж прилизана чепурна публика, тіж самопевні городовики, тіж підозрілі типи у кепках на "бакір", але місцями — на більших будинках повівали червоно-синьо-блі прапори — Київ демонстрував свій московський патріотизм. Під музику, наче на параді, часто проходили баталіони піхоти прямуючи на стацію. Публика захоплено витала військо, та Паволоцький завважив не одну пару байдужних очей. Старшини подзвонювали шаблями, гордо підкручували вуса, оглядалися на кожну молоду особу в сукні, чванькувато випикали груди, а за ними, тяжко вибиваючи такт, машинували колони. Десь у переді кричали "ура", певно зустрінулися

з якоюсь високою рангою. Хідниками йшли гурти цікавих, унеможливлюючи рух стрічних поодиноких пішоходів. Все пливло, двигалося у напрямі стації. Трохи далі гурти розділювалися, частина цікавих поверталася на Львівську, у напрямі Лук'янівського двірця. Щоб визволитись з натовпу, Паволоцький пристанув коло вітрини овочевого магазину. Тут же якийсь панок, по вигляду пенсіонований урядник, говорив юрбі:

— Де австріякам воювати з нами! Ви тільки подивітесь! Це, я розумію, військо! Як воно маширує! Тільки — раз-два, раз-два, гуп, гуп — дідуган притупував ногами у такт машеруючого війська. — Орли не салдати! А таких орлів Росія може виставити тридцять міліонів, або й більше. За місяць у Відні будемо! А коли Германія увяжеться у війну, то й німцям не здобрувати. Шапками закидаємо німців! Правильно говорю, братці? — запитував юрбу, ще навіть не знаючи, що Німеччина вже виповіла війну Росії.

Юрба “братців” ще додавала охоти вояовничому дідуєви. Паволоцький пішов далі. На вуглах вулиць таємничо перешептувались типи в кепках, заздрісно поглядали на склепи; кожного проходячого “ізраїліта” зустрічали насмішками й погрозами. Заносилося на погром; не доставало кинути гасло...

— Чи не може хоч би цей дідусь підмовити міських жуликів до погрому? — прийшло Паволоцькому на гадку.
— І братці в кепках кинуться грабувати братців в ярмульках, встеляти вулиці жидівськими бебехами? Добре, що хоч напої заборонено, без них не мають відваги зачіпатись... Тут нагадав, що треба піти попрощатися з знайомими. Став перечислювати, до кого належалоб зайти — і занехав ту думку. Знайомі проживали в різних частинах міста, а на нього ждуть на стації, хлопці. Зрештою, кожний знайомий воєнно обовязаний, міг уже відіхнати, а він піде падькатися перед їх родичами, та жалю завдавати. Нема що, нехай забувають нас швидше...

Вийшовши на Фундуклеївську попрямував до стації, з надією знайти який ешалон і переговорити з комandan-

том. Зустрінув по дорозі кількох донських козаків і від них довідався, що їх ешалон щойно прибув до Києва. Не тратячи часу, пішов розшукувати начальника. Знайшов на стації, відрекомендувався.

— Військовий старшина*) Панфілов, — у свою чергу назвав себе той. — До ваших послуг, пане ротмістр.

Паволоцький розповів, про що йому ходить. Панфілов чесно згодився.

— А певно, дуже радо, ротмістр. Не знаю тільки, чи буде нам по дорозі. Ми на Ковель направляємося, а звідтам похідним маршем до кордону.

— А мені у Холм. В Сарнах я наведу справки, а може й зустріну ешалони своєї бригади.

— Дуже добре. Тож забираєте своїх хлопців, за годину ми вирушаємо. О, треба розпорядитися, щоб їм дали місце в одному вагоні. Багатож є їх?

— Два десятки. Забажали іхати добровільно на фронт, так взяв їх з собою.

— Молодці! Хібаж зачислимо на провіянт і ваших добровольців.

— То вже не великий клопіт. Можуть прохарчуватися й самі...

— Там покажеться. Тож поспішіть, ротмістре, — сказав Панфілов на відхідному.

Задоволений, що так сталося, пішов Паволоцький до двірця. Селяни ще здалеку його побачили і кинулися на зустріч.

— А ми вже й очі прогляділи за вами; думали, що не прийдете. До нас городовики тут чіпаються, документів доходять, а вони якраз у вас...

— Правда! — згадав Паволоцький, — і як я міг забути? Та нічого, якось ви їх спекалися. Я забарився у найвищого тутешнього начальства. Зараз поїдемо, хлопці. Підіть накупіть собі харчів на два-три дні — додав, винявши грошей.

*Майор у козацьких частинах. В регулярній армії такої ранги не було.

— У нас є й свої гроші, — відмовився Петро.

— Свої придадуться й надалі. Беріть, та порайтесь скоріше. Чи правда, харчів можете купити дорогою на жидівському базарі. Підемо на товарову, це недалеко. Стоїть там ешалон донців.

Дежурний по ешалону старшина, осаул*), розмістив селян серед нестроєвих. У кожному вагоні містилося вісім коней і один-двох козаків — чергових. Для людей додані окремі товарові вагони, виглядом нічим не відмінні від кінських, але нашвидко обладнані для приміщення людей. Від безділля козаки снували по стації, зачіпали розмовами цивільних. Інші сиділи в дверях вагонів, сиплючи жартами по адресі товаришів на стації, треті завзято лускали насіння, майстерно випльовуючи лушпиння. Ждали сигналу відізду і кожний вбивав час, як було йому найбільше до вподоби. У вагоні, де примістилися односельчани Паволоцького, було з двадцять обозних, старших вже віком людей. Всім подобався сумний Дегтеренко, може тому, що й вони тужили за родинами. І хоч тугу старанно ховали, то інстинктивно відчували причину суму товариша недолі. Кожний виявляв йому співчуття, один сердегабозний відступив йому своє місце на нарах, коло вікна, пояснивши, що Дегтеренко тільки що з дому, дорогою розгляdatиме околиці, то й про рідну менше думатиме...

Загально беручи, значна кількість селян-хліборобів, до якої народності вони не належали, вважають близчими собі селян іншої народності, чим робітника чи інтелігента народності своєї. Однакові умовини життя витворили у них риси характеру питомі тільки селянам. Селяни гостинні, мягкого серця, правдиві, худобу навіть люблять більше, чим члени інших суспільних класів самі себе взаємно. Козаки, сини вільних степів, у свідомості котрих ще не

*Осаул — поручник у козацьких частинах. Ранги — хорунжий, підосаул, осаул, сотник, військовий старшина, підполковник і полковник.

завмерли задуми Степана Разина, Омеляна Пугачова*) та Кіндрата Булавина, їх боротьба за покривдженій люд. Малюють козаків напівдикими, безсердечними... І правда, кожне подавлення селянських розрухів в Росії не обходилося без участі козацтва. Та винні у цьому не козаки, а ті, що вщепили їм беззастережений послух начальству, неправдиве розуміння віри. Хіба їм одним тільки? Втихомирюючи бунт вони мстилися на московському народі за підбій тим народом їх вільних степів, за знищення козацького вільного устрою. Безперечно, і матеріальний достаток служив не аби якою причиною послуху. Донці належали до категорії людей, що вбивання ворогів "Божого помазанника"-царя і віри православної вважали заслугою у Бога, бо так їх навчили... Адже і Разин і Булавин і Пугачов билися за царя — проти бояр, що царем коверзують. Ale козак не може вбити — скажім — коня; це тяжкий гріх у його переконанню. Донці не пропускають служби в церкві, кожного року сповідаються, не стануть їсти скромного в піст — хоч би їх примушувано. Та коли б котрому з них прийшлося стерегти свого арештованого батька, а той батько втікав би, він міг би його застрілити. Це його обовязок супроти царя і віри православної, бож ворог царя є ворогом Бога...

Поміж селянами і донцями зразу ж установилися добре відносини. Козаки, після взаємних розпитів, звідки, куди йде, чи жонатий, — цікавилися причиною суму Дегтяренка. Коли той щиро розповів — молодші добродушно сміялися:

— Пусте! — казали. — Жінки проживуть і без нас. Не сумуй, з нас бери приклад, брате... Ти ж молодий!

— Щож тут за сміх? — обставали за Дегтеренком старші. — Що чоловік дітьми журиться?

*Російська цареславна історія Пугачева виводить неписьменним жорунжим козацьким та переочила, що Пугачев, назвавши німцем, царем Петром III, мусів німецьку мову знати. Козацькі дослідники Пугачовщини довели, що Омелян Пугачов не хорунжий, тільки козацький полковник, людина, як на ті часи добре освічена, володів чужими мовами.

— А чому ми не журимося? Журба не поможе. Та й жінок не вхопить, коби ми вийшли ціло. А, зрештою, й нам прийдеться тільки раз вмирати...

— Добре нам казати! Землі подостатком маємо, без найманіх робітників не обходимося. Селяни що інше. Не до сміху, коли дітям їсти нема чого. Та й до служби тяжко привикати. Козак змаленьку вчиться, і то тяжко їхати Бог зна куда.

— А, ви дідугани! Вам на печі тільки сидіти та бокиvigрівати. А нам хоч за море... Скрізь можна жити.

В сусідному вагоні заграли на гармонії й кількох молодших пустулися, вприсядки. Обозні, забувши родини і війну, обступили танцюристів, підбадьоруючи їх викриками й свистом, притупували й собі ногами. Заняті танцюристами не чули, як надійшов паротяг. Схаменулися тоді, коли паротяг, чіпляючи вагони, пхнув так, що вони трохи не попадали. Трубач заграв сигнал сідати. За кілька хвиль потяг рушив повільно, прискорюючи з кожним меншим хідом. Наздогін бігли спізнені, вскачували в перший ліпший вагон і ще звідти вимахували шапками зістаючим. На прощання — заграли модний вальс — “На сопках Манджурії”. Сумна мельодія навіала такий же настрій на відізджаючих і на зістаючих. Сміх і розмови замовкли, запанувало пригноблення. Деесь в тайниках мозку ворушилося питання: чи доведеться вернутися з того страшного, невідомого заходу? Всі сумно похнювались. Тільки поїзд байдуже вистукував колесами, в такт вальсу, міняючи такт на стрілках:

— Так-так-так... так-так-так... так-так-так... так було, так буде... так було, так буде... — Сапав і стогнав, видмухував клуби чорного диму, з синами тихого. Дону прямуючи на захід, де зчепилися уже в борні двоголові, крилаті, чорні потвори...

VI

До бійки трьох орлів у перших же днях прилучився французький півень. Але птах цей не високо літає, то ж

відчув перший силу кігтів німецького орла. В кілька днів по проголошенню війни, німецька армія, нарушивши нейтральність Люксембургу й Бельгії, чим поставила їх в ряди своїх противників, зявилася в околицях Парижу. За Бельгією обстанову британський лев, розганявся до скоку. А тимчасом німці обома крилами просунулися далі на захід, взявші французьку столицю в кліщі. Простір не більше сотки кільометрів розділював крила німецьких армій. Уряд Франції виїхав у Бордо, звідтам наказував боронити столицю до останньої можливості. В той же час головний командант, маршал Жофр, видав наказ столицю залишити. Уряд і головна команда потратили голови і командант на швидко зорганізованої двістatisячної групи оборони Парижу, генерал Галіені, не зінав кого слухати. Ще через день-два крила німецької армії зійшлися б, повторилися б Седан і Мец з 1871 року, а тим самим війна на заході закінчилася б. Розгромивши Францію, Німеччина від англійських островів держала б сильну заслону, а всіма силами швидко упоралася б з Росією. Тільки доля судила інакше.

На сході центральні держави таксамо досягли успіхів. Австрійська армія по цілому фронті перейшла на російську територію; місцями загналася у глиб російської імперії на пів сотки кільометрів, занявши Замостя, Білгорай, Томашів, Грубешів, Сандомир, Кельци, Володимир Волинський, а на скрайно правому крилі, 4-го серпня, здобула Камянець Подільський. Німецька армія ще за кілька годин перед проголошенням війни перейшла російський кордон і захопила губерніальне місто Каліш. Кількадневним маршем сфорсувала ріку Варту й посунулася до Висли, безпосередньо загрозивши Варшаві й рядові надвислянських укріплень. Тут настав перелом.

Для рятунку союзників Росія, не скінчивши навіть мобілізації, розпочала наступ по всьому двох тисяч верстному фронті. Головна команда придавала величезне значення наступові на Східну Прусію, щоб тим стягнути на себе частину німецьких корпусів з Франції і Бельгії. В прибалтійських і північно-польських губерніях сконцентровано

діві країні 1-шу і 2-гу армії Рененкампфа і Самсонова. 1-ша армія Рененкампфа складалася з 24 дивізій піхоти й кінноти, проти німецької 8-ої армії Прітвица — у складі 1, 17 і 1 ополченського корпусів, кінної дивізії, двох окремих дивізій ляндверу та залоги Кенігсбергу. 2-га армія Самсонова у складі 1, 6, 13, 15 і 23 корпусів — проти окремого 20-го німецького корпусу.

Ще Мольтке старший і Шліфен передбачували окупацію Східної Пруссії Росією. Російські армії наступали під прямим кутом — на захід і північ. Після бою під Гумбіненом армії ввійшли у район озер. Рененкампф наступав занадто повільно, за те упосні першими перемогами команданти армії Самсонова перли війська вперед. Про закріплення, або хоч докладний розвід запілля не подумали. Штаби обох армій переїшли на німецьку територію в Йогансбург і Сольдав, безпосередньо за смугою фронту, зв'язок з штабом фронту перервано; не наладнано зв'язок і поміж частинами через непомірну рухливість штабів. Всі, від рядового до найвищого команданта нерозважно сунули вперед, опановані “шапко-закидальним” настроєм. І самопевність ту негайно покарано...

Російські армії загрожували обходом Кенігсберга і Торна. Німецький головнокомандуючий фон Прітвиц видав наказ відходити на ріку Вислу, а тиловим частинам і тяжкій артилерії на ріку Шпре, у район Берліна. Занепокоєний російськими успіхами кайзер стягнув три корпуси з французького фронту. На місце Прітвица призначено Гіндербурга з Людендорфом, начальником штабу. Штаб 8-ої німецької армії вже залишив Марієбург, коли прибули Гіндербург з Людендорфом. 23-го серпня стягнено 1 корпус і окрему дивізію з фронту Рененкампфа й форсовним маршем перекинено проти Самсонова. Слідувучого дня знято ще й 17 корпус та всі інші частини. Проти 24 дивізій Рененкампфа німці залишили всього дві бригади кінноти й збиранину з пограничних частин. Всі інші війська кинено у прорив між 1 і 2 арміями, у запілля Самсонова. Тимчасом підіздили передові ешелони корпусів з фран-

цузького фронту. Вже на третій день німецька армія перейшла у контрнаступ, а ще через день російські війська панічно відходили. Брак звязку, незнання терену і нескоординованість дій — поставили російську армію в катастрофічне становище. 28-го серпня армію Самсонова оточено.

По страшній поразці під Грінвальдом-Таненбергом, припerta до озер, російська 2-га армія мусіла піддаватися, 30-го серпня, у складі цілих корпусів. Покінчивши з Самсоновим погнали й армію Рененкампфа. З трьох сот-тисячних армій ледви вийшла третина оголомшених катакстрофою, потребуючих довгого відпочинку і реорганізації людей. Коло 150 тисяч пішло в полон, стільки ж тисяч впало на полях бою або потопилося. Ці страти — протягом одного тижня, на порівнюючи невеликому відтинку території між Балтиком і губерніями Царства Польського. У відступі закінчили своє існування дивізії. Згинув командуючий другою армією, генерал-адютант Самсонов. Нач. штабу, генерал Постовський і команданти корпусів Клюєв і Преженцев попали в полон. Порівнюючи цілим вийшов гвардейський кінний корпус Хана Нахичеванського. Німецькі війська знову загналися на російську територію і Росії вже ніколи не пощастило німців відбити. Боєвий запал вигасав безповоротно, тільки генералітет, при всякій нагоді, накликав “закидати німців шапками.”

Чого не доконала збройна німецька сила — доконала зрада. Два німецькі корпуси під Сувалками загналися в мішок. Наступник Самсонова, генерал Фог зо своїм штабом, подбали, щоб корпуси спокійно з мішка вийшли. Викрилася зрада полковника жандармів Мясоєдова. Мясоєдова повіщено, але фронтові це не помогло. Для підбайдорення “сірої скотини”, вояків, розпускано вістки про “чуда” Матери Божої. Не помогли й чуда. Тільки російське вояцтво своїм життям і кровю уможливило “чудо на Марні”.

Справді, трудно було російським військам здобутися успіхів, коли запілля кишіло німецькими агентами, коман-

дні верхи обсаджені німцями, щойно з вибухом війни по-змінювавшими з “височайшого дозволу” імена на стовідсотково російські. Щтурмер став Афрасімовим, Саблер, обер-прокуратор синоду, тобто найвищий керівник російської церкви — Десятським, Цейль — Палтовим... Рідний брат команданта 22-го російського корпусу, фон дер Брінкена, командував корпусом з німецького боку, на тому ж відтинку фронту. Брат другого корпусного команданта, Бредова, командував у німців дивізією. Фог видав до армії відозву, таку ідіотичну, що мабуть світ ще другої такої не бачив... Та відозва звучала:

“Салдати! Нехай кожний з вас забе тільки чотири німці і тоді наша славна армія винищить чотири армії німецькі і ми переможно вступимо до Берліну. Памятайте! Кожний тільки по чотири німці! А хто забажає й більше — не забороняється*)...”

Чесні російські старшини німецького походження несли свій обовязок совісно, назвищ не міняли і походження не ховали. Ті, що не зірвали ще духової єдності з Німеччиною, найшовши між Сцилою й Харібдою — обовязком та присягою і кровними почуваннями — покінчали самогубством. З проголошенням війни один з командантів пограничча, полковник, застрілився перед самим боєм, зіставивши записку ляконічного змісту: — Німці мої брати і битися з ними не можу. Рівно ж і Росії зраджувати не хочу. Найкращий вихід — смерть. — Підозріння в нелояльності спричинило нагінки, хоч виявилися зрадники, що кровного споріднення з німцями не мали, з жінкою воєнного міністра на чолі.

На західному фронті оперували 10, 9, 5 і 4-та російські армії з перемінним успіхом. На південно - західному фронті 8-ма і 3-тя армії без особливих зусиль відперли австро-угорців. З тими арміями мандрувало покищо воєнне щастя. Впродовж кількох місяців обі армії стали у

*Відозва автентична, проголошено її навіть у наказі до армії. Нижчі формациї той наказ опублікувати посorомились.

підніжжя Карпат, кіннота заганялася на угорську територію, але вдергатися там не могла.

Воєнні події розвивалися з застрашаючою швидкістю, а з краю доходили дивовижні чутки. Говорили про ворохобні, про випадки вбивства дітей мобілізованими батьками, про відмову поодиноких старшин від служби, про суд над німцями-однорічниками, яким доведено шпигунство, але оборонила їх цариця Олександра. Чутки годі було перевірити, невідомо, з яких джерел вони походили; але воно вперто проникали в гущу населення і вояцтва, захоплювали розум. Преса навпаки, доносилася про загальний патріотичний настрій, про високий дух мобілізованих, не обійшлося й без ворожби. Якісь “праведні старці” пропропагували повну перемогу й кінець війни через три місяці. І одночасно суперечна, нелегальна чутка, начеб таємничий Григорій Новий (Распутін) перестерігав царя — “в імя врятування Росії й династії, всякою ціною оминути війну”*). Вояцтво, ще боїв не бачивши, жило тими чутками і падало на дусі. Та стереотипові — віра, престіл і батьківщина, — хоч на третьому аж місці, ну, й присяга — стримували від дезерції.

З початком боїв виявлялися відвага і здібності старшинського складу. Ті, хто в мирні часи скрізь і всюди були першими, ні на йоту не відступали від правильників, чи ~~че~~ найбільшу увагу звертали на віправку і зовнішність вояка, у боєвих обставинах цілковито губилися. Переконалися, що в бою, крім знання артикулів, треба мати здоровий розум, вміння швидко приноровлюватися до вимог хвилі, часом всупереч всім артикулам на світі. Почалася проща старшин у резервові частини, до улюбленої муштри, видумувалися різні причини для довготревалих командировок; а то просто випрошувалося у лікарів посвідку на якусь хронічну хворобу, подавалося рапорт: — служби його величності нести не можу — і уникалося фронтових тарапатів. Команданти воліли позбутися не-

*Згадує про те у споминах і Жан Жілер, учитель дітей Миколи Другого.

потрібного старшинського балясту і перешкод боязливим не чинили, з бажання підняти старшинський склад на вищий бойовий ступінь. Старшинська полова висівалася, а зіставалися високоякісні, багато обдарені старшини, кому можна безпечно доручити вояцькі душу й тіло...

На терені війни Окрему Гусарську Бригаду злучено з Окремою Уланською у кінну дивізію під командою генерал-хорунжого А. М. Драгомирова*), комandanта гусарської бригади. Дивізія на три четвертини складалася з уродженців українських провінцій, не виключаючи старшин. Більшість з них своє "мало-російське" походження затаювали. В полках траплялися знані в козацькій історії імена — Лободів, Биховців, Дорошенків, тощо. Меншість старшин складалася з сметанки всіх підвладних Росії народів — від німецьких баронів та польських графів з України, до кавказьких ханів і князів. Служили й чужоземці: греки, серби, болгари, перські мурзи, ба й герцог мадридський, принц Дон Гайме Бурбон, два князі Карагеоргієвичі, Павло і Микола*). Цей інтернаціонал давався особливо в знаки в чернігівському полку, одному з найстарших в російській армії, в якому служба задоволяла гонорову пиху не тільки імперської аристократії, але й нашадків князів та гетьманів України. Причиною тяги до чернігівського полку було ще й те, що полком до 1913 року командував брат царя, великий князь Михайло Олександрович і незалежно від підвищення, числився на службі в полку його шефом. На старшин ті причини впливали настільки, що вони зрікалися вищих становищ по інших кінних полках, щоб не бути лиш переміщеними. Сотнями командували булавні старшини. часто полковники, молодших старшин приходилося по півтора десятка на

*А. М. Драгомиров — майстарший з п'ятьох синів київського генерал-губернатора, признався, як і батько, до українства. По двох роках командував північно-західним фронтом. З того становища багато допоміг українським військовим зіздам і за кару позбавлений командування.

*Павло — регент югославського королівства.

сотню. Не бракувало й заводових підстаршин з довголітнім службовим цензом.

З Холму дивізія у складі 17 чернігівського і 18 ніжинського — гусарських та 16 новоархангельського і 17 новомиргородського — уланських полків і двох кінно-артилерійських дивізіонів оренбурського козацького війська, вирушила на південь, на Грубешів-Потурчин, де по відомостям штабу армії велися бої. Дивізія посувалася з усіма мірами остороги, наче у ворожій країні. Фронт слабо обсаджено частинами варшавського округу і паном ситуації була покищо армія австрійська, хоч і відбита на відтинку Володимир - Волинський - Замосте - Білгорай. Австрійці на відході могли зіставити засідки, або виявилася несподівано у російському запіллі. Чернігівський полк з кінною батерією йшов в авангарді, готовий що мінути розвинутись у бойові лави. Вислано бічні розізди для висвітлення місцевости і чолову заслону з кулеметами, під командою ротмістра Павлоцького, вже обзнайомленого зо всякими несподіванками боєвої обстанови, і завданням — при зустрічі з ворогом ввязатися в бій та тим дати змогу позаду йдучим частинам належно до бою підготуватися. Вправо, далеко на заході, безперестанно ревіли гармати, цокотіли кулемети, на південному відтинку панувала тишина. Зривалася часом рідка стрілянина одинокого кулемету. Схоплювалася й уривалася, наче б вороги пересувалися на нові позиції, або котра з сторін відбивала наступ.

Павлоцький прислухувався стрілянині, ставався розрізнати по чийй стороні такає кулемет, та не міг. Вухо не привчилося ще розбиратись у малопомітних з віддалі відмінах звуків. З кожною чверть годиною їзди стрілянина ставала виразніша. Кожному гусарові приходила в голову підсвідома думка: — Ось він, фронт! Там' гинуть люди з обох сторін. Може неодному з нас доля судила ще сьогодні вмерти. Перші бої завзяті!.. — Мовчки приглядався кожний своїм товаришам, по зовнішньому вигляді сподіючись відгадати, кому призначено бути вбитому,

адже кажуть, що людина небезпеку передчуває — і в надіях заводилися. Пригадувався проклін у пісні: — Бодай тебе, козаченьку, перша куля не минула!.. У спокійні часи вояцтво чує нераз такі побажання від перекупок, від обдурених куховарок та покоївок, але не звертає на проклін уваги і аж тепер, напередодні боїв починає розуміти зловіщий його зміст...

Проїздили селами, тільки війська ніде не бачили. Здалику ще відділ помічали діти й, перестрашенні, що сили летіли в село, з викриками:

— Москалі їдуть!.. Москалі їдуть!*)

Було якесь свято, чи неділя. На крики виходили з хат селяни, жінки й дівчата і зацікавлено, а разом з острахом приглядалися надходячому відділу, готові від першого окрику чкурнути до схованок, які встигли вже собі притладити. Вигляд добірних, гарно убраних гусарів притягав очі жіноцтва. Відділ проїздив вулицею, а за ним летіли голосні завваги:

— Але бо й хлопці! Як дуби! Оце військо, я розумію! Дивіться, штани червоні, ще й з жовтим, червоно-жовті кашкети... От хлопці!..

— Та вже ж не піхоті рівня! Ах, які гарні! Це мабуть самі офіцери...

“Чар однострою” всемогучо впливав на темне, забите жіноцтво Холмщини, чи не найтемнішої закутини зо всіх українських земель. Жіночі почуття всюди й завжди однакові, чи в найбіднішій хатині, чи в магнатських палацах, в півдиковому десятому столітті, чи в культурному двадцятому. Різниця в тому, що останні вміють ховати свої почуття.

Чоловіки цікавилися, більш матеріальними річами. Любувалися гладкими кіньми, довгими списами гусарів, подивляли могутність далекого “білого царя”, в незнаному, добре втриманому відділі добавуючи господарність і втілення тої могутності. Не розуміли, що можна зробити

*У значенню — вояки. Тільки так у Сх. Україні розуміли вислів — москаль, На означення народності кажуть москвин, карап.

такою довжезною палицею, допитувалися один одного:

— Як вони тими списами буються?

— А так, — бувалі пояснювали: — Наниже кількох на список, та перекидає позад себе. Не бачиш, які здоровці?

— Де то може бути! — не вірили. — Хто ж би їм ставав у ряд? Немає дурних!..

Дехто з селян будував вже й пляни, що він діяв би, коли б мав пару таких здорових коней.

— Мой! Я їздив би у фірманку з жидами. За день два рази зїздив би до міста. У війську такі здорові коні харч тільки глумлять...

— Це царські коні! — інші перечили. — Призвичаєні все на вівсі. У нас подохли б швидче, чим наші шкапи. Що у нас за харч? Раз на день підспілеш жменю овса чи жита в січку. Кормимо коней батогами.

— Не подохли б, не бйтесь! Пасовища не бракує...

— В зимі поїли б за те й нас зо шкурою. Де мужикові таких коней? У війську нічого не роблять, їдять що разу овес, чистять їх, доглядають... Та вони хліви наші рознесли б... То не жарт!

Гусари посміхалися з таких балачок. На виїзді з села Паволоцький запитав гурту селян, чи далеко ще до кордону, — їхали вже здовж кордону у західному напрямі. Запитані ніколи не бували мабуть поза межами свого села, чи таких незнайків вдавали. Здвигали раменами, у відповідь:

— А Бог же його знає, пане. Навпросте, то недалеко, а по дорозі може десять, а може пятнадцять верств буде. Дві добре милю^{*)}, може з гаком.

— Що то таке гак? — недоуміваючи, в один голос питали помічники Паволоцького — високий штабс-ротмістр Алібеков і маленький, дитинного вигляду, поручник князь Вачнадзе, оба кавказці.

— Гак, — сміючись відповів за селян Паволоцький, — це така селянська міра віддалі. Однозначного цьому ви-

^{*)}Російська миля рівна 4 і ½ англійських миль.

слову не зустрінете в ніякій галузі математичних наук, хіба в астрономії. Вживається тоді, коли не встане означити віддалі між двома пунктами точно. Не треба змішувати гак-міру з гаком, таким залізним крючком, або з гачком, як от у вішалці на шмаття. Гак-міра буває різна: Нам до кордону може бути дві й пів милі, а може й чотири-п'ять.

— Пан ротмістр виклав нам цілу лекцію про гак! — сміявся Вачнадзе.

— Та й добре ж розвідувати в цих селян! — сміявся Алібеков. — Скаже тобі з гаком і будеш їхати пів дня або й більше.

— У нас повинні бути мапи — двох верстки. З десять верстки годі означити простір, — заклопотано сказав Паволоцький. — Та, щось штаб армії прислати їх нам не потрудився, тож мусимо розпитувати селян.

Кавказці жартували з гаку, а Паволоцький розпитував далі:

— А до Телятина, як задалеко? Був хто з вас у Телятині?

— Були! — озвався один. — Та ж то, рахувати, під самою границею. Недалеко за Телятином і пограничники стояли. Більш милі звідси, а може й ні.

— А може з гаком? — дразнився Алібеков.

Запитаний пøхмуро подивився на “паничів” і сказав:

— Ні, це вже певно. Не більше, як вісім верств. Так би й питали, до Телятина, то ми знаємо. А кордон хто його знає, де він. Руська піхота пішла туди ще вчора. У нас ночували обози, може дві годині туди виїхали.

— Були ж австрійці в вашому селі?

— Та були, чоловік може пятьдесят. Два дні в нас стояли. Але то якісь наші. Балакають по нашему, навіть моляться. Одна віра, рахувати. У нас і не билися, а за Телятином стріляли... Вчора там щось горіло.

Зо слів селян Паволоцький зрозумів, що на відтинку з ворожої сторони діють галицькі частини. Австро-угорська влада, можливо, навмисне чинила так, аби здобути

симпатії населення російської України. Відхід обозів до кордону свідчив про успіх наступу російських частин вже на території Галичини. Виславши звідомлення, віddіл рушив далі з наміром у Телятині зробити перепочинок і обід.

За несповна півтори доби віddіл проїхав коло вісімдесят верств, коні й люди, ще не призвичаєні до далеких маршрутів, потомилися. В Телятині побачили перші овочі війни — кільканадцять спалених селянських хат. На згарищах зісталися піврозвалені печі та кавалки чорних обгорілих стовпів. Бездольні господарі ті кавалки збирали, наче б вони могли ще на щось придатися. Інші копали землянки.

На майдані коло церкви, стояли навантажені військові вози, двоколки з набоями, швендялися москалі, стояли привязані до плоту коні в запряжках. Тут пахло вже дійсною бойовою обстановою — все було на поготівлю. Вразі тривоги обоз за дві-три мінути міг вирушити. Віddіл зустрінув якогось підхорунжого, певно начальника обозу, — цей пояснив, що сотні переслідують відходячого ворога в трьох кільометрах від містечка. Гусари спішилися, кожний звільняв попруги сідла. Згодом коней повели до водопою, а тоді кожний випорожнював сакву з вівсом, добував з кобур галети*) і консерви і стоячи підкріплювався сам, з конем одночасно. Ще не встигли хлопці пообідати, а вже надійшов полк. Тут задержався на обід. Віddіл Паволоцького вирушив далі для забезпечення авангарду від несподіванок. Промінула ще з година їзди. Здалеку дogleянули гусари різнобарвно розмальовані будки при дорозі, збоку стовпі з написами “Росія” на одному і “Oesterreich-Ungarn” на другому. Вузенька смуга землі розділювала Україну на володіння двох великих держав...

— Кордон, панове! — Звернувся Паволоцький до старшин. — Може перепічнемо ще на російській землі.

*) Сакви — мішки на одноденний запас вівса, вміщуються на передній дузі сідла; кобури — ремінні торби на річи кіннотчика по бокам задньої дуги сідла; галети — коржики, печені на салі або маслі.

— Переїдемо кордон, пане ротмістр, — прохали ті.
— Слава буде, що ми перші з дивізії перейшли границю*),
хоч без бою, а все ж... По обіді нас може змінить.

Через хвилю відділ трійками переїздив на територію наддунайської імперії. Кожний поглянув на російського орла, що розпростерлими крилами наготовився захопити й сусідню землю. Австро-угорського вже вспів якийсь солдат замазати. Настрій відділу піднісся. Повінь думок нахлинула на команданта. Адже він ішов завойовником на землю Романа й Данила; він, іх далекий нащадок. Ішов не визволяти й прилучити до Києва, матері руських міст, а до холодної Москви-мачухи, ніс галицькій землі може гіршу неволю, чим австрійська.

Відділ зник серед галицьких піль. До кордону надійшов чернігівський полк. Стародавній малиновий прапор з архангелом і золотом вишитим сонцем на блакитному шовку повільно зближувався до кордонної смужки землі. Та не грали козацькі сурми, не кричали “славу.” Срібні труби музичної команди виводили голосне “Боже царя храні”, співали славословія руському цареві гусари... А поперед прапору, на дородному коні, їхав також нащадок князів і боярів України, нащадок від України відчужений ще його прабатьками, полковник Василь Сабурів...

Ніхто з чернігівців не сподівався, що через неповний рік вони повернатимуть знову на землі російської імперії, тільки не вкритими славою переможцями. А багатьом приайдеться зложити свої кости у ворожій, та рідній землі.

VII

Не довелося чернігівським гусарам, під прикриттям піхоти, довго гарçювати кіньми на подив галичанок. Другого дня дивізія мала сутичку з ворожою кіннотою. Вибуло з рядів зо двіста товаришів зброї, — одні на вічний спочинок, другі у запілля, зализувати рані; кількох старшин

*Перехід кордону зазначувався у послужних списках.

у ворожий полон на голод і поневірку... Ще інші, пороху занюхавши, попросту вдали хворих. Перший показав дорогу в запілля всій московській аристократії корнет князь Воронцов-Дашков. Гарматне стрільно контузило панича так, що набрався невиводного сорому, — поїхав у запілля і всяка чутка по ньому загинула. Вибув з рядів і командант третьої сотні, підполковник хан Іомудський, а його місце заняв Павлоцький. Страти окупилися захопленням з пів тисячі полонених — австрійських словян. Після бою дивізію відтягнено в резерв: — кінноту шанували й берегли для великих боїв.

Австро-угорські 4 і 3 армії відходили без більшого опору. Фронт вигинається величезним півколом, якого центром став Львів. Російське командування намагалося ударною групою кінноти вийти у запілля групам Кольошварі та Бем-Ермолі, відтяти їм шляхи відвороту, а заразом покінчити і зо Львовом. Бої на Гнилій Липі рішили долю Львова. Чотири кінні дивізії вислано в рейд в околиці Перешибля й Krakova, з метою перешкодити групованню ворожих військ у тих районах. Австро-угорська команда відгадала російські пляни і на відтинку Камінка Струмилова-Жовква перейшла у протинаступ, загрозивши самій ударній групі. Густа сіть шляхів допомагала швидкому перекиданню австрійських військ з відтинку на відтинок. Пляни обох воюючих сторін не повелися. Упадок Львова настав пару днів пізніше. (Здобутий 3-го вересня 1914 р., 3-ю армією Руського і 8-ю Брусілова). Але маневр ударної групи не вдався. Під Туринкою російські війська потерпіли поразку. Наступ спараліковано на протяг тижня, за те рейд кінного корпусу переведено блискучо... Починався “Великий галицький бій” коштом життя соток тисяч...

На відході мадярські гонведи давалися галицькому населенню в знаки страшними екзекуціями. Під замітом московофільства, а то і явної зради, хапалося Богу духа єдиних людей, вішали їх без всякого суду, мордували й насилували жінок, арештували сотками й ~~знали~~ Бог зна

куди... І одночасно розпускали вістки про звірства російських військ, наче б то росіяни ріжуть всіх без розбору, колють малих дітей, відрізують груди в жінок. До цього причинилася й українська галицька преса, а зокрема деякі поети, що писали: "За цісаря, ура! Ціль просто в груди, — це звір — не люди..." Терплячи страшні наруги від своїх "цісарських дітей" галицьке селянство сподівалося ще гіршого від ворожих москалів. Москаль у їхній уяві виглядав одноокою рогатою потворою без серця, шукаючою задоволення у передсмертній агонії своєї жертви, людоїдом. Не дивно, що при вістці про наближення російських військ населення ховалося хто куди міг. Приходили ті страшні москалі — і населення переконувалося в брехливості вісток розповсюджуваних своїми, приемно розчаровувалося. Звичайні люди, багато говорить їх мовою, спокійні, нікого не грабують, — мають, що їм потрібне, і свого досить. Не без того, звичайно, щоб котрий не потягнув що не на своєму місці лежить, пристають до дівчат, та це вже тає парубоцька вдача — люди молоді...

Зного боку — гусари — самі українці, не бачили різниць між собою і галицьким селянством. Така ж ноша, тіж біленькі хатки; відмінна трохи мова, та вони знали, що й у російській Україні не скрізь говорять однаково. Правдиві москвини почувши мову галичан, лаялися:

— Чорт побрав би! Та це ж які самі хахли, що і в нас у Росії. В Австрії самі німці — ми так думали, а тут на! Та нічого... Відобємо у німців Галіцію, хай усі хахли будуть у нас. Нашо ділити один народ між різні держави?

Свідоміші "хахли" пояснювали "кацапам" причини, чому Галичина опинилася під владою Австрії.

— А, ви, мазници, — добродушно насміхалися кацапи.
— Чого ж ви не боронилися?

— Ваша Кацапія не давала змоги...

— Що за Кацапія?... Наша матушка Росія всьому світу голова. А ви, кацапія?... Кацапи хіба не люди?

— А вже ж ні! Кацапів навіть Бог не творив!

— А хто ж? — сердилися вже кацапи.

— То було так, — озивався котрийсь з хахлів. — Створив Бог лозу, а лоза, կозу, а коза цапа, а цап кацапа...

Слухачі, кацаців не виключаючи, вибухали сміхом. Загальним реготом закінчувалися кожний раз антагоністичні сперечки. Ніхто не злився, ні не ображався. Всіх їх воля керманичів поставила в однакові умовини і всіх ждала однакова невідома небезпека.

Напередодні боїв за Львів 16-тій кінній дивізії був даний кількаденний постій в корпусній резерві. Чернігівський полк розмістився у селі в кількох верстах від Рави Руської. Паволоцького сотня заняла північно-східний кут села. Розмістивши сотню він пішов до призначеної хати. В хаті застав немолоду вже селянку, що зірвалася втікати, коли Паволоцький увійшов.

— Добрий день! — привітав жінку по українськи.
— Чого ви так перестрашилися?

Селянка відивилася на ворожого старшину, що говорив її мовою і не знала, що казати. Ледви видушила з себе:

— Добрий день, пане!...

— Чого ви так злякалися? Я така ж людина, що й ви. Не бійтесь... — заговорив м'яко, не виявляючи неприємного враження, збудженого переляком селянки. Це вперше вайшов він до хати в Галичині, вперше говорив. Неважек би його особа побуджувала жах у людей?

— Буду у вас на постою, не бійтесь, — продовживував лагідно. — Ви господиня хати?

— Так, пане, — селянка потвердila посинівшими губами.

— То робіть, що вам потрібно і не звертайте на мене уваги, так, як би мене зовсім не було в хаті... — підбадьорював Паволоцький. Відопняв шаблю, револьвер, положив на лавці. Думав, чим би то перемогти ляк господині. Та селянка трохи осмілилася:

— Пан так гарно балакають по нашому... Може пан не москаль?

— І москаль і ні... Москаль, бо служу в москалях, тобто у війську, ношу російський однострій. А не москвин,

бо належу до того народу, що й ви, галичани. Я українець, з Київщини, тітко.

Лагідний голос і отвертість Паволоцького переляк селянки трохи розвіяли. Близче підступивши, дивилася на нього, наче б бажала пізнати по обличчі, чи він справді такий добрий і щирий, чи може вдає. Нарешті заговорила, очевидно вдоволена обсервацією:

— То ви українець з Києва? Богу ж дякувати... — зітхнула з полекшою. — Прошу сідати, пане, вибачте, що не прохала раніше. Чула, чула про Київ, це ж колишня столиця наша. Чи ви тільки самий з наших у цьому війську, що в селі?

— Чому ж би один! У полку більше наших, чим правдивих москалів. Тільки говорять по російськи. У нас не вільно вживати української мови.

— Не вільно? А в нас вживають же... — здивовано сказала селянка.

— У вас, в Австрії, устрій трохи відмінний, — коротко пояснив Паволоцький. Поглянув по стінах і завваживши портрети, сказав: — Ці портрети сковайте. Поки я у вас, можуть висіти безпечно, але пізніше познімайте їх. Шептицького, Франка, а тим більше Шевченка, росіяни знають і їх не терплять. Так само і старого вашого цісаря. Нащо наражуватись без потреби?...

— Це моєї дочки — винувато оправдувалася господиня. — Не поспіли зняти, як ви прийшли.

— А де ж ваша дочка? Вийшла може в Австрію? Селянка вагалася, чи казати.

— Не бійтесь, можете говорити певно. Злого нічого ніїї ні вам за це не буде.

— Доњка захovalася, — сказала по надумі.

— Так нехай виходить зо свого сковку. Боятися не має чого. Та ѹї москвини не звірі ј, а люди. Кожний має матір, сестер, жінок. Вечером, певно, треба остерігатися. Кажуть — стереженого і Бог стереже.

— Ох, пане! Коли б ви знали, що тут виробляли мадяри, то зрозуміли б наш страх. А це ж ніби то свої...

Чого ж ми могли сподіватися від ворожого війська? Про ваше військо розпускали навіть українські часописи страшні чутки. Сховок ми приладили ще від мадярів...

— Наше військо, як і всяке інше. Є добрі люди, є й злі. Та поки я у вас, немає чого вам боятися. Ми не воюємо з цивільним населенням, не вважаємо галичан за ворогів.— Паволоцький заспокоював. — Ідіть, приводьте свою дівчину, нехай не сидить у темному льоху десь там.

Господиня вийшла в сіни, а по хвилі вернулася з двома дівчатами.

— Гарні галичанки, було чого ховатися, — жартом привітав їх Паволоцький. — І не сором вам, дівчата, ховатися від людей?

Дівчата почервоніли, несміло поглядаючи на ворожого старшину.

— Сором чи ні, та страх перемагає — відповіла за дівчат господиня. — Пан старшина є наш, українець, — заспокоювала дівчат.

— Обі ваші дочки?

— Ні, ця більша, — вказала селянка на чорняву дівчину, — дочка моого брата, з міста. Тут учителює у нас. А моя цієї зими семінар, якби не війна, скінчила б. Тепер не знаю, як буде — розповідала вже зовсім осмілівши.

— А чоловік же ваш де?

— Там, де і всі... Боронить Австрію...

— Ах, так! Воюємо одні проти других не за свою країну; — сумно сказав ротмістр. Далі звернувся до дівчат: — Щож, боїтесь москалів, дівчата? Десь певно дрижаки їли у льоху? Поживете, привикнете трохи і до москалів, — говорив з усміхом. — Коли б хто чіплявся, то мені скажете. Я вживу заходів... Та не такий страшний чорт, як його мають звичайно...

Змішані дівчата не знали, що казати. Не такого відношення сподівалися вони від ворогів. І от, перший ворог, якого вони зблизька побачили, виявляється лагідною, симпатичною людиною, що розвіяла їх страхи й упередження, до того і своїм...

Нараз жінота засуятилася. У вікні доглянули якогось старшину, що спрямувався на подвір'я. Паволоцький глянув у вікно і сказав тихіше:

— Йде наш командант полку. Москвин, та людина він дуже гарна...

Увійшов полковник Сабуров, середній на зріст стрункий блондин, років сорока, з невеликою рудавовою борідкою і в окулярах.

— Ну, як, добре влаштувалися, Володимир Миколаєвич? — запитав по російськи замісць привитатися.

— Точно так, Василю Васильович... Влаштувалися не согірше... Прошу сідати...

Сабуров сів, окинув зором кімнату, спинився на портретах. Господиня і дівчата аж поблідли.

— Ум... “Бють пороги, місяць сходить” і тут на почесному місці... — заговорив лукаво. — А ви ж, тітка, не боїтесь держати їх отак на стіні?

Господиня кинулася образи здіймати. Сабуров стримав її:

— Нехай висять на здоровля, шкоди вони нам не роблять. Як що вже так, то здійміть вашого Франца Йосифа; декому буде мозолити очі, особливо запільному начальству... Ну, я вступив на хвильку, мушу поглянути по інших сотнях...

Сказав і вийшов. Паволоцький провів полковника до дверей.

— Москвин, кажете, а Шевченка знає, — дивувалася господиня.

— Еге ж... Він мало не всього Шевченка знає на память. От, бачите, яке у нас начальство.

— З таким, то можна витримати й москалів...

— Ну, не всі такі. Полковник походить з давніх боярів, знає, що рід його з України виємігрував у час татарської навали, то й ставиться до українства прихильно. Українцями визнають себе і наші генерали в дивізії.

— Як же вони йдуть завойовувати Галичину для Росії?

— Йдуть, бо мусять, служба... А хіба ж галицькі

українці не йдуть, або не йтимуть завойовувати Наддніпрянщину для Австрії? І ми і ви в однаково підневільному становищі...

Паволоцький нараз посумнів. Згадав, що приолучення Галичини не принесе галицьким українцям користі. Знав нетерпимість російських адміністраторів до шкіл з неросійською мовою навчання, знав, що на посади в Галичині присилати будуть найгірший елемент, що на кожному кроці буде неселенню відатися. Відчув, що і самий він є частиною того величезного окупаційного механізму, співвинуватим за кривди, які будуть галичанам спричинятися. І несподівано для себе побажав розгрому армії, у рядах якої служив. Все одно, менше було би руїни, та й мир настав би скоріше. Похопився на цій думці: це ж зрада! Але виринула друга думка: Зрада кому?... Поневолителям слов'янських народів, що споконвіку зазіхають на їхні баґацтва, без них не можуть жити, і в той же час ними погорджують. А хіба я не належу до поневолителів? — питав сам себе. Селяни живуть родинами на кількох десятинах землі, а я? Маю стільки, що сотки родин могло б вижити, ще й пенсію гарну побираю від тих же поневолювачів. Лицемірю тільки, я такий самий, як і вони.

Повставало багато дразливих, нерозрішних пітань... Заспокоював себе тим, що він один нічого не вдіє. Але раз нахлинувші думки вже не заставляли його. У памяті повставали події з давної минувшини, вставали кріваві різні, руїна, здушення прояву окремости, переведені москвінами впродовж віків. Всі ті Петри Перші, Катерини Й Меншикови, Бирони і "Тишайші" царі, та й свої рідні Вишневецькі, Конецьпольські, Паци, Кочубеї, Крижанівські і Брюховецькі. І як прототипи повставали у памяті величаві постаті Ярослава, Мономаха, Мстислава, Романа і Данила, Кричевського, Богуна, Хмеля, Дорошенка, Орлика і Полуботка.. І він іде шляхом тих перших, кого народ проклинає і досі... Думав: Життя моого народу це довга низка терпінь, боротьби і протилемежних крайностей. Українство має багату культуру — і немає признатого світом

імени. Має тисячлітню історію — і не має держави. Свободо-любланий і гуманний, мав волю тоді ще, коли європейські народи стогнали під гнетом феодалів, ніколи не посягав на волю інших народів — і сам поневолений й досі. Згідливий і людяний — і віками провадить зажерту боротьбу, віками боронив Західну Європу від навали азійських племен — і у подяку зносить погорду від тієї Європи. Багато причинився до освіти сусідів, дав їм тисячі талановитих вчених, мистців, полководців — а самий і досі стоїть позаду освічених народів. Має величезні природні багацтва — і живе у нужді. Кормить хлібом пів Європи — і сам часто не має хліба подостатком. Гине у братовбивчих війнах за інтереси державних народів, — а що має в подяку? Валуївське “нєт і бить не може...”

Алеж кажуть, що війна ведеться за визволення. Смішно! Росія сама душить слов'янські народи, як ніяка інша держава. А Франція засліплена бажанням зреважуватися за 1871 рік... Яка ж то війна за визволення? Може і за визволення, та тільки не тих народів, кого ми душимо. Заздрісно, як хтось інший менші народи душить, чому б те душення нам не змонополізувати? Виходить, що гнобити народи можемо тільки ми, і ті, що припадково знайшлися з нами в союзі... Щож. Російського гарматного мяса вистане! Також трійця зібралася! Крамарські інтереси покривають фіговим листком культури й гуманності... Краще про це не думати...

Та думки, раз опанувавши мізком, не проминали безслідно. Кожна залишала карб, підготовляла місце для других, більш сміливих; більш протестуючих проти охопивших всіх неправди і безправя, кожна наповнювала його істоту жалем до покривджених, любовю до тих нещасливих його одноплемінників, яких землю і він прийшов завойовувати. Сам не розумів, що на нього так нагально напало. Не розумів, покищо, що пробуджується в ньому, приспана міражем величності Росії, гонорами і матеріальними благами, нова людина, — людина-борець за волю і долю власного народу. Що озивається це кров його пред-

за

ків, погинувших сотками у боротьбі з наїздниками на рідні землі, мордованих і мучених у столичних казематах сусідів з заходу й півночі, мучених попередниками того, кому він тепер служить. Пробуджувалося почуття — націоналізмом зване у сучасній термінології; націоналізмом не тим партійно-вузьким, зоологічним, готовим всіх нищити, хто з ним не погоджується, а націоналізмом — готовим віддати все; здібності й життя за добро однокровного народу...

Господині завважили раптову зміну настрою ротмістра, та не сміли переривати мовчанки, може не здогадувалися й причин тієї зміни. А він сидів у задумі схиливши на руки голову. У такому стані застали його Петро і Дегтяренко.

Паволоцький повеселішав, чи може веселого вдавав, щоб заховати свій душевний стан від сторонніх очей.

— І це також українці, мої односельчане — відрекомендував прибулих. — Щож доброго скажете, хлопці?

— Зголосуюся за вказівками, ваше високоблагородіє. Я дежурний по сотні, — в стрункій поставі відрапортував Петро.

— Не одержав ще денного наказу з полку. Хіба пізніше зайдеш. Або, зажди тут! Сідай, дивись, які гарні дівчата! — говорив нервово-весело. — Може вподобаєш котру, то повеземо галичанку до Києва. Тиж*) парубок ще...

— Та ще й гарний який, — додала вже зовсім свободно господиня. — Подивітесь но, дівчата!

Дівчата червоніли, закидували очима в куток, наче побачили там щось цікаве. Стороння людина могла б подумати, до хати зайшовши, що всі ті люди давні знайомі, а не завойовники у ворожій країні.

— Де мені женитися, ваше високоблагородіє, молодий я ще... — відмовлявся Петро сміючися.

*До степеня вахмістра російські старшини обовязані були звертатися до вояків "ти".

— Чого ж ти закидаєш очима в сторону дівчат? —
— ме вгавав Паволоцький.

— Бо дівчата справді гарні, то чому б мені не дивитися? — Петро відповідав зовсім не по військовому. — Все гарне притягає очі.

Всі сміялися. Один Дегтяренко топтався на місці не насміляючися переривати веселої розмови. Наскільки постава Петра виявляла спрітного, бистроумного кіннотчика, настільки у вічно задуманого несмілого Дегтяренка було в поставі щось глибоко цивільне. Був придатний до плуга, до коси, коли б належав до “освічених”, був би добрим бюровим робітником, але не вояком. Його розпізнавши, Паволоцький призначив чурою й мав спокій з речами. Дегтяренко знов що де лежить, наче б мав списаний реєстр. Хоч протилежні характерами — він і Петро були ширими приятелями. Паволоцький зачепив його питанням:

— А ти, Степане, що хотів?

— Та я, ваше високоблагородіє, — потиху відповів Дегтяренко, — спитати, чи вюки розпаковувати.

— Бійся Бога, Дегтяренко! Коли не соромишся мене, то хоч дівчат посorомився б. Деж так потиху говорити? Я нічого й нечув...

Дегтяренко повторив голосніше.

— Хіба ліжко тільки. Та ще маєш час! Відпочивай собі...

— То я піду — і Дегтяренко повільно повернувся до виходу. Паволоцький, Петро, а навіть жінки з усміхом слідкували за ним.

— Це якась дуже лагідна людина, — замітила господиня.

— І додайте, — розумна людина. Будь він освіченим, з нього вийшов би здібний вчений, — сказав Паволоцький. — Отже бачите, які у нас вояки! Можна від них сподіватися знущань або грабунків?

Розмова затягалася. Дівчата посміліщали й собі уявилися в розмову. Розпитували про життя у Східній Україні.

їні, про Київ, цікавилися наддніпрянською літературою, розповідали про пережите в останніх днях австрійської влади. Посмілі настільки, що розглядали ордер Юрія на грудях Паволоцького. Порівнював він дівчат з учителькою-єпархіялкою у своїм селі. Там дурна чванливість походженням зо “свяченого” коліна, бажання вдавати з себе панночку, погорда до селян, — тут віддання своїй праці можливо не за гріш тільки, а з почуття обовязку, з чесного бажання бути корисною для селянства, з якого вийшли...

Почало вечоріти. Господиня що мала лішого, ставила на стіл для “ворога”. Дівчата побігли десь за начинням. Жінки пробували вояцький суп з сушених овочів, принесений з похідної кухні Дегтяренком, припрошували “москалів” до своїх страв.

Пізно ввечорі посильний приніс наказ з полку. Віддавши розпорядження по сотні, Паволоцький ліг. На лаві примістився задуманий Дегтяренко, а в сусідній кімнатці, без дверей навіть, помістилася господиня з дівчатами. Галичанки не відчували вже найменшого страху перед москалями. Одні й другі довго не могли заснути під впливом свіжих вражінь. А в головах роїлася нерозгадана загадка: — І навіщо люди воюють?

VIII.

Не встиг Паволоцький задрімати, як нічну тишу в селі прорізали звуки алярмового сигналу. Поквапно почав одягатися у пітьмі. Його стукіт розбудив Дегтяренка. Не знову причини алярму, — з вечора не було ніяких розпоряджень. Здогадувався тому, що ніччу зайшло щось несподіване. Хотів післати ординарця на телефонічну станцію, вийшов на двір його відшукати, але не було вже потреби. Телефоніст сотні приніс ропорядження комandanта полку за двацять мінут бути з сотнею на полковому збірному пункті. Слідом прийшов Петро з докладом, що сотня готова виїздити. Господині спали й не чули, як Паволоцький з чурою відіхали. На збірному пункті Сабуров

пояснив сотенним командантам завдання: 16-ій кінній дивізії, форсовним маршем на Бутин-Мости, перейти у район Туринки в цілях операції у жовківському напрямі. Від Рави Руської до Туринки не більш 35 кільометрів, але шлях місцями був ще занятий ворогом, приходилося проїхати більш півсотки верств в обхід бойової лінії.

Полк вирушив. Збоку шляху стояла група їздців, у віддалі мало-помітна. За чернігівцями підтягалися ніжинці й уланська бригада, з дооколичних сіл. Порівнявшись з групою у сумряці пізнав Павлоцький дивізійний генералітет, — генерального штабу генерал-хорунжих А. Драгомирова і М. Чорного, начальника штабу, а побіч них звичайних генерал-хорунжих Блохина і Стенбок-Фермора, командантів бригад, та адютантів оперативного штабу, ген-штабу капітанів Образцова і Людіканова-Цанкова. Ніхто не командував “струнко”, ніхто не здоровив. Фронт має свої права.

З поблизьких відтинків фронту не чулося ніодного стрілу. Вороги відпочивали після крівавих денних трудів, набирали сил на день наступний. Чи може у захистних місцях чигали на необережних влізливців, коли б ті відважилися потрівожити їх нічний спокій. Тишина здавалася таємничо підозрілою, віщуючи грізні, повні тривог дні. Повний місяць світив якимсь жовтаво-червоним світлом, до того неясним, що від їздців простягалася ледви помітна тінь. Десять у недалеких лісах мелянхолійно озивався пугач, жаби у придорожніх ровах рохкали не так, як звичайно. В нічній свіжості пахло згаром, димом. За сходу повільно насувалися чорні хмари, мов символізуючи східню навалу на беззахистну Галичину. На західно-полудневому обрії виднілися великі заграви палаючих сіл чи лісів.

Їздці старалися нічної тишини нічим не нарушити. Ворог міг привитати коліони артилерійським огнем. Тільки земля глухо дудніла під копитами кованих коней та час від часу переривала тишу півголосна лайка заїхавшого в рів сплюха-обозника. До нього вмить підскакував найближчий підстафшина і притищеною лайкою, або, в за-

лежности від темпераменту, й “зуботичною” привертав ~~нелажний~~ порядок.

То тут, то там по дорозі попадалися сплячі вояки. Хто вони, куди йдуть, було невідомо. Очевидно втікали з бойової лінії, аби не наражуватися на небезпеку нічного ворожого нападу, швендалися у поблизькому запіллі і клалися на відпочинок там, де їх захопила ніч. Всуміш зо сплячими попадалися ще не прибрані вбиті. Не кожного можна відрізнити від сплячого. Тільки при уважнішому пригляданні, вже як розвиднювалося, переконувалися гусари, що турбують трупа. Ось, на самій дорозі лежить один... Розторощена голова залита кровю. Широко розкритими шкляними очима вдивився в похмуре небо; може питав неба, за що його, молодого, повноге сил і життя, вбито тут, далеко від рідні, від батька-матері. А може конаючи поручав свою душу невідомому Небесному Цареві і з проханням уділити йому якесь місце у раю, — бож його навчено, що вбиті на війні за “віру і царя” наслідують царство небесне — звернув в останнє до неба свої очі і так застиг... Обличчя викривлене з болю, вишкірені зуби міцно затиснені. І смерть не згладила слідів муки з його обличча. Одною рукою в передсмертній агонії затиснув кріс, мов би і по смерти не бажав з ним розлучатися, судорожно скорчені пальці другої глибоко затиснув у землю. Лежить холодний, до всього байдужий, наче німа пересторога живим, що й їх жде така ж доля.

Розвиднювалося, а гусарам зоставалося ще двадцять кільometрів дороги по зоні ворожого артилерійського обстрілу і в безлісній місцевості. На щастя ранок випав мрячний. Мряка ховала гусарів від очей ворога.

Під полуздне кольони переїхали в брід невелику річку і станули на відпочинок коло села Вербіж. Піднялася звичайна суматоха, питома військовому таборові. Увязували коней, димили похідні кухні, наводили порядок підстаршини. Більшість вояків спала, пригріта розірвавшим хмари осіннім сонцем. В поблизьких околицях ворог себе не виявлював, але по відомостям піхотної розвідки Туринку

міцно обсадив. У ночі полки перейшли у невеликий гай. Звідти піхота пішла під прикриттям ночі в напрямі містечка. Курення, розмови, всякий гамір гостро заборонено, та коням фирмаки ніхто не закаже! Полк нетерпляче вичікував бою. Старшини шепотом передавали останні розпорядження. Від часу відходу піхоти минало півгодини, а тишина не нарушувалась...

Разом відтинок ожив. Почулися переразливі крики, зatakали кулемети, з усіх сторін зірвалася шалена стрілянина. Заговорила й артилерія.

— Ну почалося! — подумав Паволоцький, стоячи на чолі своєї сотні. — Багато людських душ піде цієї днини до раю...

Переразливо свистали й мягко цокали об дерева кулі, кричали поцілені, завивали над ліском гарматні стрільна у леті на містечко. За хвилю озвалася зза містечка ворожа артилерія. Ворожі гранати розривалися у ліску. Полк, щоб втрат не поносити, відійшов на окраїну. А спереду клекотіло й гуло. Вже не розрізнювали поодиноких стрілів, все злилося в одне безпереривне гудіння, тріскіт вибухів. Вслухувалися гусари в несамовиту сімфонію бою, підпадали під вплив тієї величної огневої музики, і з завмираючими серцями ждали коли й вони стануть участниками тієї оркестри. Вижиданням томилися, адже небезпека не так страшна, як її дожидання, в небезпеці з'являються близкавичні рішення, щоб її оминути. Нéпризвищні коні дріжали, тулилися один до одного; бачучи їздців спокійними, заспокоювалися трохи й самі. Скоро гудіння ослабло, почулися у віддалі викрики “ура”. Піхота одним ударом не змогла, очевидно, ворога збити і бій грозив стати затяжним. На допомогу проходили нові й нові розстрільні, проминали причаєних гусарів і зникали в темряві.

Залишивши сотки вбитих і ранених на побоєвиці, російська піхота подалася по двох-годинному бою. Від ворожих стрілень загорілося недалеке село. З диму вибухів зробилося темно, хоч зійшов місяць і палаюче село освітлювало простір на кілька кілометрів кругом. Австрій-

ська артилерія запалила село навмисне, щоб мати змогу вести більш доцільний огонь. Що секунди з сторони містечка блискало безліч коротких огніків і кожний мабуть виривав бійця з російських рядів. На тлі пожежі вириступалися силюети втікаючих піхотинців. Ворожа артилерія відкрила загороджуючий відступ огонь, охоплюючи відступаючих кліщами гранатних вибухів, а підганяючи шрапнельним огнем. Вже в безладді втікала піхота, шукала захисту в пороблених гранатами ямах, та даремно... Хто не впав від огню артилерії, того скошувала кулеметна чи крісова куля. Зойкаючи падав і корчився, благав товаришів на кидати його, благав рятунку. Та товариші втікали, благань не чуючи, здичавіло бігти дальше від небезпеки, під впливом непереможного страху за власне життя. Бігли, падали, діставши смертоносну кулю, зривалися і знову падали, щоб уже ні підвєстися. За утікаючими показалися в освітленому кругі австрійські розстрільні. Посувалися безпечно, засідки не сподіючись, не далі сотки сяжнів від лісу. Російський наступ готовий був скінчитися розгромом і стратою території, здобутої кровю за останні дні.

На рятунок становища, чернігівським гусарам наказано негайно заломити наступ австро-угорців, у нічному бою, бою без порівняння небезпечнішому для наступаючого, від бою за дня. Гамір і безпереривні вибухи допомогли непомітно підійти на західну окраїну ліска. Вмить полк проскочив зону ворожого обстрілу.

Сотня за сотнею, розбившися на невеликі гуртки, налетіли гусари на ворога. Охоплені панікою від несподіваної появи кінноти, ворожі піхотинці не боронилися. Кидали зброю, зводили, гейби до молитви, руки вгору, на всіх слов'янських мовах благально викрикували:

— Пане! Не бий! Не бий! Ми ваші!

Та мало хто чув ті мольби. В безглазому захваті срудували гусари шаблями направо і наліво, пронизували списами, перли, щодуху вперед, дико щось викрикуючи. Поки старшинам вдалося опамятати гусарів — поле чисто

вкрилося трупами. Лави проскакали далі, а уцілівших полонених перебирали, осмілені появою своєї кінності, піхотні сотні. Звідусіль летіли переразливі мольби, стогони поранених, потратованих кіньми. Ніхто не чув, однак, тих зойків, не старався лежачих оминути. Рішалася “честь російської зброй”, так ганебно скомпромітована піхотою. Що значить хоч би й тисячі людських жертв для піддержання її престіжу? І коні захопилися нестремінним бажанням ту честь піддержати. Зачувши свіжку кров — дичавіли, хапали зубами, тратували попавших між них вояків, чи то був ворог, чи свій таки піхотинець. В таких тонкостях коні не розбираються...

В Туринці полк розсипався по вулицях, для розширення прориву, рівно і для забезпеки від крилових противаступів. Швидко підтягнулися у містечко полки дивізії. Сотня Паволоцького кинулася переслідувати ворога по шляху на Жовкву. Австрійська піхота розбіглася без опору, але гусарам не вона була в голові. Вправо від шляху завважено ворожу батерію, що полевою доріжкою намагалася швидше проскочити на схрещення шляхів. На бігу, обстрілюючи батерію, гусари кинулися навпереди. Австрійці затакали кулеметами. Паволоцький розділив сотню: частина, з Алібековим, почала двобій з ворожими кулеметами, а самий він з рештою кинувся в обхват батерії полями. Придорожні дерева й рухливість доцільноти ворожого огню шкодили. Скупченість австрійців і відкритий простір давали гусарам змогу влучно у ворога стріляти. Грядки й рови перешкодили батерії втікати у якім будь напрямі. Пробували відбитися картечним огнем, але безуспішно. Півсотня встигла вже перетяти шлях, а з другого боку гнала друга півсотня; половину коней і їздових перебито, тож батерія не змогла б швидко рухатись, коли б обставини їй і спріяли. Переможцям дісталося два кулемети, чотири гармати з скриньками для набоїв, з пів сотні непокалічених коней і до сотки людей.

Паволоцький рішив дати півгодинний бодай відпочинок перемученим перегонам коням. Він і так загнався

вже далеко за ворожу лінію, а про сусідні частини не мав ніяких вісток. Стрілянина не вгавала увесь час. Відгомін бою, з початку далекий, поволі зближався трохи не позад сотні. Інші сотні полку видно зустрінулися з завзятим ворожим опором.

Полонені тішилися, що війна для них так швидко закінчилася. Віддавали гусарам фляшки з вином, ремінні пояси... Тільки кількох німців чи мадярів, не вміючи розмовитися, зпід лоба недовірливо поглядали на страшних, москалів. Брати що будь від полонених старшини заборонили. Неприємно всі були вражені відсутністю хоч би натяку на патріотизм, чи бодай військову честь у артилеристів. — Може й наші гусари такі самі, хто знає? — думалося мимоволі.

— Не маєте чим тішитися, — невдоволено говорив ротмістр на вияв радошів австрійців. — Погано на війні, та і в полоні не смачно.

— Ви довго відбивалися, хотіли втікати, — докинув Алібеков. — А тепер вже піддобрюєтесь?

— То вина нашого оберлейтенанта, — каліченою українською мовою пояснив один полонений. — Нам все одно, чи в Росії, чи в Австрії. Спокійно будемо працювати, де накажуть.

— Ви русин? — спитав його Паволоцький.

— Поляк, пане...

— Деж дінувся ваш поручник?

— Ось там, на гарматі! — відказав той же полонений.

Білявий поручник на гарматному лафеті перевязував сам собі ногу. Довкола розбириали річи гармаші, але ніхто не поміг йому. Старшини обурилися.

— То сволота! **Маю** велику охоту заїхати кожному в пику, шкода, що бити полонених не дозволено! — іритувався Алібеков. — Поки існують влада і карність, доти я слухняні, а зникнуть, — то хоч пропадай...

— Егеж, хоч пропадай! — потвердив Паволоцький і крикнув: — Фельдшера сюда!

— Нема, десь в містечку зістався! — доложив Вачнадзе.

— Чорт! — розсердився Паволоцький. Взявся сам помагати раненому. Той мовчки встав скінчивши, відсалютував у подяку.

— Сподіюся, ваша рана не страшна, — по німецьки потішив пораненого. — В Росії вас вилікують.

Полонений заговорив чистою російською мовою:

— Сподіюся, що ні. Дякую за поміч, пане ротмістр.

— Говорите по російському? Якої ви національності?

— питав Алібеков.

— Чех, пане надпоручнику. А Росія ніколи не була неприхильною до чехів. Я жив у Росії близько п'ять літ і Росію люблю...

— О, то вам поводитиметься в полоні не зле. Виздоровіте, найдете собі заняття...

— Якось прийдеться миритися з долею, — відповів поручник.

— Ви командували батерією? — спитався знов Паволоцький.

— Я тільки помічник. Командант, майор, і ще один лейтенант, оба бутні мадярські графи, десь зникли ще в ночі. Не можу сказати, що з ними сталося...

— Ну, наші князі й графи не такі. У моїй сотні аж п'ять князів і двох графів, та всі з нами тут, — сказав Паволоцький всміхаючись. — А мій попередник, також князь, чи властиво хан, уже лікує десь рані...

— Чиж може бути? — дивувався поручник. — Виходить, у вас і аристократи стають людьми.

— Справді! — Паволоцький потвердив і закликав до своїх: — Поручник князь Вачнадзе, корнет князь Карагеоргієвич, корнет хан Ериванський, корнет князь Трубецкий, корнет граф Ефимовський, корнет граф Пален, однорічник князь Ухтомський, сюди!

Викликані підходили й відсалютувавши ставали в ряд. Найстаршим з них літами був Вачнадзе, та й він не мав більш двадцять п'ять літ, решта князів і графів виглядала

підростками, хлопчаками 17-19 літ. Та... Молодість не шкодить відвазі...

— Ну, диво, — розводив руками поручник. — Якась княжко-графська сотня. Наші титуловані не такі.

Підстаршини й гусари між тим закінчили посадку поранених, підобрали й поскладали на вози зброю. В сторожу виряджено чоту з князями Вачнадзе й Карагеоргієвичем. Відпроваджено батерію до штабу полку. Вона ще може й не дійшла до містечка, а звідтам пригнався післанець з наказом відходити: ворог переважаючими силами перейшов у протинаступ в обхід Туринки, загрозив відняти шлях відвороту гусарській бригаді. Шаленим алюром поскакали гусари назад. За кільометр від містечка зустрічали повертаючі невеликі групи з інших сотень, яким пощастило від ворога відорватися, здеморалізованих невдачею, до бою уже непридатних. Недобитками командували молодики, а то й підстаршини. Де подінулися старші команданти, ніхто певно не міг сказати. Сотня причаїлася за горбками, ворогови не видна. Туринка ще була вільна, але підступи до неї ворог взяв у перехрестний огонь. Сотня Паволоцького опинилася в скрутній ситуації: необхідно проїхати коло кільометра під убивчим огнем, або ввязатися у бій з ворожим крилом і так проховзнутися. Одна група вискочила на шлях з надією дістатися до містечка, та вся полягла трупом.

Між недобитками знайшовся командант другої сотні, маленький, грубий полковник Подгурський, поляк. Йому, в ранзі найстаршому серед недобитків, належало взяти команду. Бідака відмахувався руками, тільки йому прете натякнули:

— Бога бійтесь! Я зовсім розгублений. Не хочу брати відповідальності, адже наше становище безвихідне. Пояон, або згуба! Приймайте ви команду, Володимире Миколаевичу? Ви якось не губитеся.

— Добре... На всякий випадок прошу писаного наказу, — зажадав Паволоцький.

Тут же, на спині найближчого гусара Підгурський на-

писав олівцем на листкові полевого блокноту: — Зогляду на втрату звязку зо штабом і окруження наших сотень ворогом, наказую ротмістрови Паволоцькому вступити у командування відтятими частинами. Вересня — дня, 1914 р. Полковник Подгурський.

— А тепер, — крикнув ротмістр, — підемо на пробій, хлопці! . . .

— Бійтесь Бога! — закричав Подгурський. — Згубіте себе й нас! Це ж божевілля!

— Прошу не мішатися у мої розпорядження! — прикрикнув на нього Паволоцький. — Мені передали команду і я відповідальний за все. Або виконуйте накази, або залирайтесь, де самі знаєте, пане подковнику.

Подгурський прикусив язика. Вся група подалася від шляху вліво, де стрілянина ослабала, а це давало надію на успіх прориву. Неглибоким ярком група просунулася нарівні з містечком. Побачила, що з північно-східної сторони входила у Туринку австрійська піхота. Не далі кільометра посувалися в напрямі бойової лінії ворожі кольони. Спереду, у відлегlosti кільометр-півтора від групи, кипів завзятий бій. Шлях відходу відтято. Не було й часу на роздумування. Тільки швидкість і очайдушна рішучість могла ще вибавити групу від полону. Інтуїтивно у Паволоцького промайнув плян пробитися.

— За мною, хлопці! Лавами до лісу! — закричав вискакануши неперед.

Божевільним скоком вирвалися гусари з яру, на бігу перестроїлися в лави. Поки в Туринці зоріентувалися, що сталося, група проскочила вже значний простір. Допоміг скісний рух групи під гострим кутом до ворожої боєвої лінії і частин в містечку. Крила заслонювали центр і сфера обстрілу рівнялася величині одного-двох їздців, а через те трудно приходилося брати на приціл. Чим далі рух гальмувався перешкодами з забитих, ямами від нічного бою; стріли з містечка заалірмували ворожі частини в боєвій лінії. Звідти відкрили огонь “валетом.*)

*Огонь “валетом” — значитъ у оба боки линії, вперед і позадъ себѣ, например — на схід і захід.

жали ні на кулі, ні на страти — гнали до лісу, звідки наступ починався.

Обстріл змагався. Падали коні, придавлювали собою їздців, зривалися й через кілька скоків знов падали. Не один волочив за собою їздця, що падаючи не встиг звільнити з стремена ноги; коні кидалися у всі сторони, нещасливі, попали між задні ноги тварин. Голови й груди оберталися у страшну скровавлену масу. Коні тратували напів живі тіла, поки й самі не падали скошені кулями. По полі бігали коні без їздців, їздці без коней, лунали переразливі крики, мольби рятунку й проклони вмираючих, а все те покривав гамір'скаженої стрілянини. Коли хто й чув крики ранених, не звертав на них уваги. Перед небезпекою пропадає приятелювання й людяні почуття; немає фаворитів ні старших. Всі підлягають однаковій небезпеці, від вояка, до найвищого команданта, всіх гонить інстинкт самоохорони і всі сподіються на щасливу случайність: — може ті всі погинуть, але я остану живим.

З кількадесятма гусарами Паволоцький заслонював центр групи від спрямованого на неї фронтового огню. Чув безпереривний свист куль, викрики поранених і дивувався, що досі ще цілий. Нараз почув щось гаряче й липке, спливаюче з лівого плеча на бік. Здогадався, що поранений, бо болю не відчував. Вслід за тим злетіла з голови збита кулями фуражка*). Кінь піднявся дуба й пробігши, спотикаючись, ще кілька кроків, упав. Паволоцький встиг у час зіскочити, інакше був би придавлений. Не міг вдержатися на ногах, впав з конем рядом. Коло нього наче тіні проносилися гусари, одні падали, другі перескакували на бігу лежачих, топтали й перевертали поранених. Підтівз до трупа свого коня, щільно притулився до нього, й так уник небезпеки стратовання. Хтось зпереду кричав: Командант вбитий! — але лави летіли нестримно.

Проїздили вже останні їздці. Вихопивши револьвер побіг Паволоцький за лавою. Не сподівався вийти живим серед дзичучих з усіх боків куль. Поріділі лави без про-

*Фуражка — літня шапка, кашкет.

воду почали збиватися у купу, огонь ставав доцільнішим. Поодинці почали спинюватися, зіскакували з 'коней, ховалися поміж убитих. На бігу ротмістр наткнувся на труп. Трохи не впав і при стрясенні почув гострий біль у плечі і шиї. Сів безрадний, старався загамувати кров...

Петро завважив, як Паволоцький упав, але пірваний бігом довго не міг здергати своєго коня. Це він кричав, придергував коня, поки не оминули його гуртки, а тоді повернув шукати ротмістра. Здалеку побачив його напів лежачого, спертого о труп. Думав, що вже неживий, та Паволоцький піднявся йому на зустріч.

— Ви живий, здоровий, пане ротмістр! — забувши офіційне титуловання, зрадів Петро.

— Не зовсім, Петре. Поранений. Бачиш, ввесь бік скровавлений, — слабо усміхаючись відповів Паволоцький.

— Не знаю, як тобі дякувати. Та, здоганяймо своїх, бо ще оба в полон попадемо.

— Перевязати треба! — і Петро відривав уже мішок з бандажем від піхви шаблі.

— То скоріше. Може ще і нам вдасться проскочити. Я можу рухатися, а рани, здається, не страшні.

Похапцем Петро перевязав ротмістрови плече, примістив його поперек сідла й почвалав наздогін. Перемучений кінь під подвійним тягарем відставав, простір між ним і лавою помітно збільшувався. Огонь не уставав, однак група встигла оправитися від хвилевого замішання і знову кинулася на пробій. Передні їздці досягали вже лісу, звідти відкрили огонь, аби улекшити спосіб дістатися туди своїм відставшим. За кілька хвиль був у лісі й Петро. З гущавини підходила піхота заняти позиції на окраїнах.

Рішучість Паволоцького не тільки вирятувала від полону здекомплектовані сотні, але й заломила наступ австро-угорців, відтягнувши на себе частину військ бойової лінії. Звязаний наявністю російської кінноти у своєму запіллі ворог не міг вжити всіх сил проти російської піхоти. Обі воюючі сторони залишилися на своїх вихідних становищах, як і перед початком бою, утративши пару тисяч бойців, та спаливши пару сіл.

Спокійно виїхали поріділі гусарські ряди на заслужений відпочинок. Бракувало в рядах багато старшин, а ще більше вояків. В третій сотні не дочислилися чотирьох старшин і 27 вояків, між ними графа Палена і Кузьменка.*) Де подінулися недостаючі, ніхто не міг певно сказати. Може поранені, може кіньми потротовані, може з пробитими грудьми лежать де на межі чи у придорожному рові, чекають скону. Не одній матері тяжкий сум давив серце у цей день. Думала, вгадувала причину того гнітного суму, молитвою до Бога старалася облекшити біль душі, та не вимолила життя синові. Не вгадала, що в цей день, може в саму хвилю молитви, її син падав смертельно прошитий кулями на далеких галицьких полях, самітний, всіма покинутий, з проклонами людству на спечених устах. А над ним ще свищуть кулі та бренять великі спасівські мухи, впиваючись свіжою кровю. І довгий ще час мине, поки начальство здогадається післати батькові-матері повідомлення, що їх син там то й там зіставлений на полі бою...

IX.

Поранення ротмістра Павлоцького не загрожувало небезпекою для здоровля. Кулі прошили плечеві мязи колошиї у двох місцях, кісток не нарушивши. Він ослав від поденервовання й упливу крові, однак зістався в рядах. Того ще дня описував ранішні події у листі до дружини:

Моя Марусю! Не знаю, що за день був сьогодні у тебе, хмурний чи погідний, а у нас, дітей Марса, кріавий. Визначився з ряду інших днів руйнуванням, пожежою, кровопролиттям. Сотки людей погинуло, ще більше покалічено, позіставлено на полі боїв, без відома пропало... Ніхто не знає докладно, де вони подінулися. Військовій владі цього і не потрібно. І так, не знаючи, можна ж пропавшого без відома виключити з полку "і всіх видів довольствія"наказом по полку. Немов яку нікчемну річ, — була та й нема,

*Поранені попали в полон. Пален вернувся через рік у полк, — в полоні вдавав тихого божевільного і прибув, як інвалід.

і споминати не варта. Лиш памяткою зістанеться пара-
графова формула на мертвому папері, означуюча невідо-
мий начальству кінець людини. Вбитим коням присвячу-
ється більше уваги, чим людям. Виключаючи коня зі спи-
сків, згадують не тільки ім'я, але вік і прикмети. Воно,
правда, і не диво: — коней плекає уряд, або мусить купити,
а вояків виховують батьки...

“Не стало одного з наших односельчан, Кузьменка. Що з ним сталося — не бачили, та в бою і не диво... Кожний дбає лиш сам за себе, руковожений інсінктом самоохорони... Девіз: “один за всіх і всі за одного”, як і почуття гуманності до беззбройного ворога, вщеплювані воякам військовими правильниками, у часі бою зовсім не дописують. Не скажу, щоб думка вщепити вояцьким ма-
сам ці почуття була недобра, але... Біда у тому, що лю-
дина взагалі недалеко ще відійшла від звірів своїми мо-
ральними прикметами, а тим більше вояцтво. Зіскребти з сучасної культурної людини цей моральний панцирь, на-
даний вихованням, освітою чи релігією, — в залежності від психольогічних нахилів даного індивіда — і зпід того панциря вигляне найстрашніший звір на світі, щось по-
дібне до митольогічного Сатурна, здатного пожерти своїх дітей... Здіймити панцирь цивілізації з одного лекше, з другого тяжче, та є на все способи... Я сумніваюся, чи найдеться на землі хочби один осібняк гідний названня людини, образу і подоби Бога, у повному цього слова значенню.

“У наступі я побачив наочно, як швидко людина пере-
творюється у звіря в боєвій обстанові, та й переконався у критичній невидержці нашої християнської моралі. До-
велося нам атакувати австрійську піхоту, виключно зі сло-
вян. Ті бідаки кидали зброю, піднимали догори руки, мо-
лили пощади. Та гусари, під впливом того прославленого “боєвого запалу”, стали глухі на мольби. Топтали кіньми, рубали на осліп піддаючихся “ворогів”, цілком так, наче б рубали капустяні голови десь у своєму городі, навіть з таким же тупо господарським виразом на обличці. Ко-

лись бачив я у Сибірі, як буряти ріжуть овець. Роспорює ножем живіт і вирізує все нутро, а тоді пускає. Вівця скоплюється, падає, беться в конвульсіях, а бурят байдужно, з насолодою навіть, слідить за її агонією. То дикун... Але і наш цивілізований християнин мало різниеться... Правда, старшини здергували від масакри, та чи ж може людина здергати отару здичавілої худоби у бігу? Так і у нас — поки владося припинити "запал", полягла не одна сотня... І, що страшне, коли скінчилося побоєвище, переможці холоднокровно витирали окровавлені шаблі, сміялись, курили, очевидно не свідомі своєго страшного вчинку.

"Єдиними, гідними пошани людьми у боях є медичний персонал, особливо сестри-жалібниці. До них більше підходить назва сестер-страдальниць... По кілька діб проводять не спавши, не мившися, у брудному закровавленому платтю. Це, мабуть, найнешасливіші істоти жіночого полу у світі. Це не ті, наперфумовані, чистенькі сестри запілля, що заповнюють міські бульвари, сади, ложі театрів, з гарненько нашитими червоними хрестиками на біло-сніжних фартушках. Хрест часто служить там прикриттям жадоби гонору, вигід, а часом і неморальності, — білій одяг покриває чорне сумління... В бою не те. Серед стрілів і куль несуть сестри поміч раненим, без різниці, чи то ворог чи свій, потішають, обмивають кров, приймають останні слова вмираючих, що хвилі самі наражуються на смерть, на наруги здичавілого вояцтва. А це ж молоді, вразливі дівчата, котрих життя ще перед ними. Не думаю, щоб вони могли почуватися колись щасливими — забагато побачать страждань, переживуть багато!.. А часто смертоносні кулі переривають їх роботу — падають на ранених, обливають своєю кровлю... Кулі жертв не вибирають.

"Відзначиться який старшина — його прославляють, портретами у ріжнородних поставах заповнюють журнали й часописи, нагороджують рангами, ордерами... Цим же непомітним героїнам нагородою служить лише свідомість виконування обовязку людяності і жалю до немічних, покалічених.

“Побачив у наступі і відношення ворожого вояцтва до своїх старшин. Моїй сотні вдалося захопити ворожу батерію. Вояцтво підсобрювалося до гусар, тішилося полоненням, не знаючи, що сотня прорвалася у запілля, і їх ще у нас могли відбити, нарікало на старшин. Один лише командант сидів на не своїй вже гарматі та сам собі ранену ногу перевязував. Просити помочі своїх півладних може не хотів. Сподівався зустрінути відмову або й насмішки. Мені жаль стало цього старшини. Я зрозумів тоді, що військо слухняне доти, доки існує сурова дисципліна і карність, що й відріжнують військо від банди розбішак. Не перечу, можливо зустрічаються одиниці свідомі військового обовязку, та у загальній сірій масі вони непомітні, хіба якийсь особливий вчинок виріжніть їх. Поміг тому старшині забандажувати ногу, а на півладних його прийшлося гостро прикрикнути...”

“Через кілька годин і я сам опинився у ще гіршому становищі: підомною був вбитий кінь і, хто знає, коли б не поміч Петра, я можливо був би вже в полоні, або й неживий. Полк був оточений ворогом і мусів пробиватися. Шо діялося, — не можливо описати. Та не хочу ще більше засмучувати твій спокій кровавими образами бою. Досить того, що вийшов я цілий, коло мене Дегтяренко і Петро, як і у останній вечер перед відїздом... На жаль, немає третього делегата.

“Галицьке населення з початку нас боялося, втікало чим дуж. Тепер розпізнало, що ми належимо до одного племени, нікого не ріжемо, не мордуємо і вже зовсім освоїлося. Відношення російських військ до населення покищо гарне, боюся лише, щоби не погіршилося. Знаєш, — кажуть: — далі в ліс, більше дров. При успішному розвитку наступу у зачаджених головах наших “бурbonів” можуть повстати несподівані пляни, що доведуть до небажаних ексцесів.

“Загально беручи, тутешнє селянство нічим не різниться від нашого. Натура лиш нє така широка та живуть біdnіше. За те фільварки польських дідичів є у кожному селі

і всі майже під управою жидів-посесорів. Довелося побачити мені, як один, старий вже, селянин цілував руку поссора. Обурені гусари провчили жидка нагаями, так, що поцілунок той йому не посмакував, але факт зістається фактом, що працівник цілує руку багатіючого його працею ізраєлита.”

Ввечорі, у денному наказі з оглядом боєвих дій полку, писалося: “Не зважаючи на невигідні обставини чернігівський полк гідно відстояв честь Шенграбенського Штандарту,*) доказав, що боєвий дух прадідів, учасників війн з Наполеоном, живе ще у серцях славних чернігівських гусарів.” Відзначувалося діяння сотень, наказувалося виготовляти листи нагород, виключалося втрати...

Молоді старшини раділи тим, що так швидко здобули “клюкву”**). Тішилися гусари мабутними хрестами й медалями. Кожний з учасників бою сподівався дістали коли не нагороду, то бодай підвищення у ранзі.

Прибув новий командант бригади на місце без відома пропавшого Блохіна. Полкові, в злуці з цим, призначено перегляд. Другого дня рано полк сотенними лавами ждав на прибуття так важної персони. Минали години, а генерал не показувався. Старшини зіхалися докупи, споминали переживання недавних днів, зясовували причини неуспіху наступу, жалували втрат. З затаєною заздрістю здоровили Паволоцького з ордером і підвищенням у ранзі. Що правда, то честь Шенграбенського Штандарта врятував тільки він.

Розповідали, що в бою трохи не пожив смерти *герей*.

*Чернігівський полк мав бойові нагороди: Юріївський штандарт (прапор) за бій під Шенграбеном 1804 року. Срібні, Юріївські труби, боєві відзнаки за рейд ген. Мищенка по сотням і Юріївський полковий значок з написом “П'ять проти тридцяти” за бій 5,000 корпусу Багратіона з 30-тисячною армією Мюрата, короля Неаполю під Шенграбеном.

**Клюква — журавина. Так звали старшини ордер Анни 4 ступені з написом “За відвагу”, за барву стяжки. Ордеру не носили, мінявся тільки темляк (дармовіс) на шаблі.

рал Драгомирів. В товаристві адютанта, надпоручника чернігівського полку Немирича, генерал слідкував за ходом бою. Довкола падали ворожі артилерійські стрільни і адютант радив генералові заняти більш безпечне місце. Драгомирів поради не послухав. Ворожа граната розірвалася за чотири кроки від генерала. Вчувши свист і хлюпотіння Немирич встиг відскочити за вугол поблизької хати. А Драгомирів з місця не рушився. Його закутало димом. Немирич, сподіючись, що генерал ранений, підбіг йому допомогти. Генерал сам зірвався на ноги, холодно поглянув на Немирича і наказав:

— Вертайтесь в полк. Таких адютантів мені непотрібно...

Відвага Драгомирова старшинам імпонувала. Ніяково чувся тільки Немирич, виправдувався.

— Нема чого оправдуватись! — підбадьорували його.
— З кожним таке може приключиться. Перший бій, не дивно й перестрахитись. Всім страшно. Не читали хіба про Скобелєва? Що він казав?

— Але й від Драгомирова не сподівався ніхто такої нерозсудної відваги. Начальникови дивізії не місце в боєвій лінії, — авторитетно сказав полковник Ольшанський, помічник команданта полку.

— Чому ж? Хіба генералітет у запіллі повинен вилежуватися? — заперечив йому сотенний першої сотні, полковник Кулінін, полком прозваний Мушкою, хитрий москвин-карієрович. — Нехай і генерали знають, як у бою поводиться.

— То Драгомирів, панове, хотів перевірити відвагу своїх адютантів. Поволікся самий у бойову лінію, ну і їх за собою потягнув. Інших порозсилав з наказами, а на бідаці Немиричу все окошилося... — насмішливо вставив грубий полковник Подгурський, зовсім забувши, яким то відважним був він самий, не далі двох днів тому.

— Драгомирів не такий, панове, щоб без потреби наражував людей на небезпеку, — вступився за дивізіонера Сабуров. — Раз поволікся, як кажете, стало бути його присутність там була необхідна.

— Жартую, пане полковнику, — сказав Подгурський винувато.

— З Драгомировим можна жити. Невідомо, що за “цяця” тепер до нас приїхала. Кажуть, якийсь пограничник, — поважно озвався командант п'ятої сотні, полковник Камелюков, високий, сухощавий дядько.

— О, то, панове, не наш брат! — живо підхопив підполковник Залеский, командант шестої сотні. — Призвичайвся до контрабанди...

— Та й до грошенят! — докинув підполковник Бузинов, з четвертої сотні.

— Побачимо... А що ж ви нічого не говорите, пане ротмістре? — звернувся Сабуров до Паволоцького.

— Я наймолодший з сотенних і рангою і літами, пане полковнику, — той відповів. — Слухаю і на вус мотаю, що старші говорять. Судитиму тоді, як генерала пізнаю...

— Певно, нема що судити людину не бачивши її. Та вже досить! — Сабуров перервав розмову. — Панове, по місцям!

Сотенні почвалали на свої місця. Від села показався гурток єздців і Сабуров погальопував з рапортом. Оркестра заграла зустріч. Підіхав бригадир, старезний, сивобородий чоловічина, у шинелі, на зеленій підкладці, хоча тепло було... Підіхав, поздоровив гусарів.

— Зздравія желаем, ваше превосходительство! — залинала відповідь на привітання, та так, що чулося тільки: “Зздрав жлам ваш дитеть”...

Бригадир невдоволено нахмурився. — Чому ваші гусари не “вокають”? — заскочив Сабурова питанням.

— Цебто, як не вокають, ваше превосходительство? — не зрозумів Сабуров.

— На привітання повинні відповідати: — Зздравія желаем ваше превосходительство, наголос на останнє “во”, а ваш полк відповідає “ваш дитст”. Подібне на собаче — гав, гав... Видайте в наказі, щоб на будуче “вокали”.

— У нас і в мирні часи не зверталося уваги на такі дрібниці, ваше превосходительство, — ображений нетак-

том генерала відповідав Сабуров подратовано. — В боєвій обстанові це, на мою думку, не важне, і такого наказу дати я не можу. По моєму, важно, щоб кожний гусар знат і виконував наложені на нього обовязки.

— Недисциплінованість! — голосно бурчав бригадир вже по адресі Сабурова, — хоч чули все не тільки старшини, а й вояки. — Не вдавайтесь в фільософію, полковнику. Ваші обовязки — виконування наказів старших, і то все... Гусари, а відповідати начальству не вміють... Хаха-ха! — зло-хрипло сміявся.

Під музичу полк пройшов церемонійним маршем перед розлюченим генералом. Він голосно висказував своє невдоволення, придирався до найменших дрібниць, погрожував карами. Побачив одного трубача без острогів і наказав, в приклад іншим, гостро накарати. Не помогли вяснення полкового адютанта, що трубач острог не одержав. Впертий генерал настоював:

— Вкарати, а потім розслідити, чи справді острог не видано. А ви, полковнику, дістанете догану в наказі за недисциплінованість, — кинув Сабурову на відхідне.

З місця паради генерал подався впрост до штабу дивізії. Не познакомився з старшинами, ні з станом полку, як новому командантowi належало б. Старшини його зразу зненавиділи. Ждали нагінок, покладали надії на начальника дивізії, що той осадить надмірну ряність того буквоїда.

— Йолуп якийсь! І це командант бригади? — висловлювали своє обурення по відізді генерала старшини. — Барахло старе. Сидіти на коні якслід вже не може, а ще бурчить, погрожує. Звідки ту біду викопали на нашу голову?

— Не знаєте? Військове міністерство має великий запас такого генеральського барахла. Тримає, щоб молодші не зазнавалися...

— Ні, він не з військового міністерства. З фінлянд-

ської пограничної кінної бригади*) — відзвивалися поінформовані.

— Не загріє він у нас місця! Не був винахідником пороху і Блохін, та все ж був людиною... А це кретин якийсь.

— Попаде нам, як тому бідному Макарові.

— Не бійтесь. Драгомирів нажене його під усі вітри... **Не з такими** вже мав, з високопоставленими, а й ті шовковими ставали...

— Його треба буде у бій затягнути. На своїй шведській границі він пороху ще не нюхав, — радив Ольшанський. — Сам тоді втіче до своєї деревляної кінноти.

— Нехай втікає хоч до чорта. Такому дідугану давно на пенсію пора. І на якого біса військове міністерство держить таких старців? Тільки молодим ходу не дають.

— Обстанемо за командантом полку, панове!

— Певно, скривдити не дамо! Покажемо, що **й ми щось значимо!**...

Сабуров не брав участі в загальній критиці бригадного. Зажурився несподіваною доганою, першою за час командування полком*). Стерпів би догану заслужену, за недогляд, або, коли **й** незаслужену, то від зверхника знаючого діло. А то ж нізащо, ні про що, за ідiotичну дурницю, що може і вміститися тільки в голові такого ідіота в генеральському однострою. Співчуття старшин полковника тішило, але покладав надію тільки на начальника дивізії, що той недопустить оголошення догані у наказі.

Ввечорі, переводилася зміна здекомплетованих у боях частин прибуваючими сибірськими й туркестанськими, надходили поповнення. Знову здалеку чувся відгомін боїв, в повітрі залягли дими. Твердили, що дими ці повстали від артилерійського огню під Львовом. Ночами звідусіль

*Фінляндської у розумінні територіальному, по місці постою. Автономна Фінляндія рекрутів не давала і навіть не брала участі в минулій війні. Кордони Фінляндії охороняла правдоподібно 6-та російська армія.

*По триразовій догані відбиралося у доганеного частину.

виднілися заграви. А днями парило немилосердно, хоч був вже вересень. Сонце показувалося що дня все нижче на південному обрію, часто затягалося хмарами й немов бажало добре вигріти ще землю на прощання, надати їй досить тепла на недалекі довгі зимові місяці. Господарі вже впоралися з полевими роботами. На місці хвилюючих недавно ланів збіжжя зосталася нінащо не здатна жовта, потолочена стерня, надаюча полям вигляду стриженої щотинистої голови якогось велитня Атлянта. Де-не-де зісталася ще не вижата вузенька нивка. Сумно погнулися до землі тяжкі поєні колоски. Чи не так і людина опускає голову на груди, прибита тяжкими, життєвими незгодами?... Виждали господарів, та вони, воєнною хуртовиною заняті, не приходили. Може мандрували в той час до страшного Талергофу, далекої Сибірі, а може колихалися десь на придорожних деревах повішенні злочинною рукою мадярів — хто знає?... Осиротіла нивка зісталася на корм злодійкуватим воробцям. Колосся шепчути, питаютися, де їх господарі, чому не йдуть, чому допускають висипатися на землю зернові, гинути без користі, в той час, коли на світі є міліони потребуючих кавалка хліба. Та ніхто не дасть відповіди. Тільки вітер доносить сумовиту вістку, що господарям несила вже до рідного ґрунту вернутись.

М Визволяли “карпато-руський народ!”. Після п'ершої більшої невдачі “визволення” змінилося у руйнування, поганилося нелюдськими вчинками. Нищення громадських інституцій, арешти й вислання у глиб Росії свідомішого галицького населення стали щодennimi явищами. Галичани опинилися між молотом і ковадлом. Закидала йому зраду австро-угорська військова влада, з усіма випливавими з закиду страшними наслідками. Десятки тисяч повішено без суду... Не багато відставали від австро-угорців і російські “визволителі”, закидаючи австрійський патріотизм і шпіонажу. Хапалося Богу духа винних людей, впрост часом з постелі, і без ніякого суду, або хоч доводів вини, висилалося на залізничну стацію, де чекали

десятки таких же нещасливців. Темні, продажні типи почувалися мов риба в воді, услугуючи тій і другій стороні, в залежності, котра воююча сторона брала верх; при помочі воюючих зводили особисті порахунки ще з перед роїв, і зіставалися безкарними, ба, одержували нагороду за "вірну" службу. Що гроші ті поляті кровю і слізми невинних хіба могло обходити, непокоїти сумління. Зиск є зиском, і ділова людина з такими сентиментами не вяжеться... Адже і Юдині срібняки, поляті кровю Христа, були зужиті на "хвалу Божу"...

И

X.

Безлюдна околиця на галицькому підгірі. По полях насипані свіжі, невеликі купки землі. Це кертиці мабуть, повигребали ті купки зо своїх підземних леговищ... Може... Та при пильнішому пригляданні бе в очі симетричне розташування цих купок, деяка претензія на прямолінійність. Вбивається в тямку, що ці кертици мають трохи знання геометрії. А ще ближче приглянувшись, побачили б чорні цівки крісів з насадженими на них чотирогранними штиками, виднілися замасковані кулемети, підводилися вояцькі голови. Ось і кертиці! Тільки якісь несамовиті...

З пів кільометра від розстрільні у сторону ворога пробирається якийсь чоловяга. Військовий чи цивільний, розпізнати з віддалі годі. Чоловічина часто оглядався, підбігав, приставав, поправляв виповнений мішок за плечима, знову підбігав; поводився так, мов би не бажав, щоб його хто будь бачив. Розстрільня з цікавістю слідкувала за ним, та не виявлялася в надії, що втікаючий підійде ближче. Тільки той не мав наміру підходити; чим дуж подався до недалекого лісу. Нараз з лісу вирвалося кілька вершників. Пустилися навпереди, кричали ставати, але втікач пустився бігти ще дужче. Мішка не кидав, хоч і перешкоджував у бігу. Станув тоді, як наздогін почали стріляти. Іздці оточили втікача. Був це цивільний, у селянському уборі.

— Назад! — гостро крикнув старший, безвусий корнет. — Ти чого втікаєш?

— Я хліб несусь дітям, пане! — перестрашено заговорив втікач. — З сусідного села я...

— Хліб несеш? Обшукути! — коротко наказав корнет.

Кинулися вояки обшукувати селянина. Витрясли все з мішка, та замісць сподіваних воєнних плянів чи бомб, ввідти випали сухарі, пара бохонців хліба, сало, цибулю й з грубого полотна діточі сорочки. Перешукали свитину, сорочку і нічого не найшли.

— Бачите, пане, що хліб несу. Там у лісі діти у ямі сидять. Бій був у селі, то я в ліс вивів, — пояснював селянин уже трохи заспокоєний.

— Знаємо! Хліб несеш... Ти шпигун, до австрійців втікаєш... Звязати його!

— Пане, — змолився селянин. — За щож мене вязати? Бігме, мої діти сидять голодні у ямі. Маленькі ще, старшому семий рік. Яма прикрита дерном, не вилізуть звідтам, з голоду погинуть... Пустіть мене, пане!

— А мати ж їх де? — запитав один з їздців.

— Померла жінка! — говорив трохи не плачучий. — Пустіть! Христом Богом прошу.

Корнетик не звертав уваги на мольби селянина. Оглядав свою жертву з приирством, нарешті кинув:

— Звязати і гайда до штабу! У штабі розберуть...

— Це не шпигун, ваше сіятельство,*) — відважився сказати їздець, підстаршина. — Може справді діти мають погинути через нас. Гріх буде... Краще переконаймося!

— Мовчати! — викрикнув сіятельний корнет. — Не будеш мене вчити...

Вояк замовк, а втікач прохав:

— Пустіть, паночку! Бігме, до дітей іду, хочете ~~ї~~ хрест святий поцілую, що правду кажу. Де мені шпигуном бути? Я навіть не письменний.

*) Сіятельством титулували князів і графів у царській Росії.

Корнет не слухав. Вояки звязали селянинові руки, обступили колом і з таким несподіваним почотом неща-
сливця повели. Він вже не просився, тільки заходився плачем. Вояки не сумнівалися, що перед ними звичайний селянин, батько дітей, жертва законів війни. Не будь з ними старшини, вони й звільнили б його, а так... Служба, послух начальству. Шкода людини, але своя шкура дорожча, карають тяжко. Не вірив у свої твердження про селянина і корнет. Та він постановив собі звернути ласкаву увагу вищого начальства на власну персону. Ідучи на чолі розізду мріяв підвищенням, або хоч ордером, за "подвиг". Він не мав ще ніякогісенької прикраси на грудях, а ордеру так хотілося! Заробить бодай "клюкву" на шаблю. І уявляв, як йому будуть гратулювати й заздрити співтовариші.

Вояки потиху розраджували втікача:

— Не плач! Тебе у штабі звільнять. А діти за день чей не погинуть.

Віхали в село. Зустрічні старшини затримували розізд, неприязно оглядали звязаного й запитували:

— Де зловили цього пташка?

Вояки похмуро мовчали. Корнетик охочо розповідав:

— За боєвою лінією. Втікав до ворога. Станув лише на стріли...

— О, шпигун, без сумніву. В штабі з ним зроблять лад.

Перед приміщенням полкового штабу розізд ставув. Корнетик старанно обтріпався, хустиною змахнув порохи з чобіт. Наче б мав зайти до сальону великосвітської пані, а не до убогої селянської хатини. Подзвонюючи острогами, жваво побіг до канцелярії. В канцелярії застала повно старшин. Були прияні всі команданти сотень, команди, командант полку з обома помічниками та адютантами; нагодився і бригадир — мабуть вичитував старшинам "патер ностер". Клямцнувши острогами корнет зголосив своє приуття:

— Корнет князь Галічев голосить своє повернення

з розізду. Захоплено підозрілу людину, що намагалася перейти на ворожу сторону.

Очи дідугана заблищали:

— Давайте його сюда, — перебив, не ждучи кінця рапорту. — Втікав, кажете до австрійців?

— Так, точно, ваше превосходительство, — доповів корнетик, натиснувши на “бо”. — Втікав, станув тільки на стріли розізду.

— Певно селянин якийсь. Перелякався стрілянини, то самий не знов у яку сторону втікати, — озвався Сабуров.

— Зараз переконаємося. Давайте його сюди! — кинув генерал.

Звязаного селянина привели в хату. Очі присутніх звернулися на нього, бригадир, здавалося, сверлував його словяними очицями. Селянин дріжав всім тілом попавши у гурт таких великих панів. Марне лице припало порохом. Уявляв з себе і смішне і жалю-гідне видовище. Вояк вініс мішок.

— Належало б його розвязати, нехай хоч обличчя обітрє, — попрохав генерала Сабуров.

— Ще вспімо! — буркнув той невважно. — Ви обшукали його, князю? — звернувся до корнета.

— Так точно! Знайшли хліби, сало, діточі сорочки...

— Добре! Ти хто ж такий? — генерал бундючно почав допит.

Селянин розповів те саме, що розіздові. Сподівався, що великі пани будуть до нього ласкавішими. Розповідав, а по забрудженому обличчі знов потекли слюзи. Тільки бригадир не слухав. Махнув рукою застановитися. Селянин замовк.

— А ну но, виймайте ті його річи, подивимося! Цей чоловяга добрий симулянт! Однак я вже також обстріляний птах. Мене не проведе...

Вояки розложили на долівці все, що у мішку містилося.

— Тут цілий цейхгавз — бригадир сміявся. — У бохонцях цих можна поховати багато дечого. Розрізати!

Вояк послушно розрізав кожний бохонець на дрібні кавалки, порізав сало. Селянин сумно дивився на нищення праці зза примх генерала, а той з найбайдужнішим у світі виглядом перевертав носком чобота кавалки хліба, наказуючи ще перерізати той, чи другий. Старшини не насміялися переривати генеральську працю.

— Так нічого й нема! — невдоволено промимрив генерал.

— Нікак нет, ваше превосходительство! — відповів аігнутий за роботою вояк.

— Тебе не питає ніхто! — кинув, злісно змірявши вояка очима. І подражнений невдачею знов взявся до селянина:

— Що ж ти тепер скажеш? — допитувався, немов знайшов Бог зна які докази його вини. — Будеш казати й тепер, що хліб ніс, га? Я тебе наскрізь бачу...

— Пане генерале! Я казав ще цьому панови, — показав селянин на корнета, — прохав його поїхати, переконатися, чи кажу правду. Діти голодні, ваш вояк понищив хліб. Що я їм тепер занесу? Гріх вам буде! Бога ви не маєте в собі, ось що! Перед Богом рівні і пани і хлопи! — кричав селянин розпучливо.

— Ти намагався перейти до австрійців, а хліб для себе припас, — тягнув своє генерал. — Не викрутися... Ти шпигун! Признавайся!

— Я правду кажу... Пішліть своїх вояків, там яких двіста кроків від шляху мої діти в ямі. Знайти легко. За шляху видно кріслатий дуб. Під тим дубом вони...

— Варто би переконатися, — знов вмішався полковник Сабуров. — Може ж справді невинна людина? Та ѹ діти чим же винні, що ми воюємо? Я пішлю розїзд, ваше превосходительство...

— Полковнику! — гостро сказав генерал. — Не мішайтесь в несвої діла! Я старший тут і я відповідальний... Я розпізнаю добре. Арештований вміє прикідатися, та мене не здурить. А наколи б діти й дійсно там були, так

шаша справа важніша від життя якихось там дітей. За-
тамте собі!...

Сабуров заскрипів зубами і більше не відзвивався.

— Відпровадити його до штабу корпусу в розпоря-
дження воєнно-полевого суду, — розпорядився генерал.

— Поручнику! Напишіть рапорт. Зазначіть, що арешто-
ваний вперто не признається до вини. Знов же, його спроба
втікати насуває великі підозріння...

— Так пішліть хоч дітей забрати! — прохав ареш-
тований.

— А вам князю, — наче б не чуючи прохання селя-
нина, говорив генерал, ласково простягаючи корнетові ру-
ку — дякую за виконання службових обовязків. Наколи
будете і дальше так справуватись — вас не омине на-
лежна нагорода.

— Бог покарає вас за невинні діти! — не уймався се-
лянин. — Робіть зо мною, що хочете. Бог бачить правду!
Прийшли марнувати нашу працю, знущаєтесь над нами,
думаєте, що великі пани і суду на вас не буде? Думаете,
що й Бога за полі вхопили?

— Що? — заревів хріпло генерал. Підійшов і вдарив
звязаного в лиць, раз і другий.

— Бийте! — кричав селянин заточивши. — Прийде
ще може час, що й вас так будуть бити...

Зібрани старшини не були байдужними на поступо-
вання генерала. Нащадки старих родів, вони, за рідкими
вилюченнями, старалися бути аристократами і у відно-
синах з нижчими себе. Перешіптувалися, але явно обурю-
вались поведінкою жорстокого генерала не сміли. Та биття
селянина урвало терпець з них наймолодшого, ротмістра
Паволоцького. Здержувшим від гніву голосом запитав
бригадира:

— Ваше превосходительство, чи можу завдати кілька
питань?

— Пожалуйста! — процідив той крізь зуби. Догаду-
вався про зміст тих питань, чи може відчув ворожість до
тебе Паволоцького.

— В котрому то військовому правильнику дозволено бити звязану людину?

Генерал силувано засміявся: — Ах, це?! Я так і думав. — Шпигунів не тільки бютъ, а й вішають навіть. Чи ротмістр того не знає?

Старшини робили знаки, щоб Паволоцький мовчав, та вже запізно стало.

— Так, ваше превосходительство. По військовим законам шпигунів карають смертю. Тільки ви безпідставно вважаєте цього селянина шпигуном. Зпершу переконайтесь.

— Не вчіть мене, ротміstre, знаю самий, що роблю. Ale... Чи ви часом не поляк, ротмістр Паволоцький? Ваше назвище звучить по польськи...

— Не поляк, і назвище мое зовсім не польське, — Паволоцький відповів різко. — Існувало вже у давній Київській Русі...

— Так чого ж ви приймаєте так до серця долю цього шпигуна? — ще більш насуплено спитав генерал.

— Тому, що людей вважаю за людей, і ніколи не допустився б вашого вчинку. Наша армія не потерпить від того, що доброзичливо трактуватиме місцеве населення, навпаки... Знущання над мирним населенням не приносить чести військам. Коли ця людина видається вам підохрілою, належить переконатися в обоснованості підозріння, а тоді судити...

— Забуваєте з ким говорите! — підвищив тон генерал.

— Не забиваю! — підвищив голос і Паволоцький. — Це ви забули, що тут вам не погранична контробанда, а найстарший полк кінноти!

Генерал аж позеленів zo злоби, наче підкладка його шинелі. Зашипів, окидаючи зором старшин:

— Як бачу, пан ротмістр вдає з себе гуманіста. На мою думку ця гуманність має цілком незвичайні підстави. Ротмістр Паволоцький вступається за підданого ворожої держави, яких іхня військова влада вішає сотками, і то за запідозреного у шпигунстві! Чи не думаете, панове

старшини, що це кидає тінь на вірнопідданість ротмістра государю імператору? Інакше годі розуміти! Дворянин, стародавного роду, боєвий старшина, кавалер Георгієвський, так обстоює хлопа якогось, проти зверхника бунтується? Бажав би я знати, чи багато ротмістр Паволоцький має серед вас спільніків?

Ніхто зо старшин не озивався. Кожний зіжувався під грізним поглядом генерала, готовий був ховатися за другого, а люди були відважні!... Так впіймалася в них дисциплінованість, страх перед генеральськими зигзагами. Вони сподівалися нагінки, однак не такого страшного залиду — ламання відності цареви і державі. В душі кляли генерала, Паволоцького і селянина, через котрого була повстала. Один Сабуров відважився озватися:

— Ваш закид занадто перебільшений, ваше превосходительство.

— І ви туди! — лицемірно-ласково засміявся генерал. — Виконуйте накази, полковнику, то все, що від командаста полку вимагається... А ви, ротмістру Паволоцький, занадто гарячі. Думаю, що двадцять діб арешту вашу гарячковість охолодить. Тільки з уваги на вашу хоробрість і відзначення не віддаю вас воєнно-полевому судові. На будуче ви попереджені... Пане полковнику, розпорядіться!

— Деж прикажете зголоситися на гавптвахту, ваше превосходительство? — їдко спитав Паволоцький.

— Панове старшини! — звернувшись бригадир до гурту, мов не дочувши їдкого питання. — Я не хочу кривдити кого будь. Тільки як російський генерал і патріот виконую те, що наказує мені обовязок перед монархом і батьківщиною і мое сумління. За подібні виступи каратиму по всій строгости законів воєнного часу. Затямте собі... Ротмістр відбуде арешт при полку, а цього — вказав на селянина виходячи — відпровадити в розпорядження суду при штабі корпуса.

Корнет Галічев усіжено відкрив генералові двері. По відході генерала язики старшин розвязалися. На всі лади

осуджували брутальну поведінку генерала, висловлювали свою прихильність Паволоцькому.

— І треба ж вам було встрявати, Володимире Миколаєвичу? — лебедів грубий Подгурський. — Прийшло йому до голови відпроваджувати хлопа, — нехай... Не наше розпорядження, не наша й вина. Нам тільки мовчати і слухати.

— Певно. Не нам мішатися в генералські розпорядки. Годишся, чи осуджуєш в душі, але мовчи... Військова субординація, послух... — вторували старшини.

— Не лицемірте, панове, — озвався Паволоцький гнівно. — Ви співчуваєте на словах, а в душі раді, що все на мені окошилося. Коли б ви щиро жаліли цього нещасливого селянина, він був би звільнений. Всіх нас той ідіот не арештував би. Мене не жалійте, я кару відбуду, наколи заслужив... Пане полковнику! — спітав далі у Сабурова.

— Накажете тут віддати зброю? І кому накажете здати командування сотнею?

Сабуров мовчав. Людина освічена і гуманна, нащадок старого боярського роду, частинно Рюрикович, гризся він неприємностями, що звалилися на голову, як його, так і Паволоцького, котрого він любив щиро й шанував чи не найбільше з усіх своїх підвладних. Неприєнности, і від кого? Від вискочки купчика, що ціною людського нещастя вироблює собі військову карієру... Паволоцький повторив питання.

— Дайте спокій, Володимире Миколаєвичу, — махнув нетерпляче рукою. — Про арешт і здачу сотні не може бути й мови. Поїду до Драгомирова, може вдастся розпорядки того самодура змінити, та й цього нещасливця визволити. Корнет Галічев відставить туди ж арештованого. Ваша присутність князю, буде необхідна. А ви, панове, — сказав сотенним, — можете розходитися.

Селянина вивели. Він уже не плакав, не прохався. Бачив увесь інцидент, чув суперечку, хоч і по російськи, та зрозумів, що то через нього. Зрозумів і слова Сабурова. Був обнадієний, що у вищому штабі знайде справедливість.

Пізно ввечері Сабуров вернувся, роздратований і похмурий. Заїхав до Паволоцького й розповів, що сталося. Бригадир зустрів ескортованого селянина дорогою, розкривався, що він наказав відвести до корпусу, не до дивізії, ну й корнет повів його туда. Командант корпусу, світський генерал Гілленшмідт, від бригадира нічуть не крашний. Драгомирів обіцяв поміч, та чи зможе помогти? З дивізії він міг звільнити селянина своєю владою, а з корпусу може тільки прохати. Гілленшмідт знов скоче цією жертвою довести свій “істинно-руssкий патріотизм”, отже жертви з рук не випустить. Але арешт Паволоцького Драгомирів відмінив.

Нарано їздив розізд шукати дітей арештованого, та безуспішно. Можливо не натрапили, а може і не доїхали до вказаного місця. Дивізія того ж дня пішла далеко вперед. Про селянина всяка чутка загинула.

Довелося Паволоцькому бути у тій місцевості на рекогносцировці шляхів. Памятаючи місце — легко знайшов яму, зверху накриту дошками і дерном, а в ній два діточі кістяки. Стіни подряпано руками, пороблено заглиблення. Діти старалися видістатися наверх та не було сили відкинути дощок і дернія. Погинули з голоду, бо повітря мало доступ до ями. Щоб унеможливити повторення таких жахливих випадків — подав звіт Паволоцький про знахідку команді. Військові команданти приняли подію до відома, а таке саме часто повторялося і де інде.

Самодура-бригадира перед тим ще переміщено начальником кінського ремонту. З ним виїхав і його пупіль-корнет... Вони так і не довідалися, що є головними винуватцями в смерти дітей...

Кожний день війни приносив нові зміни й несподіванки, нові страти. Генералітет гнав війська на певну загибелю. При більшому опорі ворога хвилево перетворював кінноту на піхоту. Команданти кінних формаций доводили нехосенність спішування кінноти. Вишколити кіннотчика багато тяжче і дорожче, чим піхотинця. І діставали цинічну відповідь: — коней шкода, а вояка вистане і на десять літ війни.

Мадярські ляндштурмаки, введені в бій ворожою стороною, битися зо старшими “муска” на виявляли охоти. Дезертирували в запілля, розпорощувалися при перших сутичках, ховалися на час бою, й по кілька днів блукали в російському запіллі, аж попадалися на очі окремим запільним відділам і піддавалися в полон. Захопивши таких полонених — давали звіти про опір, видумували й перебіг бою; для більших доказів легко себе ранили. За одним заходом вбивали двох заяців: і нагороду за “геройство” добували і на кілька місяців уникали боїв. Прославлений свого часу “перший Георгієвський кавалер”, донський ко-зачок Кузьма Крючков, що нібито захопив одинадцять німців в полон і за “геройство” був іменований хорунжим — на ділі був чурою у козацького старшини і віз річи своєму панові на позиції. Зустрінув німців ескортованих двома піхотинцями, їх порубав, чи постріляв, а полонених заняв поперед себе до штабу. Попав у велике герої, про нього розкрічано по всій Росії. Та тільки до часу, поки німці не розповіли правди десь у вищому штабі, де їх мову розуміли. І “героя”, по швидкому розслідженні справи, показали мабуть на смерть.

XI.

Без більших сутичок чернігівці посувалися все далі на захід. Наступ провадився пляново. Піхота вибивала ворога з опірних пунктів, а переслідування припадало кінноті. Кінноті не давали загріти місця. Тільки здобуто якусь оселю — кінноті наказували без задержок переїздити далі, або нести охоронну службу на час, поки відпічне піхота. Примінювалася ще Суворівська тактика — гнатися за ворогом по пятах, аби не дати змоги закріпитись на догідних позиціях. Ізза браку комунікаційних засобів піхота відставала на багато кільометрів, і все ж непосильними маршами перемучувалася. Траплялося і навідворот: кіннота у переслідуванні ворога натикалася на свою ж піхоту, що встигла вже й окопатися.

За десяток тижнів війни Петро привичаївся до бойо-

вих обставин, що зовсім не звертав уваги на небезпеки. Найчастіше виїздив у розвіді. Односельчани остерігали його, радили не визиватися на виправи охотником. Петро тільки сумно якось посміхався.

— Двом смертям не бути, а одної не минути, — відповідав помовкою. — Не визовуся я, так хтось інший зголоситься. Не зголоситься, то призначать кого такого, що дітей зіставив. А страх хіба однаково відчувають, я чи хто інший. Кожному смерть страшна...

— То чого ж безпотрібно наражуєшся — вмовляв не раз Дегтяренко. — Раз тебе не посилають, чого вириваєшся? Знаєш, до пори збанок воду носить. Хрестів та медалів захотілося, чи що? Всіх не заслужиш, забагато їх є.

— Довго тобі пояснювати. Бачиш сам, як обходяться з тутешнimi людьми. В тюрму відпроваджують, або в Росію висилають. А родини зостаються звіруватій солдатні на поталу...

— Це то правда. Шкода, як подивишся на те все. Вони ж невинні, що їх цар, чи ціsar, як вони там його зовуть, воює з нашим. Але, що ж це має спільногого одне з другим?

— Ціsar для галичан такий приятель, як російський цар для нас. На простолюддя обовязки накладають, а прав не дають ніяких.

— Це до діла не відноситься. Хіба ти поможеш галичанам тим, що виїздиш у розїзди?

— То то бо є, що помогаю. Зажахавши у будь яке село, я попереджу людей, кому зоставатися небезпечно, щоб виїздили за австрійським військом, або поховалися, поки не перейде російське. Були вже випадки, що я ~~побив~~ побив добре донощиків. Це відчує від доносів інших, — селянська пошта швидка... Щойно вчора вибив одного такого... Доносив на селян, що їх сини пішли добровольцями до українського легіону.

— Що ти кажеш? — з страхом питав Дегтяренко.

— Як дізнаються про твої вчинки, то ж під суд тебе віддадуть... Загинеш!...

— Не дізнаються. Я ні кому цим не хвалюсь тобі першому. Ну, і командант наш знає. Якби донощики навіть скаржилися, то мало хіба кіннотчиків? Нехай шукають вітра в полі. Наш ротмістр не одного такого вперізав вже нагаєм...

— Біда тільки, що з ним начальство не дуже числиться. Всякі йолопи самому судом загрожують.

— Не бійся, він знає воєнні закони, не дасть собі в кашу наплювати. На оті арешти при полку — уваги не звертає. Сміється, коли присилають варту до його приміщення. Бачив же самий...

— Все то так. Та може колись урватися...

Доводи Дегтяренка не помагали. Петро, часом по розмові, знов голосився у розїзд, казав, що кулі ^{до} йому оминають.

Справді, як Петро говорив Дегтяренкові, розїзди можуть заподіяти населенню багато доброго, або лихого. Вони першими входять в опускані ворожою стороною оселі і до приходу більших сил є повними володарями околиці. Контролювати розїзди неможливо. Їх вчинки виявляються пізніше, але й тоді не має доказів, що події відбулися не так, як інформували учасники. При ворожому відношенні до населення розїзди можуть спричинити багато кривд. Галицьке селянство терпіло чи не найбільше від розвідчих відділів і запільніх частин, ніколи від фронтових. Це хоча б тому, що велика кількість старшин і бажання зарепрезентувати свою армію як можна вигідніше, не допускають рядового вояцтва до злочинів.

В кінних розїздах доводить звичайно підстаршина. Старшинський розїзд висилають з особливо важними завданнями і побільшеним числом шабель.

Начальство, з обережності перед ворожими звідуналами не вважало за потрібне втасманичувати "ніжніх чинов" у подробиці плянованих подій на своїх відтинках. Розїздам наказувано їхати в тому й тому напрямку, виконати

те і те завдання. Що мала робити частина, чи навіть сусідні розїзди — про те не повідомлялося. Вказівки на випадок всяких несподіванок Петро діставав від Паволоцького безпосередньо, — всупереч принятим звичаям — і перед віправою вкупі обговорювали плян намічених діянь.

З ротмістром, після його поранення, у Петра усталились ще ближчі товариські взаємини. Поза службою вінувесь вільний час проводив у Паволоцького. Часу мав багато, — звільнений був від різних дежурств і нарядів. В розмовах звав ротмістра Володимиром Миколаєвичем, часом паном ротмістром, але в службі звертався по формі, на “високоблагородіє”. До подробиць старався виконувати накази ротмістра і в тому напрямку впливав на своїх співтоваришів.

Паволоцький від своїх півладних неможливого не жадав. Ревних старшин здергував, часом картав за непосильні воякам завдання, старався забезпечити вояків всім необхідним. Але строго жадав виконання наданих розпоряджень. Гусари свого командаента зрозуміли, старався оправдати його доброзичливість і довіря, полюбили його, — коли можна взагалі говорити про щось подібне на любов там, де щоденно ллеться ріки крові і смерть руйнує тисячі людських жить.

Таке відношення до “ніжніх чинов” не подобалося командантам інших сотень, та й декому з півладних Паволоцькому старшин. Почали відати командаントові полку, що ротмістр деморалізує вояцтво панібратьським обходженням. Сабуров розумів краще, та й не минуло два місяці з дня поранення хана Іомуудського, а сотня стала взірцем для полку. Бачучи наслідки людяного обходження — мусіли прикусити язики добровільні полкові конфіденти.

“Панібратьство” не ізначило того, щоб Паволоцький ні на кого не гrimав. Часом сварив так, що й полкові сваруни — полковник Кулинін-“Мушка” і підполковник Залескі, — за лайки “тр-тр двадцять п'ять дір” гусарами прозваний, — так сварити не наважилися б. А отже нічого! Іх гусари ненавиділи, й поза очі насміхалися, Паволоцького любили й шанували...

По одній з розмов-суперечок з Дегтяренком, Петро~~в~~ зіставивши на вулиці шістьох гусарів, зайшов до сотенного.

Застав його у покинутій невеликій підгірській хатині. Вражала повна відсутність яких будь меблів у хаті. ~~Ні~~ стола, ні лавок, шиби в маленьких вікнах розбиті, глинняна піч порепана. В кутку, на похідному складаному кріслі Паволоцький швидко щось записував. Перший привітно кивнув головою входячому Петрові.

— Доброго здоровля, пане ротмістр! — привітав його Петро. — Не перешкоджу вам?

— Ні, Петре! Заходь! Я вже закінчив, — закриваючи нотатник відповів Паволоцький. — Описую перебіг цієї нещасливої, братовбивчої війни. Може кому здастся колись, то все ліпше записувати події з свіжої пам'яті, поки нічого не забулося. Чого ж ти при зброї, знову у розізди?

— Поїду на хутори... — відповів Петро коротко.

— За яку годину виrushить і сотня. Тільки гляди, не влізь у халепу.

— Будьте спокійні, пане ротмістр. Я вживаю всіх мір остороги. І знаю, кого з собою беру...

— Щож, на твоюму місці і я чинив би те саме, але... Я старшина. І знаєш, зневірююся часом... Не одиницям унеможливлювати злочини міліонів. Наша поміч не приносить населенню користі. Та розумію і похвалю твою доброзичливість.

— Не зневірюйтесь, Володимире Миколаєвичу. ~~Нас~~ нехай задоволяє те, що хоч ми не брудимо рук злочинами. По силам своїм стараємося їх трошечки зменшити.

— Це капля води в море вогню. Капля в морі, Петре — зрезигновано махнув ротмістр рукою, — хоч, — сказав, повільно, — і море складається з капель. Не будь капель, не було би й моря. Будемо і далі чинити своє. Прийде може час, що й нам ще засвітить сонце...

— Так я вже йду, пане ротмістр, на вулиці мене ждуть. Це, — Петро подав ротмістрові запечатаний лист, — будь ласка передати на пост летучої пошти. Написав, а брат~~и~~

з собою небезпечно, лист до особи в Галичині. Хто знає, що мене може зустрінути в розїзді...

— Добре, передам з своїм разом... — Глянув на адресу й додав дивуючись: — То ти пишеш до тієї дівчини з під Рави Руської? От не сподівався, що вона впаде тобі в око... Котра ж це?

— Та, дочка... Не хочу перед вами ховатися. Це вже третій лист.

— Чи вона ж відповідає тобі? Гляди, Петре, не збаламуть дівчини. Гріх буде...

— Відповідає на кожний, — казав Петро усміхаючись.
— Вона мені подобалася, чи то ж гріх полюбити дівчину? Скінчиться війна то її заберу з собою. Я вже їй писав про це.

— Чи не краще оженитися ще до закінчення війни? Хто знає, коли вона скінчиться?... Я виклопочу тобі відпустку... Завезеш до дому, то все спокійніше буде тобі і їй. Здається, дівчина щира, розумна... Ну, то ж побажаю тобі щасливого з нею подружжя, — простягаючи руку докінчив Паволоцький поважно.

— Дякую за побажання, пане ротмістре. Я вже йду, а то заговорився з вами.

— Йди, йди. Ага, не потребуєш ніяких пояснень?

— Сотні виїздять за розїздами. І самому видно буде, що робити. Щасливо зіставайтесь!

— Гаразд!

Подали ще раз руки й Петро вийшов. Чувся вдово-леним, що відкрив Паволоцькому свою таємницю. В такт ходу коня покачувався в сіdlі сам собі завдавав питання:
— Чи справді поїду в відпустку? — Його Астроном помахував головою, наче б хотів свого пана запевнити.

Від самих думокчувся Петро щасливим. Забував, куди і з яким завданням він їде, забував про небезпеку своєї виправи. Цілком піддався владі охопивших його мрій. Прокинувся тоді, як гусари звернули його увагу, що вже проминули найдалі висунені російські стежі. Ті поінформували, що перед кількома годинами ворожі стежі двічі

підходили до російських передових постів. Відбиті крісомиогнем, півтори вже близько години не виявляють знаків своєї приявності в околиці. Петро обдумував. Ворог міг засісти в кущах, в ровах, або лісі, готовий зустрінути огнем всякий рух з російського боку. Та міг маскувати свій відступ посиленням розвідки. Може непомітно опустив свої позиції. Завдання розізду ускладнювалося. Необхідно було передпілля висвітлити, осягнути з ворогом стичність, виявити ворожі становища.

Гусари розіхалися по кущах, кроків на сто один від другого. Далі віхали в лісок. Ліси особливо догідні для бою піхоти з кіннотою, тож Петро сподівався у лісі на ворога наткнутися. Розпорядився трьом гусарам їхати серединою, по два окраїнами, щоб всім не попастися в ворожу засідку. Ліс трапився ріденький, селянський, кожний гусар бачив на значну віддалі довкруги. Обережність показалася зайвою, — ворога не зустріли. Лісове життя пливло звичайною чергою: зривалися й чим дуж втікали косоокі заяці, сутилося дрібне птаство... Деяку непевність на вразливу людину викликали ворони, що злобно крячучи кружляли понад лісом.

На західній окраїні ліску вчули гусари приглушений відгук двох крісовых стрілів. Свисту куль не почули. Це було певним доказом, що стрільці, Петро думав, ворожі вояки, міряли до якоїсь іншої мети. Полем розізд погнався на гук стрілів.

З сугірка добачив Петро кілька будівель у віддалі, а коло хати двох людей з крісами, що шарпали третього. Занята бориканням трійця не бачила вершників. Два, видно вояки, повалили третього. Почулися крики. Розізд приспішив біг. Гусарам зрозуміло стало, що на селянина напали військові мародери, не знали тільки, до якої армії вони належать. Подряпаний селянин підбіг до них на зустріч, уривано почав прохати:

— Рятуйте! Там у хаті мордують!

Петро більше не слухав. Підіхав до дверей, але їх замкнено з середини. Вистрілив у вікно. З хати чулося

шамотіння й борня. На другий стріл у вікні показалося червоне наче самовар обличчя вояка у російському уборі. Вояк крикнув по російськи:

— Тебе какого чорта зде́сь нужно!

— Виходь з хати! — також по російськи наказав Петро. У вікні показалася друга заросла пика, розхрістана і скровавлена.

— Пашол ти к..... матері. Сматрі! Ти кто такой?

— Виходь, худобо! Бо постриляємо, як собак! — знов викрикнув Петро. До нього підішло ще трьох гусарів. Та замісць відповіди з хати грюкнуло два стріли.

— Ох, так, сучі сини! Хлопці, гранати!

Погроза оказалася вплив. — Ну, харошо, ми вийдем, ю ви побожитесь что отпустите нас, — почулося зза стіни.

— Добре, добре... Побачимо!... Зараз виходьте...

Чи ні, випрістіть тих, що в хаті з вами.

— Не на дураков напал. Баб випустім, а ти постреляєш нас. Ані нас проведут.

— Ну, чорт з вами. Хай буде по вашому, — Петро згодився. Гусарів розставив півкругом, так, що піхотинцям не було б де втікати. Сам з селянином став на порозі. Скрипнули двері, з хати вийшла старша вже жінка і дівчина-підросток, обі пошарпані; ледви притомні. За ними двох піхотинців. Ці гляділи нахабно, може не свідомі своєї провини. Побачивши револьвер у Петровій руці, хопилися й собі за кріси, та опустили їх під шістьома цівками крісів гусарських.

Селянин повів своїх до криниці. Петро і піхотинці зміряли себе очима, один призирливо, другі — ніяково, нахабно.

— Ну, штож! — подав один. — Ти ж обещал пустить нас... Худова ми нічаво не сдѣвали...

— Худобо! — хріпко викрикнув Петро. Відрухово відхопив висячого на руці нагая і ударив ним одного й другого.

— Чевож ти бешся? — визвірився другий. — Што тебе баб жалко, штолі? Вистане і для тебя! Ми їх, ей Богу, не трогалі...

— Худобо! — тим же голосом повторив Петро і знову вперезав обох. — Заберіть від них кріси! — кинув своїм. Гусари виконали наказ.

— Ми же нічаво не виновати! — закликав один вже плаксиво. — Ти обещал освободіть нас...

— Вас звільнятиме воєнно-полевий суд...

— За штож нас под суд? — нерозумів москаль. — Что з бабамі хателі поіграться немножко? Отпусті нас; ми пайдьом в свой полк. Со всякім может слутіться такое.

Петро промовчав. Дивувався собі, чому не може розслідитись на цих жаб у людській подобі, бити їх, топтати. Налумував, що вчинити. Протоколувати подію, він, підстаршина, не мав права. Мусів би відпустити і подати рапорт команді, тим більше, що злочину насилия ще не доконано. Завелася довга переписка з частиною, до якої намагані злочинці належали. Поки дійшло б до розслідування справи, обвинувачені могли погинути, відзначитися, здезертирувати, в полон попасті. Міг він відпроводити затриманих до їх частини, так знов не мав права розділювати сил робізду, маючи бойове завдання і, замісць кари над злочинцями, міг бути покараний самий за нехтування бойового наказу. Але й звільнити їх не схотів. Рішив позіставити арештованих на місці під вартою гусара, а самому з п'ятьома, продовжувати завдання.

Здрігнувся на думку про другу дівчину, там, коло Рави. Може й вона переживає такі ж напasti... Через села проходять хмари війська. Ану ж, якому азіятові вона попала на очі. Та ні, це неможливо! Там вищі штаби, госпиталі, якась влада є, старшин багато... А старшини хіба ж ліпші? Неможливого нічого нема! Вийшла ввечорі, а тут напали... — І уявляв собі, як за нею гоняться вояки, ловлять її, вона відбивається, рветься, благає помочі... Готов був скочити на коня, без передишкі гнати до неї, побачити її, переконатися в безпідставності свого страху. Тоді нехай собі його судять за дезерцію, він приготований. Боровся з цим охопившим його бажанням, та во-

яцька дисциплінованість взяла верх... Підійшовши селянин запитом привів його до більшої рівноваги:

— Що з ними зробите, паночку?

— Зістанутсья під сторожею тут. Незабаром прийдуть наші сотні, переберуть затриманих. А ваші як?

— Нічого собі... Богу дяка, що ви нагодилися, пане, а то було б зле...

Піхотинці осмілилися:

— Ти, слухай, відпусти нас, — вмовляв один. — Ми тобі заплатимо... Шкода тобі хахлацьких баб? Це ж австріячки. Тобі не траплялося такого?

— Ого! — вторував другий. — Знаємо ми гусарів! Всіх дівчат повідивають. То тільки піхотинцям нічого не вільно. Кіннотчик, як от ти, не одною покористається і ніхто його за це не карає. Може неправда, га?

— Ти не мав права нас задержувати! — доводив перший. — Ми післані у розвідку...

— І замісьць розвідувати ворога, напали на безоборонних жінок, — сердито крикнув кремезний гусар Склярук. — Затуліть свої хавки, бо ребра почислимо так, що на батька-матір не схочеш дивитися, не то за жінками ганяти...

— Сматрі! А ти кто такой, смеєш так со мною обращаться? Я ефрейтор, а ти кто?

— Зараз тобі покажу хто, стаднику кацапський! — grimniv Склярук, злізаючи з коня. — Хочеш позбирати зуби в жменю? Ти понюхай, чим пахне! — піdnis здоровий кулак тому під ніс. — Тільки мокро від тебе зостанеться...

Рядовий піддався; ефрейтор ще гороїжився:

— Ех, ви! I не сором вам ізза якоїсь баби нападати на руского салдата? Баби, брат, такий товар, що хоч рови ними загачувати. Боронимо одного царя і віру православну, матушку Росію. Не хочу вірити, щоб наші солдати так обставали за ворогів, за австрійців. Я доложу в команді, що ви австрійські шпіони...

— Можеш собі докладати, — вже спокійно сказав

Петро. — Чи по праву я вас арештував, чи ні, за це я відповідатиму, але вас не випущу звідси, хоч би обох прийшлося застрілити. А щоб ви не задумали часом втікати, так ми вас звяжемо...

— Кого? Мене вязати? — кричав ефрейтор. — За короткі руки... Я георгієвський кавалер!...

— Добре, добре... А поки що буде так, як я сказав. Хто має запасні повіддя, хлопці? — спитав гусарів.

Найшлася пара ремінних поводів і піхотинців повязано. Ті не давалися, борикалися та проти сили нічого вдіяти не могли. Петро наказав Склярукови передати арештованих своїй сотні, а розізд поодинці рушив далі.

Того ж дня, з припорученням полковника Сабурова, Паволоцький перевів розслідження. Напасників відставлено до їхньої частини, сусідуючої з кіннотою. Чи вони були покарані, піхотна команда не повідомляла. В тиждень пізніше перекинено ту піхотну дивізію в Царство Польське, (Конгресівку). Натомісць, через штаб корпусу прийшло таємне звідомлення, що по неперевіреним відомостям ворог практикує вибрання невеликих своїх відділів в однострої російської кінноти й висилає їх у розвіди, які навіть арештують російських вояків. Може це вчинок і українська мова Петрового розізду подали причину до розповсюдження таких вісток. Не минула подія безслідно і для самого Петра. Генерал Драгомирів, довідавшися про його розпорядність, іменував його вахмістром.

XII.

До кінця жовтня російська війська досягнули Карпатського хребта. Фронт простягнувся здовж гір від Карлібаського, чи Татарського просміку на Буковині до Дуклянського у Західній Галичині й далі на північ, на Горлиці й Тарнів, звідки починається вже фронт німецький. У просміках точилися зажерті бої. Косівський (Тухольський) просмік захоплено російськими військами. Повстала загроза окупації Закарпаття й угорської долини. Передові російські відділи проривалися і в Закарпаття та вдержа-

тися не могли. Австро-угорці зміцнили свій фронт 2-ю армією та поокремими німецькими корпусами. Російський Південно-Західний фронт далі оперував 3-ю армією Рузьского, а по ньому Радко-Дмітрову, та 8-ю Брусілова. Обі армії складалися з 7, 8, 9, 10, 11, 12, 21 і 24 корпусів і по окремих дивізій кінноти. Фронт лівокрилового, 24-го корпусу 8-ї армії небезпечно видовжився від Румунського кордону до Миколаєва на Дністрі.

Полки 16-ї кінної дивізії з боями посувалися на Судову Вишню, Хирів, Старосіль, Старий Самбір. Дивізію перекидувано з відтинку на відтинок, там, де не витримувала піхота. Кросценко Нижне, Сянік, Новий Санч, міста в значній віддалі одне від другого, полялися кровлю гусарів і уланів 16-ї дивізії протягом жовтня. Врешті перекинено її в район Турки — Борислава. Тут вперше за війну зустрінулися в обороні чужих державних інтересів дві українські, взаємно собі ворожі сили... Одна без виразного українського обличчя, тим не менш українська підсвідомо, з прихованими українськими симпатіями — 7, 8, 9, 10, 12 і 16 регулярні кінні дивізії та 2-га кубанська, зо сторони російської. Друга сила чисельно слаба, за те виразно українська — Легіон Українських Січових Стрільців — зо сторони австрійської.

Дні чергувалися один за одним, нічим не вирізнюючись. Полеві операції повільно зводилися до мінімума. Вояцтво по наказу цілими днями лежало у наспіх викопаних окопчиках, по наказу відстрілювалося, чи переходило в наступ, але з власної ініціативи не підприймало нічогісенько. Частини приміщувалися в покинутих населенням, припадково уцілівши хатах, землянках, або й під відкритим небом. Ніхто сторонний не пізнав би, що у тих спокійних на вигляд гірських лісах притайлося сотки тисяч людей, тиграми готових кинутися на ворога. Ночами вирубували ліси на засіки, де дозволяв ґрунт видобувалися окопи і сховки, висилалися розвідчі стежі і — або приводили полонених одного-двох “язиків”, або сама стежка попадалася за язиків сторонні ворожій, і вже ніколи не верта-

лася. Військові звідомлення доносили, що наступ ведеться успішно, підносили геройства різних підпоручників і хорунжих, але геройства ті не приносили жадної користі — боєва лінія не посувалася ні на крок вперед.

Перспектива переводити зиму в суворих і диких узгірях Карпат вояцтву була ненависна. Мерзли без відповідного убрання, мокли під слотливими дощами. Покорилися долі, раз завівшися у надіях — війну до зими закінчiti — і запобігали, щоб бодай у довгі зимові ночі не замерзнути без потреби. Впродовж кількох тижнів здовж фронтової лінії повиростали вояцькі оселі з невеличких, нечепурних земляночок та буд з галуззя. Оселі ті вояцтво називало городками по полковим назвам; ніби колишні за-порізькі паланки. Наладнався на добре звязок з далеким запіллям, зорганізовано доставу на фронт всього необхідного, регулярно почала приходити пошта...

Але позиційне життя впливало на вояцьку душу гнітуче. Перед тим, у полевій війні, часті зміни, нові місцевості, сутички, давали нові вражіння для вояцтва. Відогравало ролю й деяке моральне вдоволення від перемог над ворогом, окупації ворожих теренів. Адже кожний вояк належав до переможців. Тепер все змінилося. Дика гірська природа, камянні, прямовисні скелі гнобили душу синів українських степів. Їх прислали у ті скелі вибивати ворога. Але ворог чигав десь зверху, укритий за камяними брилами. От і вибивай його, розбивай чолом ті скелі. І вояк і старшиначувся привязаним до брудних темних буд. Кожний знав, що буде тут зимувати, як що ворог не надумає їх прогнати, або не влучить пущена зверху зо скель куля.

Настили холоди. Більшість вояків у боєвій лінії мусіли відпочивати, простеливши на замерзлу землю полушишелі, а другою полою вкриватися. У вільний від служби час збиралися програвати в карти своїх мізерних 75 копійок місячної платні. Заходили в газард, пересварювалися і часто билися. Були й такі вояки, що запопадливо збираючи копійки, призбирювали два-три рублі для рідні. Не картярі вбивали час оповіданням байок, лаяли війну

і.царя, потиху звичайно, щоб не почули. Мало що відмінно проводили час і старшини. Теж саме картярство, тільки на більші ставки, ворожба з карт. Книжки чи газети ще не мали на фронт доступу.

Спали одні і другі не роздягаючися тижнями. У кожного розплодилися сила силенна вошій. Брудне тіло свербіло, вкривалося струпами. Виплоджували нові роди тих огидних паразитів, мохнатих, завбільшки трохи не фасолю, вошій спеціально вояцьких. Старалися не допустити себе до повного обвошивлення, часто зміняли білля. Та не мали змоги порядно вимитися і заходи кінчилися нічим. Мучене недогодами вояцтво ремстувало на старшин. Недоконче зо злоби, а так, щоб когось обвинувачувати за свою недолю. Бож бачило, що й старшини живуть у таких невідрядних умовинах. Байдужніло до життя, бажало поранення або й смерти, коли лише вибавитися від тих ненависних вошій, переспати спокійно хоч одну ніч.

Артилерія обох сторін щоденно провадила пристрілку позицій. Випускала пару стрілів "на добрий день" і на цілий день замовкала. Хіба, що завважувала на ворожій стороні збільшення руху.

Кінні переживали однакові з піхотою невигоди. Все ж частіше мінялися з позицій, та кожний третій кіннотчик зістався в резерві для догляду коней. Відбувши дві тижневі черги на передових позиціях, кіннотчик на третю чергу йшов до коноводів і за тиждень давав раду і брудові і вошам!

Сотня Паволоцького перебувала в неліпших умовинах. Алё що мала людяного команданта, її становище бодай трохи відріжнялося; відріжнялося тим, що Паволоцький старався займати позиції укриті від очей ворога і був при сотні самий, в той час, як інші команданти, зостаючися з коноводами, свої сотні висували і дуже чванилися, що ось його сотня на півсотки кроків до ворога ближче, чим сусідня. Сотні їх перебували під командою недосвідчених помічників... Ті, в свою чергу, наслідували зверхників. Бувало, що сотня займала вказану позицію під безпосеред-

ньою командою якого будь підхорунжого. Несли тягарі разом з гусарами, побіч Паволоцького, тільки командант пятої сотні, полковник Камелюков, та самий командант полку проводив там цілі дні. Ця трійця ділила долю й недолю своїх підвладних, не заставляла гусарів виконувати неможливе, радила не гнатися за відзначеннями. І гусари відносилися до них зо щирою прихильністю. Камелюкова й Сабурова, старших літами, зчаста називали батьком.

Єдину розраду й розривку у фронтове життя вносили листи. День одержання пошти ставав святом. Вони переносилися в думках за тисячі верств, до родинних осель, в оточення близьких їм людей, боліли їх болями і тішилися радощами. Вістки віддаленої родини відривали думки від незавидної дійсності, заставляли хоч на короткий час забути все те, що гнітило й душило його, заставляло недобачувати багато такого, що аж надто коло очі. Не дивно, що на прихід пошти з дня на день нетерпляче відчуття, як рядове вояцтво, так і старшини.

Марія Олександровна непокоїлася довгою мовчанкою Паволоцького, у листах запитувала, що з ним. Присилала листи у формі щоденника. Описувала події у родині і близьких. Всі листи запізнені, мабуть довго пролежали у воєнній цензурі. В листах Марія Олександровна між іншим писала:

— Може й не належало б непокоїти тебе своїми турботами, — на тому фронті ти й так не маєш спокою... Олег наш став дуже пустий. Гірко каюся, чому не відпровадила його до гімназії; був би там в інтернаті під доглядом наставників, то може і вчився б ліпше й не було би того, що сталося. На днях мусіли відпровадити його в Білорусь до дядька Михайла. З ним поїхав і старий Охрим. Там у монастирській тишині хлопець трохи зміниться, та й дядька він любить і шанує може більше чим тата й маму. Непокоюся лиш, щоб келейникови не вчинив якого збитка. Та буду описувати послідовно.

“Після твоєого відїзду життя пішло в нас сіре і одноманітне. З сусідами майже не зустрічаюся і не їзджу до

них, хіба хто загостить до нас. Часом навідується лише Наталка з донькою. Дівчатка сприятеливалися мов рідні сестри; воно і не диво, в один день обі родилися і обі Олі. Олег поводиться з ними трохи згорда, вже вважає себе не хлопчаком, але дорослим молодим чоловіком... Треба бачити, з якою поважною міною він пояснює дівчатам про прикмети тієї чи іншої рослини. Професорови на катедрі далеко ще до такої поваги!... До школи їхати не забажав. Вчимо в двох, з Ганною Михайлівною, (ти її не знаєш, це молоденька дівчина, сирота). Навчання дітей не завдає ніякого клопоту чи труднощів, та й сидіти без діла, нудиться також не приходиться.

“Звичайно по обіді Олег за дві-три години виучував завдані лекції, ще й Олі помагав, а решту часу, поки тепло було, проводив на пасіці, або коло ріки із старим Охримом. Коли ж похолодніло, кинувся до читання. Не перешкоджувала йому. Вибрала з бібліотеки всю літературу не по його літам і віддала бібліотеку в його повне розпорядження. І тут то й почалися у нас непорозуміння. Олег досить основно простудіював Шевченка і, як наслідок того, перенявся симпатіями до селян. Став цікавитись українською історією, став приклонником козацької минувшини... На нещастья, якось у неділю в перших днях жовтня, зайшла до нас попадя з доньками. Візита ця хоч мене не тішила, та все ж мусіла члено гостей приняти. Завязалася розмова. Попадя натяками осуджувала “хлопоманство” “малоросійської” аристократії та й безтактовно висловилася дуже зневажливо про наших селян, немов би то вони є низькими обманцями, вже по своїй мужицькій природі здібними тільки на злі вчинки. Мене неприємно вразила ця зарозумілість і, коли б це було не в нашому домі, я дала б їй добру нотацію, а так — прийшлося збути невдоволення усмішкою та змінити тему розмови. Але були і діти присутні. Олег став перечити попаді, — раз вона вважає селян якимись злочинцями, то найліпше було би для неї не входити в ніякі взаємовідносини з ними. Коли ж ті взаємовідносини існують, стало бути селянство дає для

неї користі. Суперечив з початку поважно і спокійно, немов дорослий, та нарешті не видержав тону й гнівно спітав, — як попадя може посуджувати тих, серед кого живе сама і кормиться їхнім хлібом; натякнув, що й піп походить же з мужиків, тож немає що погорджувати своєю клясою. А вкінці неввічливо запропонував пошукати собі місця серед таких людей, котрі були б їй до вподоби. Попадя надувши губи, пішла, не обійшloся без колючок і по моїй адресі за “гарно вихованого” сина. Добре, що суперечка сталася вже по обіді. Попадя рознесла би по сусідах, що я підмовила сина навмисне завести суперечку, щоб обідом не погостити... Пересуди наших повітових кумась мене не болять, та все ж неприємно... Хлопця довелося посварити трохи, щоб був обережний з виявлюванням своїх думок при чужих.

“У нас, знаєш, тепер ідуть нагінки на українофілів, австрофілів і взагалі на всіх “філів”, виключаючи хіба москвофілів; заведена строга цензура. То ж виявлювати свої симпатії, навіть дітям, трохи небезпечно. Олег розплакався, прирік не показуватись більше ніяким гостям і на очі, коли правда тих гостей коле. Вчитися почав ще пильніше, та це довго не тривало. Не пройшло і двох тижнів, як він знову підстройв мені вибрік, що закінчився його подорожжю до діда. Сама з ним не могла нічого вдіяти.

“Олег завважив, де я поховала вибрані книжки і крадьком прочитав не тільки всі ті дурні романи, але й Дарвіна та Фореля. Не знаю, як він порозумів їхній зміст, досить того, що він став уникати мене, немов би сиромився. Сам звірився мені у всім. Не гаючись, я написала до дядька Михайла, просила приїхати хоч на короткий час. Він порадив прислати хлопця до нього. Пише, що старий вже почұвається немічним для дальших подорожей залізницею. А до того мусів би взяти хоч одного чи двох із своєgo окруження, пішли б урядові візити, церемонії, яких він не може терпіти... Охрим охоче погодився супроваджувати Олега і доглядати його там у монастирі, бо й сам ціка-

виться життям черців, хоче його докладно розпізнати.

“Дядько займався фільософією й природознавством і вже давно розійшовся з нашими казьюнно-православними догмами, хоч займає сам високе становище в православній церкві. Однак він є людиною глибоко-вірючою і високо-моральною, — вірючою із своїх фільософічних міркувань. Відома ж тобі його теорія, яку поділюють значне число достойників православної церкви. Сама по собі ця теорія абстрактна, бо незрозуміла віруючим та й напівосвіченому нашему попівству, що витворило собі Бога із всіми людськими прикметами й гріхами. Але це не зменшує її вартисти ані правдивости. Сподіюся, що дядькови вдастесь направити хлопця з тих манівців, на які він збився, завдяки своїй діточій цікавості та й докладно розвязати всі гнання зроджені діточим розумом.

“Зісталася з Олею та Ганною: самітності не відчуваю. Приходять також майже що вечора селянки, то листи до чоловіків писати, то за ліками чи іншими потребами, а то й попросту час провести. Чим більше я пізнаю їх, тим більше починаю цінити... Прості, сердечні люди. Помагаю їм чим можу, дала дозвіл всім рубати дрова, біdnішим помагаю збіжжям, а часом і грішми. Сусідні землевласники почали дивитися зизом, мала вже “приємність” вислухати не раз нотації за деморалізацію мужиків та й розтрачування майна. Навіть такі національні діячі, як панство Л.... і Я.... (хто, це ти знаєш), що розшибаються за піднесення селянства на вищий культурний ступінь, і ті перестерігають мене перед небезпекою збільшення селянських апетитів на панські добра. Мовляв, наше селянство треба з початку перевиховати, дати йому освіту, а тоді вже дозволяти користатись своїми добрами, інакше вони все зруйнують без жадної для когобудь користі. А по моюму, треба спершу дати селянству матеріальний добробут, а тоді і духові потреби у нього самі зявляться. Не до духових потреб, коли їсти дітям немає чого... На отій своїй “доброті” нічогісенько я не втратила. За мою “поміч” селяни зібрали всю городину, обмолотили ввесь хліб, плати

не схотіли брати, а ти знаєш, який тепер робітник став дорогий. Скажи Дегтяренкові, що його хату також вже докінчили. Я дала лісу й коней, а селяни помогли роботою. Минулого тижня родина перешла у нове житло. Шкода старої Кузьменкової, побивається дуже за сином, та не хоче вірити, щоб син був вбитий... Прийшло й офіційне повідомлення зі штабу, що він пропав без відома. Може попав у полон, треба б навести справки через Червоний Хрест, та не знаю докладно, куди звернутись.

“Через П. проїздить до Києва багато цивільних галичан з родинами під ескортою. Варта не дозволяє з ними не то що говорити, але навіть передати щонебудь з їхнім. За що їх звідтіля висилають? По чуткам їх відпроваджують за Волгу, в Сибір і Туркестан. І я приняла б кілька родин до себе, коли б влада дала дозвіл. Пошто мали б ті нещасні їхати десь до чувашів та кіргізів, нехай перебули б лихоліття у нас, серед своїх людей. Може там попадуться тобі опущені батьками діти, то відпровадь до нас. Тобі, військовому, багато можна чинити такого, за що нас, бідних цивілів, вхопили б до Іванової хати.

“О, написала такий довжезний лист, клопочу тебе, а потішити, трохи не забула. Здоровлю з рангою підполковника. Катря писала з Петербургу, що твоє підвищення пройшло “височайним наказам”*). На днях буде проголошено в “Русском Інваліді”) наказом по військовому відомству. Є теж в головному штабі і представлення тебе до нагородження ордером Володимира 3-тої степені за Туринський бій. Тепер буде вкупі три Володимири — один ти самий, другий на грудях, а третій на шиї*).

“Чи можна сподіватися тебе на Різдвяні Свята? По звідомленням Ставки полева війна вже закінчилася, то

*Цебто наказом царя.

*Русский Інвалід — офіційний орган військового міністерства і головного штабу.

*Ордер Володимира 3 степені носили на шиї.

може і відпустки будуть відкриті. Ліпше провести свята у дома, в родинному окруженню, чим вилежуватися там у брудних землянках в Карпатських лісах. Приїди...

“Однак буду кінчти, бо й Оля хоче похвалитися, що вже вміє писати. Все заглядає та допитується, чи скоро скінчу.”

Справді під листом Марії Олександрівни невправною діточкою рукою дописано кілька рядків, похиленими в різні сторони незугарними буквами. Донечка писала:

— Татусю! Пишу оце перший лист. Олег поїхав до діда, а мені з мамою дуже сумно. Напиши мені окремого листа, — я листів ще ніколи не діставала. Та ліпше прийдь додому сам. Я давно тебе не бачила.

Довго ввечорі писав підполковник Паволоцький. Звірявся дружині турботами, давав поради і вказівки. Так, мов би не сподівався більше до неї писати, щось недобре передчуваючи. І передчуття його не обмануло.

XIII.

Пізний листопадовий вечір. Небо затягнулося важкими оловяними хмарами, повисло на скелях, на вершках ялин. Падає дрібний, до костей проникаючий дощ. Темно, хоч око викбли. Темно і тихо. Вороги поховалися у нори, під прикриття скель. Тільки ліс шумить однотонно, ледви колихаючи верхами, плаче і скаржиться на недалеку довгу зиму. Світлячками блимають відблиски оgnів з проходів землянок, скрізь по лісі розкинених. Це “Чернігівський городок”, тимчасове житло оборонців “віри православної і царя”, переходовий стан вояка зпід влади царів земних, до диспозицій Царя небесного. В середині у кожній землянці два грубі стовбури-підпори даху. Попід стінами дві довгі причі з необкорованих кругляків, настелені галузками ялини. На причах тісно притулившись один до одного тяжким неспокійним сном спить вояцтво. Що хвилі котрий будь зривається, завзято чухає ту чи іншу частину свого тіла, підбігає до підпор, третясь-чухає поміж лопатками; на нього чекає вже другий такий же обвшивлений

нешасливець. Верх протікає мов решето, та в землянці не зимно. Тяжкий сопух, вонь брудних людських тіл, віддавання жолудкових газів, витворили таку атмосферу, що свіжа людина готова зімліти; атмосфера така, що й "сокира зависла б у повітрі", як висловлюються. Хропіння, голосні стогони й викрики у сні, смороди — впливають на нервову людину так, що вона не змогла б там заснути і кілька діб не спавши. Та в цім пеклі нема мови про нерви. Вони давно притупилися, стали дубовими.

Сплять гусари. Не сниться ні одному, що завтрішнього світанку він вже не побачить.. Хтось там, гень, у далекому запіллі, в чистій, вигідній кімнаті, заздрісний на їх неспокійний сон, на напів звіринне існування. І вже натиснув пружину — і миттю полетів непомітним серед лісів і скель дротом, від вищого начальства до все меншого, наказ:

— Такому то й такому полкові ніччу, такого то числа задемонструвати наступ, заняти ворожі окопи і вернутися на свої становища.

Наказ побудив серед ночі втомленого денним обіздом позиції Драгомирова, перекинувся на Сабурова, від якого на сотенніх. В землянки зявився у вигляді дежурних підстаршин і голосного викрику:

— Хлопці, вставати!

Та викрику ніхто не чує, чи не хоче чути. Дежурний розштовхав кількох, що лежали близче дверей. Наказав побудити всіх і ладити зрою. Самий вискочив до інших землянок.

Гусари вставали неохочо. Кожний почісувався, мимрив собі щось під ніс, тягнувся за крісом і уважно приглядався йому, наче вперше його бачив. Віднехотя, байдуже питав у сусідів:

— Куди то нас поженуть?

— А лихий знає, куди! Може у розвідку, може у наступ.

— Та вночі?

— Темно, то підобрatisя до ворожих становищ лекше.
Мабуть не одного з нас чортяка вхопить нині.

— От не каркай. Який дурень робитиме наступ у та-
кий дощ?

— Хіба то першина? Як дощ за шию буде лити, то
скоріше до “його” окопів добіжимо. Начальство розумі-
ється на річах, не бійся.

— А може то зміна? — обнадіює котрийсь.

— Егеж... Чекай зміни. Як би зміна, то ще ввечорі
знали б. Нас змінять тоді, як добра половина з нас землю
гризтиме.

З надвору хтось скомандував:

— Виходь! Шикуйся!

Попавши на зимно, кожний зіжувався, вбирав у плечі
шию, натягав глибше папаху*). Ледви бачив сусід сусіда,
більше чув їх ліктями.

Проходили на позиції сотні. Верства моху заглушила
тупотіння ніг. І гострий слух ледви міг відрізнати тупо-
тіння від шуму лісу. Рідко лиш, коли ноги ступали на ка-
міння, тупітчувся виразніше. В темряві щось наказували
старшини. Ніхто не бачив, коли і звідки вони надійшли,
ніхто не здавав рапортів. Тихо скомандувано — Руш! —
і сотня пішла слідом за іншими. Йшли повільно, дотикаю-
чися до перед іductого, спотикалися на пні й каміння, при-
тишено лаялися. На кілька кроків відставши — збивалися
з стежки і напорювалися на сухе галуззя дерев. За кілька
хвиль проминули свою варту.

Ворог не подавав ознак життя. За засіками сотні роз-
винулися по призначеним напрямкам. Почуття самітності,
непевність і страх закрадалися в душу. Ще далеко від
ворожих становищ — пачали приставати. Здавалося, що
тільки двох-трьох іде вперед, що вони заблудили. Але за
кожним роем йшли старшини й шиканами пдганяли від-
стаючих. Хтось упав і на бряzkіт зброй затрівожився ворог.
Високо вверх полетіли ракети. Снопи ріжучого очі про-

*Папаха — зимова шапка.

міння освітили околицю. Гусари полягали й не рухались. Ракета опускалася — сотні рушали вперед. Поважно-діловито затакав ворожий кулемет, за ним другий, третій. Скрізь по лінії заблищали огники стріл. Без страт ще сотні дерлися вперед, на горби, щоб підобрatisя до ворога якнайближче.

На одному відтинку наступали непаристі сотні. Парні йшли своїм напрямком. В товаристві Алібекова і князя Вачнадзе йшов Паволоцький за своєю сотнею. При світлі ракет бачив перед собою розсипаних людей та дві купки з Максимом і Кольтами*). Ale не помічав руху сусідних сотень. Згідно з пляном наступу він, в контакті з сусідами, мав відкинути ворога з гори. На ділі ж — не поспіли сотні підійти до ворога, а звязок вже зірвався. Ракети освітлювали терен вже безпереривно. Про сусідів нічого не було чути — вони може й навмисно зблисилися з напрямку, залишаючи оба крила третьої сотні в повітрі. Паволоцький розпорядився вислати на крила по Кольту. Ворог з близької віддалі почав кидати на сотню ручними гранатами. Піднялося пекло. Ритмічне тахкання кулеметів, гранатні вибухи, та безплянова крісова стрілянина утворили несамовиту какафонію — земля глухо дудніла, пливла заверталася з усіх сторін тисячеголосна луна стрілів. Здавалося, що сотня попала у тісний перстінь і мусить відбиватися на всі сторони. Шипіли й лопались гранати, камінням і грязюкою обкидаючи наступаючих; з вигуком перелітали обломки, гостро, пронизуючо “півкали” кулі, падали й корчилися поцілені гусари. Та сотня дерлася вгору. Вжила і собі гранат.

По першій черзі ворожий огонь став стихати. Найкращий момент проскочити останніх кількадесят кроків простору, що ділив гусарів від ворога. Момент цей сотня використала.

— На штики, хлопці! Ура!... — закричав Паволоцький вибігши наперед сотні.

*Максим і Кольт — системи кулеметів.

— Ура-а-а! — понеслося з грудей півтора сотки гусарів, розлучених на дощ, на себе, на все на світі, тим неменш захоплених прикладом свого команданта. Всі зірвалися й миттю осягнули вершка.

Ворог не витримав очайдушного напору. Готові колоти всіх і вся, перескочили гусари вал, та застали окіп пустий. Ворог відійшов у безладді; свідчили про те залішені кулемети, вояцькі мішки з річами. В закутинах окопу знайшли кількох безбройних вояків, що не поспіли, чи не бажали втікати. Без допиту вислано їх до штабу.

Висилати стежі на розшук сотень — пахло небезпекою. Ніч, в темряві стежі наткнулися б на ворога, попали б в полон, а при допиті виявили б ситуацію в яку попала третя сотня... Паволоцький сподівався, що сотні, почувши відгомін бою, зорієнтуються в напрямі і навяжуть з ним контакт. На сусідних відтинках не пролунало ні одного стрілу, тільки стрівожений боем ворог освітлював передпілля ракетами. Тишина значила, що сусіди у стичність з ворогом ще не ввійшли. Дальший наступ грозив оточенням і Паволоцький рішив ждати на місці, а поки що закріпитись на здобутих позиціях.

Хвилин через десяток ворог почав артилерійський обстріл. В повітрі засвистало, загуло. Стрільна падали по обох сторонах окопу, — ворог очевидно його намацуав. Потягнулися довгі хвилини трівожного очікування, коли людина до максимуму напружує свою волю, — аби бути зрівноваженою бодай назверх, аби не добавувати ворога в кущеві, чи стовбури дерева, — коли хвилі здаються довгими годинами. Не бувавші в боях люди не зрозуміють того психічного стану. Зір напружується в той час до того ступіння, що здатний пронизувати й найбільшу темінь, руки судорожно стискають кріс, який видерти можна хіба у мертвого. В такому стані вояк не відчуває страху чи болю, діє бездумно, зосереджено в самому собі. Але легко підпадає пів вплив чужого страху. Такий стан напруження найчастіше закінчується панічною втечею. Варто одному викрикнути, не з страху навіть, як приглушений

силою волі інстинкт самоохорони моментально охоплює **всю** істоту і жene якнайдалі від небезпеки. Всі боєві **кастрофи** повставали з смішно незначучих причин, — **пепстраху** поодиноких вразливих осіб. Найчастіше паніка **тривається** в ночі; коли по вимогам природи люди **попинні** давати відпочинок своїму організмові, але зусиллями волі заставляють його функціонувати понад норму і через те ослаблюють його відпорність сторонним впливам.

Психічний стан вояків' Паволоцький добре розумів. **Хвилювався** самий непевністю становища, старався те **хвильовання** в собі задавити. Давав розпорядження підвладним, поскільки громи і клекотіння вибухів не заглушували його слів. Стояти на одному місці не міг. Розставив усіх **своїх** старшин поміж гурти гусарів, самий проходив здовж **екопу**, перекидувався замітками, підбадьорував гусарів. **Спокійний** голос комandanта впливав успокоючо на всіх. **Повеселіща**ли, почали навіть жартувати над умінням **ворога**. Але зачувиши лет стрілен — присідали, поки окіп не **перелетять** гранатні оскілки. Жартував з ними і Паволоцький. Тільки він не ховався, не згинався при кожному **вибуху**. Ховатися не дозволяло йому почуття старшинської **відності**, бажання подати приклад відваги своїм підвладним; адже він вимагав того самого від них. Його **сміливість** гусарам імпонувала.

— Не кланяється наш полковник гранатам — говорили **новики**, недавно прибулі з поповненням, старим гусарам.

— Не такий він, щоб кланятися... Не бачиш, йде наче **на проході**.

— І все з нами. Не так, як у інших сотнях. На позиціях підхорунжі командують.

— Страждати, то всім. Ще ні разу він не післав у бій **кого** будь на своє місце.

— З таким комandanтом і вмирати не так страшно.

Знов загрімили вибухи. Десь з середини окопу появився лемент і крики. Паволоцький кинувся туди. На розломому дні окопу похovзвнувся й трохи не впав. Повільно прямував далі аж наткнувся на йдучого назустріч

гусара. В пітьмі той не пізнав Паволоцького, запитався:

— Хто це?

— Командант сотні.

Гусар зголосив: — ворожа ґраната попала в **траверз***) і його рознесла. Okіп завалено. Поранено **одного**, трох вбитих, п'ятьох землею присипано.

В кількох кроках знову лопнуло дві ґранати.

— Хто вбитий? — питав Паволоцький, не дочувши зза вибухів.

— Вбиті корнет Биховець і гусари Яременко й **Півнів**. Вахмістр Волосенко поранений.

— Біжи ж та скажи, хай несуть вбитих на наш постій.

Гусар швидко почалапав по болоті. Паволоцький **пустився** за ним. Починало сіріти. Стало можна **розділювати** контури поблизьких предметів.

— Вже винесли вбитих? — спитав Паволоцький **підійшовши**.

— Так, точно! — рапортували з гурту.

— А вахмістр Волосенко де?

— Я тут, ваше високоблагородіє! — озвався **Петро бадьоро**.

Паволоцький підійшов до нього: — Як же чуетесь? — питав ласково. — Рана не страшна?

— Пусте, трохи ногу шарпнуло. За два-три тижні **затоїться**. За те аж тепер поїду до дівчини. **Може з господом** — талю дадуть відпустку до дому, хоч на тиждень.

Сотенний мимоволі усміхнувся.

— З вас, бачу, козак! Та йдіть до землянок, вже **розвидняється**. Зможете зайти самі?

— Не знаю. Біль поки що можна терпіти. На **всякий випадок** краще, щоб хоб був при мені для помочи...

Видавши розпорядки Паволоцький знов почалапав **здовж** окопу. Обчислював на ходу у скільки стрілів **обійшлося** життя кожного вбитого. По сотні випущено **на мене**.

*) Траверз — чотирокутні шмати землі в окопах для охорони від **повзводжного**огню, у віддалі 20-30 кроків один від одного.

ше двіста стрілен, що вартують не один десяток тисяч корон, зідраних з населення податками. А користі? Три вбиті "вороги", один ранений та в чотирьох чи п'ятьох місцях зіпсований окіп, от і все. Чи ж варто війною зводити порахунки? Поки воююча держава зруйнує ворога, у першу чергу зруйнує саму себе.

Артилерійський огонь уставав. Одна чергова гармата що кілька хвиль посилала сталевий гостинець у запілля сотні. Раптом Паволоцький насторожився. Крізь ранішню мряку йому привидівся слабий блиск і брязкіт зброї в передпіллю. Ворог, привернувши лад у втікших частинах, готовувався, очевидно, за днія вернути втрачені становища. Спокій на сусідних відтинках впевняв його, що мав до діла з невеликою російською частиною. Гусари опинилися знов на місцях, трівожно вижидали ворожої появи. Шідтом e Паволоцький передав наказ стріляти сальвами по сигналу, вистрілу з револьвера.

Ворог не заставив сеbe довго ждати. За хвилю на схилі гори показалися силуети багатьох людей. Йшли нечутно, скрадаючись, а вийшовши з кущів пропадали з очей гусарів, — очевидно залягали. Схоплювались, підбігали кілька кроків близче до окопу, знову падали. Гусари не зраджували себе ні одним рухом. Виріжнювалися вже бліді обличчя наступаючих від синьо-сірих шапок і плащів.

Гусари не відкривали огню. Кулемети взяли на приціл хвилястий сугірок, щоб на ньому ворога гідно зустрінути. Панувала цілковита тишина. Ворожа розстрільна посувалася. За нею у віддалі друга, далі третя.

Окіп разом ожив. Загрохотали сальви крісів, голосно заклекотів Максим, глухо затакали Колъти. Ворожа розстрільна відкрила й собі вогонь, зза сугірка надбігла вже друга. На бігу по одинці приставали, стріляли не міряючи, й бігли далі. Поцілені смішно вимахували руками, падали на ознак — десь котилися у долину. Це не застановляло уцілілих. Заговорили кулемети ворога, все злилося знову в одне безпереривне клекотіння. Бій заповідався нерівний. На неповну сотню гусарів наступало не менш куріння.

Рясний огонь спричиняв втрати гусарам. Задержувався в неперелицьованому окопі було б недоцільним ~~на~~щенням людського життя. Павлоцький надумував, як ~~би~~ то вилізти з тої халепи. Видати наказ відступу не поспів. До нього припроваджено двох вістунів зо штабу. Командант полку наказував задержатися до підходу інших сотень, що вночі поблудили й на світанку повернули ~~на~~ місце постою. Тепер збираються на допомогу третій сотні. Перед сотнею стало тяжке завдання — продержатися ~~може~~ й пару годин в бою з переважаючою у кілько разах ворожою силою. Огонь ставав доцільнішим. Поранених гусарів ~~не~~ багато було — стіна окопу закривала їх мало не по ~~груди~~. Діставши в голову кулю гусар валився мертвий, не ~~ви~~давши зойку, або скілявся на стіну окопу — немов ~~засип~~ляв. Тільки поштовх сусіда валив мертвого з ніг. ~~Тоді~~ падав поперек окопу, заваливши собою прохід. Суятився сотенний фельшер, та рідко хто потребував його ~~помочи~~. Живі викидали вбитих наверх, з тіл творили своєрідний вал, зза якого вигідніше було стріляти.

Бій затягнувся без успіху для обох сторін. Гусари ~~не~~ могли виткнути носа з окопу, не могли підвести й австро-угорці. Єдиним ратунком був підхід обіцяної піддержки. У зажертому бою минав час, а сотні не підходили. Третя сотня утратила трохи не половину складу, треба ~~було~~ рятувати рештки.

В тому на лівому крилі окопу стрілянина раптом ~~затихла~~. Звідти прибігло кількох гусарів панічно ~~викрикуючи~~:

— Ворог в окопах! Рятуйтеся, браття!

Гусарів охопила паника. В безтямі кидали зброю, ~~и~~скакували на вал і падали, ~~кулями~~ скошені, назад в ~~окоп~~. Кому пощастило, той стрімголов котився з гори. Поранені хапали здорових за ноги, благаючи не кидати їх ~~ворогові~~ на поталу. Діставши копняка в ~~груди~~ чи голову зі ~~стого~~-нами падали назад. Настав мент, що його Павлоцький боявся. Здисциплінована вояцька маса обернулася в ~~корбу~~.

готову не гірше перестрашеної худоби топтати й тратувати все, що зустрінеться на її дорозі.

З старшинами пробував гусарів здергати. Безуспішно кричали, погрожували револьверами. Гусари не визнавали вже ніякої влади над собою, руководилися сліпим страхом за власну шкіру. Згуртувавши коло себе кількох, ще не втративших притомності, Паволоцький хопився Максима, аби дати змогу втікаючим вийти зо сфери ворожого вогню. І знов посипалися кулі на осміленого втечею гусарів ворога. Від повзловжного вогню хоронила траверза. Та невелика ворожа розстрільна обходила окіп зправа, вже його минала. Паволоцький спрямував огонь туди. Розстрільна впала, за те наступаюча з чола підсунулася ще кілька кроکів ближче.. Втриматися не було ніякої надії..

Всі розбіглися в сторони. Вискаювали з окопу, ховалися за валом. Відстрілювалися відходячи тільки з крісів. Ворог не спішився, боявся, певно, що в окопі залишилася ще засідка. Але побачивши, що відходить ледви десяток людей, пустився за ними наздогін. Запізно, бо гурток вспів вже пробратися до кущів.

Паволоцький відходив останній. Не думав про смерть і не боявся її. Гризся долею зіставлених в окопах ранених, стратами людей, але не спімнув навіть, що він зіставив ворогові державне майно: кулемети і з сотку крісів, які російський генералітет вважав дорожчим від життя не одної тисячі "хрещеної скотини", і за страту яких по голові певно його не погладить. Коли довкола нього занадто вже свистали кулі, обертався й випускав кілька набоїв. Чувся перемученим, байдужним до того, що з ним станеться, чи що скаже на його вчинок начальство. Повільно відставав від гуртка. Ті, бачучи, що він іде за ними, не дождалися, а скоро й зовсім зникли в кущах.

Випускаючи останні набої, недалеко кущів, почув Паволоцький, що щось неначе голкою шпигнуло його в груди, наскрізь пронизало їх. Вслід за тим в грудях запекло, мов би гарячим залізом, по всьому тілі виступив гарячий піт, а в очах то жовкло, то темніло. Відчув, що небезпечно

ранений, та заточуючись ішов далі, чим крок повільніше. Далі голова стала тяжкою, налитою наче оловом, щось велике і чорне замкнуло очі. Захитався і впав, обливаючись кровю...

XIV.

Холодні краплини дощу привернули Паволоцького до притомності. Мряка нависла над лісом, коли він очутився. Не знов, як довго він лежить, не знов, чи австрійці пішли вперед, та й не думав про те. Хіба ж не все рівно де вмирати: в полоні, чи тут, всіми забутому і покинутому? Силкувався підвєстися, та не міг: руки не видержували тягару тіла, заломлювалися, начеб не свої. З великим зусиллям відсунувши ся, побачив під собою велику, темно-червону пляму на землі. В крові замарана й шинеля, однак кров перестала вже точитися. Був свідомий того, що умре тут, коли його в скорому часі не знайдуть, і сам дивувався охопившому його спокою. Смерть... Що ж таке смерть? — силкувався розвязати завдане самому собі питання. Чи смерть не є блаженством, вічним відпочинком від життєвих клопотів і турбот, переходом у стан небуття, зникнення індивідуальності, в котрому находяться люди перед своїх заіснуванням?

Адже і сон, цей молодший брат смерти, кожному є необхідний і бажаний. Як змучена людина бажає відпочинку і забуття у сні, так безсила людина бажає небуття-смерти. Чого клопотатися такими питаннями? Ми ще не знаємо, що таке життя, що ж ми знати можемо про смерть? Все живе неминуче підлягає їй. Це ж одиноче право людини — право вмирати. День раніше, чи пізніше — то ж і думати нема про що...

З глибини душі холодною змією поповзли інші думки. Уявляв себе вже мертвим. Тіло набухає, зачинає гнити, недвижні очі заносить порохом. Над ним носяться пажерливі ворони. Увиваються навколо, все нижче й нижче. Сідають вже йому на голову, видовбують очі. А він не може ворухнутися, не може відогнати від себе напасника.

Все тіло підточується міліонами хробів. Замерзне, сніг вкриє його, а весною зістануться тільки білі кістки. Не знатимуть ні діти, ні дружина. Пропав без відома! Вже ліпше повідомили б, що вбитий, та й все. Один раз переволіли б втрату.

В душу закрався непереможний страх. Хотів закричати, та з грудей вирвався хрипкий нелюдський стогін.

— Ох!... Марусю... Діти.... Рятуйте мене... — шептав через силу почорнівшими від гарячки, губами.

Нараз йому стало лекше. Не чув болю в грудях. Йому здається, що він лежить у дома. Над ним схилилася дружина і діти. Він встає і всі троє сідають рядом. Маленька Оля займає своє любиме місце, у нього на колінах; мовчки, сумно притулюється до нього поважний Олег, з другого боку обняла його Марія Олександрівна. Так легко і любо стає у нього на душі. Тішиться, знає, що повернув з фронту. Як колись, по товарицьки, запитує хлопчини:

— Чого ви так поважні сьогодні, Олег Володимирович?

А хлопець плаче: — Тату, на тій війні ти завжди в небезпеці. В небезпеці сам і твої півладні. Не їдь більше.

Він хоче потішити сина: — Не поїду, — каже, та з горла вилітає якесь незрозуміле хрипотіння. Дружина й діти з острахом дивляться на нього й відступають, а він летить у пропасть...

Думає, що це сон, але ж ні... Відкриває очі і бачить дружину і дітей на яви. Дивується, звідки вони могли тут з'явитися, не розуміє, чи це дійсність, чи йому привиділося.

— Це перед смертю. Галюцинації починаються, — півсвідомо проноситься думка. І знову тратить свідомість.

Міняються картини. Бачить себе маленькою дитиною на руках у матері. Мати тихо плаче, плаче нянька, кормлячи однолітнього брата. Допитується у матері причини сліз, бажає знати де батько. Схлипуючи мати каже по-тихо:

— Тато в тюрмі, дитинко...

— В тюрмі? Він не розуміє, що то таке тюрма, але

▲

з голосу матері здогодується, що то щось страшне, погане.
Ластиться до матері й каже:

— Не плач, мамо. Як я виросту, то розібю ту тюрму,
щоб інших татів не забирали туди.

Мати усміхається крізь сльози, цілує і голубить його.
Каплі слізпадають йому на уста. Солоний смак розжалоблює дитину; плаче разом з матір'ю, сковавши обличчя
на її грудях.

Образ матери блідне і зникає. Насувається темрява.
І з тієї темряви чується йому гострий голос директора,
остзейського барона, смішною московщиною:

— Єслі ві путете і тάльше тружить с музиками, ві
путете прогнані с наша школа с вольчі білет... Шеснє
слово творчина...*)

На хвилю опритомнів,увесь горить. В грудях страшний огонь. Хтось злобний рве і шарпає, припікає розжареним заїзом його наболілі легені. В голову бути сотки важких молотів..Хочби каплю води, цей огонь спалить його. Сухим язиком проводить по губах і затискає зуби. Пальці судорожно впиваються в дерня, нігти здираються, але болю він знов нечує. Старається роздягнутися, хоче пiti...

— Води... води...

Аж ось приходять хмари, небо вкривається величною загравою. Вона побільшується, ясніє, охоплюєувесь небозвід. Він лежить на зеленому килимі. Довкола море пахучих, небачених квітів; квітки схиляють короновані головки до нього. Грає звідкись ніжна, сумна мельодія. Він жадібно вслухується — це ж пісня, що її співала мати колись. Мельодія та сама, слова зовсім відмінні. Прислухується, хоче слова перейняти. Спів устає. Натомісъ громами лунають слова:

— І повстане народ на народ і царство на царство і
много праведних згине за Ім'я Мое.

Він не розуміє... Голос жіночий. Не розуміє звідки

*Наколи будете й надалі приятелювати з мужиками, то будете прогнані з нашої школи з вовчим білем. Чесне слово шляхтича.

взялася заграва, мусить десь горіти. Оглядається. Горить земля! До неба піднимаються огненні великанські язики. Огонь палає, розростається, захоплює все ширші обрії. Охоплені пожежею люди сновигаються, крутяться в огненому перстені, кидаються в одну, в другу сторону, та скрізь загороджує їм дорогу грізна огненна стихія. Вони не відважуються вирватися з перстеня, не стараються огонь вгасити, нехай своїми тілами. Збиваються в купу, товтуться і гинуть всі наче отара худоби. Слабодухи... Все одно гинути, чи ж не краще згинути визволяючись?...

— Це війна! — проноситься в завмираючому мізку. — Це те “добро народу”, під гаслом якого ведуться всі війни у світі.

Картини міняються мов у калейдоскопі, перериваються чорними плямами. Він, житель землі, літає у всесвітніх просторах. Над ним чорний безкрай, усіянний мерехтючими точками. Під ногами чорні хмари заслонюють землю. Хмари розпливаються і він бачить її — нужденну краплинку, залиту червоним сяєвом. Смішно стає, що земля займає таке невидне місце у всесвіті. Адже живуть там тисячі міліонів людських істот, думають, що вони щось значуть, щось знають... Які ж нікчемні, дрібненькі всі оті їхні клоуни і війни, погоня за вдоволенням, їхні погляди і ідеї. Вони ж зникнуть разом з ними...

І знову темна ніч окутує його. Лежить нерухомо, ледви чутцо постогнуючи й широко відкритими очима єдивляється у похмуре небо.

Здається, лежить він над безоднею, на похилій, вузонькій наче дошка площині. Над головою величезне ко лесо, привязане ниткою до скелі. Боїться, — нитка урветься, дошка може посунутися й він впаде у безвісті. Лежить спокійно, адже від спокою залежить його життя. Колесо починає крутитися, він повільно посувався вниз головою по безконечній параболі. Посуватися так приємно, коли б не страх, що впаде. Нараз іщось тріщить, заломлюється. Встигає вхопитися руками за край дошки. Дошка не ви-

держує тягару й ломиться. Він летить, мучиться у вижиданні невідомого кінця. Летить у безодню...

Образ міняється: Він у дома, вернув від сусідів. Входить до просторої діточої кімнати. На килимі лежить дружина з дітьми, щось їм розказує. Діти не зводять очей з матери: доня положила кучеряву головку на її коліна, хлопець лежить напроти, обнявши рукою Дружка, його любимого вовкодава. Слухають уважно, щоб не пропустити хоч одне слово. Навіть Дружок застиг у позі величного спокою, наче золотий лев асирійських королів, гордо підняв голову і також здається слухає. Родинна ідилля навіває і на нього спокусу, оттак, по хлопячи, простягнувшись у ввесь зрист на килимі. Хвилю бореться з собою; адже він строгий військовий командант... Але не видержує. Лягти не вспів. Заломлюється підлога, дружина й дітипадають у пропасть. За ними скаче він, хоче рятувати, та не находить їх.

І знову міняється образ.

Ходить по кімнаті. За ним слід у слід ходить Дружок, — все поглядає на двері підозріло. Двері відчиняються і входить дружина... але ні... Якась незнайома дівчина з холодними наче смерть очима. Дружок загарчівши кидається на неї, валить з ніг і впивається зубами в її горло...

— Покинь! — кричить він. — Покинь, Дружок! — І старається відорвати небезпечного пса. Незнайома встає.

— Хто ви? — трівожно питаете він.

— Я твоя дружина... — гостро відрубує вона. Вражає різкий голос незнайомої. — Прожени пса! — наказує. Дружок втікає заскавулівші. Йому страшно робиться, але заперечує:

— Ти не моя дружина... Бачу тебе вперше...

— Твоя дружина замордована — злорадно каже незнайома. — Ти мій! мій!

— Але... хто ж ти?

Раптом вона стає кроваво-темною... Я від віків! —

злобно шпурляє словами. — Тебе ще не було на світі, а ти й тоді вже був мій. Моїми будуть твої діти...

— Ти смерть! — він скрикує.

— Смерть і не смерть. Я твоя мати... Росія я... Ти мій!

Хапає його в холодні обійми, душить. Гризе горло й жадібно пе гарячу кров. Він падає, та незнайома ще міцніше притискає його до себе.

Вбігає дружина й незнайома зникає. Немов дитина до матері кидається до неї. Марія Олександрівна голубить його, любовно розпитує, що сталося. Він заспокоюється, але... Що це?.. На її грудях кров!.. А може то моя? — думає. Ні... Біла блузка пробита чимось гострим, щораз більше просякає кровю...

— Марусю! Ти ранена?..

— Ранена, любий... Штиком у груди...

— За що? — кричить він. — Що ти кому винна? У... гади! А може й діти?..

— І Оля замучена... — тихо шелестить відповідь.

Обнимає дружину, старається загамувати кров. Це не дружина. Придивляється, не йме собі віри. А вона говорить тихо: — Я вже йду... Прощай!..

Він бере її за руки, пригортає до себе. Дружина зникає. Він кричить у розpacі:

— Зажди! Дай хоч надивитись на тебе! Марусю!

— ... русю! — летить відгомін по порожніх покоях.

На мент відчуває, що бється головою об землю.

І знову в кімнаті, в тюремній камері по вигляді, лежить на асфальтовій долівці. Крізь вікно ледви пробивається денне світло. Здається, самий у камері. Та в куті щось ворушиться, згорблене, невелике. Повільно збільшується. Хоче побачити, що це, підходить ближче. Чорт, звичайнісенький чорт, яким його малюють на образках. Ale чого він червоний? Адже чорта малюють чорним. Відступає, пригадує, що то треба робити, зустрінувшись з тим добродієм? Ага, хреститися! Піднимає руку.

— Покинь! — каже чорт. — Думаєш, що я не вмію

перехреститися? Ось, дивись! — І чорт невиразно махає лапою до чола, грудей і плеч.

Паволоцькому смішно. — Адже люди свято перекочані, що ти бойшся хреста, — каже чортові.

Чорт весело скалить зуби: — У нас, так як і у вас. Є поступовці і назадники. Назадники-реакціонери сидять і не рухаються, а ми, поступовці, обертаємося в людському товаристві і до хреста вже звикли.

— Чого ж ти червоний? — питає чорта.

— Я геній війни і революції, — чваниться чорт.

— Так ти червоний від людської крові! — кричить Паволоцький й кидається на чорта.

Чорт злобно регоче: — Не тобі битися зо мною, — каже зневажливо. — Ось, до тебе гостя йде!

Оглядається. Правда, за вікном маячить щось біле. Чує тягучий, за душу хапаючий, монотонний спів. У вікно всувається білий клубочок, падає на асфальт. Швидко росте, заповнює всю камеру білою мрякою. Мряка згущується, прибирає ясніші форми. Від неї заносить згнившим стервом. Нарешті приймає обриси високої, жахливо вихудлої людини. Підпливає до Паволоцького. Він ясно бачить голий череп, вишкірені животі зуби, з зубів звисають шматки падла. Гайдко зяють носові отвори, в очних ямах жевріють огні. Це смерть... Костлявою рукою обнимає Паволоцького.

— Несу тобі спокій! — каже вона.

— Не хочу твого спокою! — дико викрикує він. Пручається з її обіймів. — Я молодий, хочу жити!

— Мало чого ти не хотів би! У мене місце порожнє. Що тобі за втіха з твоєго життя? Ви, люди, не вмієте його цінити. Один другому життя відбираєте, зраджуєте, обманюєте, мучитеся, мене благаєте скоротити ваші муки. Я прийму тебе, як рідного. У мене нічим не будеш турбуватися. Будеш лежати у теплій, темній могилі, як в лоні матері, спокійний, зрівноважений. Ти лежиш, а тебе точать отакі малесенькі, склизькі хробачки. Розплоджуються в носі, в устах, в мізку... Роскіш!

— Не хочу хробачків! — з обридженням викрикує.
— Я хочу жити!

Смерть міцніше стискає його, обдає ледом. Останнім порухом Паволоцький відпихає її від себе.

— Жити!.. Жити!..

І в безтямі перевертается по дерну.

XV.

Після відходу сотні Паволоцького на позиціях запанувала тишина. Австро-угорці не відважилися наступ продовжати; не провадила жодної акції, знеохочена розгромом третьої сотні російська сторона. Уцілілі збиралися аж коло землянок. Піджидали старшин та самого Паволоцького. Старшини підходили, але Паволоцького не було. З штабу кілька разів запитували телефоном, чи він вернувся. Старшини не могли сказати де Паволоцький дінувся; бачили, що він відходив з ними і все відставав. Висловляли різні здогади — може лежить де поранений, може був ранений ще тоді, як почав відставати. Інші здогадувалися, що заблудив і за годину-дві зявиться. Полковник Сабурів наказав організувати розшуки, поки ще видно. Викликали охотників.

Гусари важали, що Паволоцький загинув. Жалували його, та добровільно йти на розшуки, може з причини великого перемучення, не виявляли охоти. Знайшлися й такі, що нарікали на розпорядження, підмовляли інших:

— Бачите, — казали, — як полковник десь пропав, то готові ще одну сотню знищити, щоб його віднайти. А за нашого брата ніхто й не спомяне. Мало ранених зіставив Паволоцький на ласку ворога? Дістав те, що заслужив!.. Поженуть полковника шукати, наражатимуть на ворожі кулі, а нін може де у ворожому штабі вже чай з румом попиває....

— А може лежить де поранений, не може ворухнути-ся, голос подати... — говорили інші.

— То так йому й треба! Чого вів нас у пастку? Інші

сотні наступали, з ворогом не зустрінулися, а йому, **бач**, генералом скоріше хочеться бути. Діпняв, чого хотів!

Піднялася суперечка. З нарікайлами готові були **розправитись** бійкою. Ті притихли, відговорювалися:

— Ну, то йдіть, шукайте, чи ж ми вас не пускаємо? Це ѿ перехрестимо на дорозі. Чого кричите, бороните, **а самі** ні з місця? Ось, вечорітиме...

— Мусите ѿ ви з нами йти!

— Як нам забагнеться. Викликали охотників! **Хто ж** може нас змусити?

— Будуть ті, що змусять! Ех, ви... Ліпше вам по **наказу** йти? Старшого все хочете над собою?

— Я самий їх заставлю! — говорив Склярук.

— А самий йдеш? — його питали.

— Коли б не йшов, так і вас, дурнів, не змушував би.

Зголосилися охотниками зо два десятки гусарів і підстаршин. Склярук пішов з докладом до заступника командаста, Алібекова. Хвилин через кілька вернувся з поручником князем Вачнадзе і охотники видійшли.

Розійшовши поодинці гусари обшукували ліс. Кожний побоювався, що розшуки, як потемніє, будуть безуспішні, тож кожний поспішав. Пильно оглядали кущі, повалені дерева. Проминули ліс; далі йти ставало небезпечним з огляду на близькість ворога. Вачнадзе заставив гусарів оглянути окраїну лісу, самий, з кількома, скрадався далі, до місця, де він в останнє бачив, як Паволоцький відрілювався.

Не далі тридцять кроків від кущів побачили лежачу людину й забувши обережність, кинулися до неї. Це був Паволоцький. Лежав навзнак, розкинувши широко руки, без ознак життя. В кількох кроках валялися папаха і кріс, який випустив з рук, мабуть, падаючи. Всі сумно схилилися над своїм командастом.

— Неживий? — пошепки запитували поручника,

— Все одно, заберемо з собою. Тіло відпровадять до рідні... — відповів Вачнадзе. — Але зайдіть! Я зараз!

Взяв за руку. Живчик ледви чутно ще бився.

— Живий! — сказав втішно. — Знепритомнів від упливу крові. — Розщепив шинелю й блюзу, побачив залиту кровю сорочку. Подивився, де Паволоцький ранений. Вачнадзе похитав сумно головою.

— Трудно сподіватися, щоб живим вийшов. Рана небезпечна сама по собі, ще й крові стільки випливло. А може й вдастся врятувати. Скоріше лагодьте носилки.

Двох гусарів скинуло з себе шинелі, зложили, їх до купи полами, в рукави простромили два кріси й примітивні носилки були готові. Обережно підняли Паволоцького. Він тихо застогнав.

— Може ще й вийде, коли не вмер досі, — потішив гусарів поручник. — Ну, з Богом... Рухайтесь, але уважно. Рівно йдіть, в лісі уважайте.

В кущах поручник свистнув. На свист збіглися всі гусари. Затакав кулемет чуйного ворога.

— Знайшли? Живий? — перепитували носильщиків.

— Так, хіба ж не бачите? Живий ще...

— То й Богу дякувати! — говорили ті задоволено.

— Хлопці! — заговорив Вачнадзе. — Чотирьох, на переміну, нести полковника, а ми давай пострашимо австрійців. Нехай думають, що знов наступаємо. Ніч цілу не спатимуть.

За хвилю загрохотали стріли. Ворог затрівожився, підняв стрілянину, почав випускати ракети. Та ні побачив нікого. Вистріливши по обоймі гусари забралися, вдоволені, що встругнули ворогові збитка, ще дякували за освітлення стежок, бо почало змеркатися. Ворог освітлював передпілля всю ніч.

Тої ж ночі віднесли підполковника Паволоцького на полковий перевязочний пункт, приміщений у гірському напівспаленому селі, з штабом полку разом.

В штабі знали вже про безнадійний стан Паволоцького. На перевязочному пункті зібралися: Сабурів, його помічник Ольшанський, полковий адютант ротмістр Барський, духовник Срібняков. З штабс-ротмістром Алібековим прибув вірний чура Дегтяренко. Персонал містився у

стодолі, там же й перевязочний пункт. Ранених тут оглядали, поправляли недбалу, часом, перевязку сотенних санітарів і лекше ранених відсилали до дивізійного госпітalu. Важко ранених втримували по кілька днів, як що не було великих боїв.

Крім двох лікарів було тут кількох фельдшерів. Обступили Паволоцького, лікарі заходилися привернути пораненого до притомності, та безуспішно. Роздягнули, відорвали присохлу до рани сорочку й бандаж. Обмивши кров, перевязали. Ліва сторона грудей, трохи вище серця, пробита наскрізь кулею. Лікарі довго клопоталися над ним, розкривали очі, слухали биття серця і все без успіху. Старший лікар запитав гусарів, що Паволоцького принесли, чи він був притомний.

— Стогнав, як несли, але зовсім потиху, — Склярук відповів. — З годину вже, як затих.

— Шкода, здається, заходів, — зрезигновано сказав другий лікар. — І умре так, безпритомний...

— Жаль, бойовий був старшина! — з'ширим жалем сказав Ольшанський. — Хоч і протестант великий, але...

— Але старшина, яких небагато є в нашій армії, — поважно перервав мову Ольшанського Сабурів. — Чесний, свідомий своїх обовязків і відважний. Відвага і згубила його, можливо...

— А я ще вчора сперечався з ним, царство йому небесне... — побожно зітхнув піп. — Він ще вчора передчував, мабуть. Питав, чи я вірю в позагробне життя. Його питання показалося мені невмістним і з цього виникла суперечка. Аж тепер я розумію його духовий стан.

— А ви, пан-отче, вірите хіба? — спитав Барський.

— Отець готовий по живому панаходу служити. Паволоцький живий ще, а ви йому вже царства небесного бажаєте... — Алібеков поглузував сердито.

Піп не оживався, начеб то не до нього пилося. Він не терпів ні магометанина Алібекова ні католика Барського, що завжди дошкулювали йому. В душі піп ні в що не вірив, а підпивши насміхався з вірувань взагалі. Та це не

шкодило йому бути одночасно приклонником казъонного православя. Був він одним з багатьох гірших попів, що старалися вщіпти православя в Галичині, листувався в тій справі з Антонієм і Евлогієм, поминувши своїх зверхників, попів військового відомства. За свої діла був нагороджений деканством і ордером. Старшини обходилися з ним звисока; цим він страшенно ображався.

Очутився Паволоцький над раном і знов впав в маячення. Відбивався від насідаючих ворогів, лежав у ледовій пустелі, всіми покинutий, горів у вогні, плавав у бурхливому морі. А коли минало маячення, чув, що у нього висока гарячка, то знов трясся від холоду. Дали йому трохи вина. Тіло почало відчувати біль, ставало чулим на зміки. Стогнав і його стогонами втішився Дегтяренко. Він просидів коло нього всю ніч, наче нянька.

Пізніших кілька тижнів видалися Паволоцькому сном. У дивізійному госпиталі довго ще боровся зо смертю; почувався ліпше, то занепадав так, що й лікарі тратили на дії на врятування його життя. Остаточно молодий, не знищаний ще організм взяв верх. Багато поміг і дбайливий догляд. Коли небезпека для життя минула, мав відіхнати у глибоке запілля й терпеливо вижидав того часу. Потягнулися нудні дні бездільного лежання. Занятися не було чим, читати навіть не мав що, хіба "Армійського Вістника", у якому прочитав і про свої геройства. Думав, переживав у думках удруге час, коли спливав кровю поміж окопами і знав, що кожна краплина упливаючої крові забирає частину його життя, свідомо ждав власного скону. Був у стані безнадійної розпуки, хотів кричати, проклинати все жа світі, та не міг видобути з себе навіть зойку. Яким чарівно привабливим здавалося йому тоді оте напів звіряче жнування на фронті!

Чи ж варті оті Росія, Австрія чи Німечина хоч одної десятої долі пролятої за них крові? Чи дійсно вояцтво любить "батьківщину", про яку йому набивають в голову все життя, з шкільних літ почавши? Про себе не міг того сказати. Коли він самий вів завжди своїх вояків у бій, то

у нього навіть ім'я Росії не держалося в голові. Вів тому, що мусів же хтось вести... Вів може зо злоби на війну і на її ідеологів, вів може з бажання гонорів, підвищень, а може й тому, що знав своїх вояків, їх шкодував, не хотів наріжати їх життя; вів, зрештою, сам не знав, чому, але не за Росію. Побувши в Галичині, побачивши відношення переможців до українства, відчув знеохочення до Росії, яке з часом перейшло у ворожість. Розумів, чому Росію повинен боронити росіянин. Кожний, у більшій чи меншій мірі, любить свій край, дорожить своєю мовою, національними звичаями і традиціями, користає з привілеїв і полекшень, може й гонорується тим, що його народ займає рівнорядне становище у колі народів, — тож мусить відчувати і зобовязання супроти неї. Чи ж можуть відчувати ті зобовязання під владні народи? Вони мусять поносити тягарі не з любові до спільної "вітчини", тільки зо страху перед репресіями. Коли Росія старається охоронити власні землі від воєнної хуртовини, то з під владними народами навпаки: — вживається всіх засобів, аби розбити їх цілість межами. А в час війни їх перших посилають у бій з їх же одноплемінниками, тільки що з другого боку кордону. Таке, зрештою, не в одній Росії, а скрізь на землі. Всі великороджави обгородилися довкола землями недержавних народів. Вповні нормальне явище, що під владні народи почують укриту ненависть до такої "вітчини" і, при нагоді, не забудуть зреванжуватися.

Гегель писав: — Історія нас учиТЬ, що людство з історії нічому не навчилося. І правда. Інакше пануючі народи знали б, що хід історії зміливий, домінуюча держава сходить на становище під владної. Існували великі держави — Єгипетська, Вавилонська, Асирійська, Перська, Македонська, і від них не зісталося й сліду. Ті держави повільно збільшувалися, приходила пора розцвіту, а далі хилилися до впадку, щоб дати місце новим. Держави Римська, Отоманська, Грецька зійшли на ступінь держав, що з ними світ не числиться. Може так статися і з Росією чи Австрією. Часи Суворових, Радецьких, навіть Наполеонів вже

мили без вороття. Коли військова сила держави поносить поразки, це певна прикмета її упадку.

Був час, коли Росія, держава відстала, провадила часті війни з усіма сусідами і перемагала. Правда, побували у Москві поляки і французи, та закінчилося тим, що російські війська здобули і Варшаву і Париж. Але від часів Кримської війни почала програвати. Яка ж тому причина? — сам собі завдавав питання. Старався те питання розвязати, дійти до якогось висновку. Чи не та, що давніші війни провадилися в ім'я визволення інших, одноплемінних чи одновірних народів з під гніту чужинців, що провадилася боротьба під гаслом оборони християнства від магометанства, чи православя від католицтва, а не маскувала оборону віри дійсних причин війни, як практижується тепер. А може перемагала й тому, що тогочасні проводирі були чеснішими, ідейнішими від сучасних; не тільки посылали на смерть півландні маси, але вміли і самі гинути в боях, давали приклад для півландників.

Ті, що обосновують свій добробут на кривдженні не тільки півландних народів, але й своїх нижчих верств, користаються матеріальними привileями і повинні давати більше трудів і жертв у всякій боротьбі, — ті сидять у далекому запіллі, не наражуються на найменшу небезпеку та здобувають з війни величезні зиски. А гинуть ті, що може позіставили свої родини без кавалка хліба, без даху над головою. Їм впоєно, що гинуть вони за "батьківщину", за охорону її цілості. Ні, вони гинуть в інтересі тих, що ссуть останні соки з батьківщини, що ту батьківщину уявляють собі у вигляді дійної корови. Та вміють закривати свої брудні інтереси облудними гаслами оборони вітчини і блага народного...

"Війна для народного блага". Чи ж може бути щось більш брехливе й підле від цього гасла? Адже громадянство кожної держави на дев'ятъдесят відсотків складається з робітничої і селянської верств. Тяжко працює селянин, щоби викормити родину, слухняно дає данину урядові на його потреби, виконує всі розпорядки. Бється на-

че риба об лід на клаптеві землі, недосипає, недоїдає, кривавим потом не раз обливается. Нарешті доходить до сякого такого добробуту, забезпечить родину від злиднів, а тут влада оголошує війну для "народнього блага", тобто блага селянства у першу чергу, і все йде прахом: набуваний літами дорібок гине за хвилю у огні, селянство силоміць вигониться з родинних осель, терпить наруги, йде на поневірку й голод у чужину. Молодь відривається від рідні, зганяється на різню, звідки мало кому щастить до рідні повернутись.

Нераз доводиться бідноті перенести холод і голод; щоб заспокоїти потреби дітей, не одна маті недосипляє і недоїдає. Не раз і дітям доводиться голодувати. Тоді не бачить і не поможе бідноті ні влада, ні батьківщина. Зіставшись без рідні, дитина поневіряється, скрізь нею поштурхують, нею погорджують. Вона може згинути де не будь під'плотом, та ніхто не бачить її терпінь, не поможет їй. Коли ж та дитина якимось чудом дійде до сили, стане працівником, тоді зявляються численні опікуни, силоміць заганяють, мов худобу, до смердячих касарень, присипляють почуття людської гідності, витворюють з людини бездушну машину, здатну на найбільші злочини, навіть на вбивство рідних батька-матері. Забирають, бо ж кожна людина повинна платити життям за те, що ходить по землі, що диші повітрям, що має право працювати... Без протесту, без думки йдуть міліони тих автоматів у людській подобі боронити таку ворожу батьківщину; дикими хижаками кидаються на безборонних, руйнують майно своїх же батьків, памятки культури, зогиджують релігійні святощі таких же християн. Радіють, коли котрому з них вдається найспритніше втопити штик у груди свого брата, убраного в однострій іншої батьківщини. Факти наявні... Чи не провадяться зажерти бої поміж українцями, поляками, фірменами, литвинами, поділеними кордонами великоріжав? За чиї інтереси гинуть сотки тисяч синів моєго народу? В імя чого спустошено цілу область колишної української землі, а певно не одна ще буде спустошена в будуч-

чині? За інтереси Росії і Австрії. Ріками проливали вороги українську кров, огнем, спустошенням платили і плачуть за український хліб від віків і до тепер. Міліони молодих, повних сил і життя синів України згинуло у чужині без користі для своєї землі, сотки тисяч погинуло в боротьбі за відродження, гине й тепер у братовбивчій війні. Погинули і не зісталося по них пам'яти, отої “вічної пам'яті”. Тільки хрести на цвинтарицях вказуватимуть місце, де лежать кости безправних гельотів сучасності, синів моєго народу, поляглих за ворожі інтереси. Промине пара десятіліть і хрести погниють, зрівняються могили, а може чиясь байдужа рука заоре і засіє землю, удобрену трупами невідомих синів поневоленого народу.

Як зима покриває землю мертвим покровом, довгими місяцями позбавляє її розвою — так і поневолителі навязують поневоленим свою волю, важкими карами удержують їх на мертвому ступіні розвитку, визискують з нього найкращі сили, позбавляють прав, безкарно копаються у народній свідомості. Руйнують добробут, культуру, вірування і звичаї, морять по вязницях і карають смертю. Навіть задоволяючи потреби якоїсь частини поневолених, завдають йому болючі рани, що ятряться й не гояться довгими віками. І не дивно, що поневолені зводять з гнобителями криваву боротьбу, тисячами гинуть у нерівних змаганнях. Бо йде боротьба за людські права, за існування. Адже і нікчемний хробачок борониться, обстоює своє право на життя перед сотки разів від нього міцнішим і більшим напастником, а щож нарід? Нехай боротьба не вінчається успіхом, та кров не проливається дарма.

Треба було війни, кровопролиття, утисків і знущань над моїм народом, щоб я все те зрозумів. І відтепер віддам сили і знання на службу своєму народові і Україні. Тяжка, терниста буде та служба... Нехай! Сильний дух і воля все переможуть.

Так перероджувався підполковник Павлоцький, людина, що не порвала зв'язків з низами своєї народності, широ їх любила. З початком війни почалися сумніви у йо-

го незіпсутій вигодами й військовою карерою душі, чим далі збільшувалися і він пізнавав, що не діяв так, як повинен був діяти. На дозвіллі по госпіталях — думав і передумував, йшов все вперед у засвоєнні нових рішень, нових ідей. Мріяв про нове життя, про працю для України, Правди і Волі. Але ніхто не знає, що доля йому готове у будуччині.

XVI.

Не було такого дня, щоб у дивізійному госпиталі не вмирав хоч один поранений. Місце помершого не довго залишалося вільним. Зимою боїв майже не було, але ранені прибували. Кількох теслів продукували трумни і хрести про запас. Складали свої вироби без всякого прикриття, на очах. Прибуваючі поранені перш всього бачили стоси простих соснових скриньок і хрестів; кожному мимовільно приходила гадка — чи не ляже й він, у котру будь з цих скриньок на вічний спочинок.

Лежав Паволоцький у окремому переділі великого шатра. Вставати ще не міг, чувся самітнім, опущеним, а через те нервовим, примхуватим, як, зрештою, кожна, виздоровлююча після небезпечної хвороби, людина. Сестри й доглядачки ходили коло нього навшпиньки, та це його не задоволяло. Чув нераз зойки й прохання поранених вояків, що не могли допроситися, чого потребували, а в той час коло нього що ночі дежурила доглядачка. Неоднакове трактування старшин і вояків у госпиталі, де не повинно було б бути вирізнення, Паволоцького гнівало. Бачив перевеображення персоналу працею, та часто серед ночі будив свою перетомлену доглядачку й відсилав до ранених вояків. На вимоги й примхи не зважаючи, сестри його любили. Вони бачили, що це людина від старшин, тут побувавших, зовсім відмінна, сильна характером, проста і щира. А може жіноцтву імпонувала відвага Паволоцького. Кажуть же знавці, що жіноцтво любить тільки сильних і відважних.

Перед відїздом Паволоцького у запілля з штабу ді-

візії прибув капітан Людцканов-Цанков для переведення протоколу у справі позіставлення ворогові зброї у останньому бою. Згідно з воєнними законами такий протокол мав бути долучений до актів — це Паволоцький знат. Та не думав ніколи, який зворіт взяла ця справа. По приятельськи капітан пояснив йому, що в штабі дивізії є відомість, наче б він завів свою сотню у ворожу пастку навмисне, з ціллю піддатися ворогові, а коли не піддався, то тільки тому, щоувесь час був в окруженні старшин. Надумав піддатися, бо з ворожого боку діють легіони добровольців з галицьких українців, Січовики, що з ними був у контакті. Підозріння приголомшило Паволоцького. Хотів адютанта прогнати, та спамятався, — він же не винен. Дивувався, чому його не попередили раніше, адже він має в полку приятелів.

— Я міг би не відповідати вам, капітане, — говорив стримано. — Але ця справа заносить військовим судом, отже мушу виправдатися. Здобути ворожі окопи мені було наказано. Наказано було провадити дальший наступ. Цього другого наказу я виконати не міг. Сусіди мої до ворожих становищ не дійшли, десь заблудили. Вже у ворожих окопах я одержав від команданта полку наказ — задержати окопи у щоб то не було до підходу інших сотень. Ворог здобув одне крило, між гусарами повстала паніка. Зліквідувати її я не міг, та й не бачив можливості вдержатися; інші сотні полку так і не підійшли, без уваги на наказ. На мою сотню наступав щонайменше курінь, січовики, чи регулярні частини, не знаю. А розпоряджував я кількома десятками уцілівших, не стративших притомності духа людей. Ворог пішов у обхід окопів. Я відходив останнім. Бажаючи піддатися, міг легко це зробити.

— В неуспіху моєго наступу винні команданти сотень, не тільки я. Правда, я міг відійти завчасу і не доводити до страт не то зброї, але людей. Ім мені без порівнання більше жаль чим тих трьох кулеметів нещасних, або сотки крісів, але проти виразного наказу свого звержника я піти не міг. Це все, що можу сказати.

— Вас ніхто не обвинувачує, пане полковнику. Ні начальник дивізії, ні начальник штабу і думки не допускають про підозріння супроти вас. Біда, що є на вас донос, підписаний кількома старшинами вашого полку. Імен вам не можу сказати. Не мав права говорити вам і про донос, та кажу з пошани до вас, і симпатії. Як що цієї справи ми тут не залагодимо, донощики можуть подати її вдруге, Гіленшмідтові, у штаб корпусу. А він занадто любить такими справами займатися. Коротше — мусимо якось ту, заварену несовісними людьми, кашу зісти. Наклеп легко можна кинути, та збити його не так легко.

— Як давно донос поданий?

— Близько трьох тижнів. Держали його в таємниці. На днях одержали другий з загрозою, що вдадуться до вищої команди, коли справі не дастесь ходу у дивізії.

— Так чому ж мені зразу не дано знати? Тут ходить же про мою честь!

— Ви були в небезпечному стані, це одне, а друге — ніхто не вірить у правдивість того доносу. Тож не хотіли вас клопотати.

Паволоцький тратився в здогадах:

— Кому ж я зло зробив, що на мене аж такі наклепи наводять? Заздрість і більше нічого. А може то моя пристильність до галичан послужила причиною?

Адютант вийшов подивитися чи не слухає хто, а тоді нахилившися до Паволоцького сказав притишено:

— В штабі дивізії знають вас як українця і завзятого українофіла, але одночасно і гідного, боевого старшину. Тому на все інше дивляться крізь пальці. Українофільство не чуже і в штабі. За винятком Образцова там дійсних москалів і нема. Тільки й Образцов українофіл.

— А ви? Не чуєтесь хіба руским?

— Я болгарин, пане полковнику. А болгарам аж надто ясні стремління Росії створити із Болгарії Софійську губернію. Всі ми, здається, на однаковому рахунку у Гілен-

шмідта і у Радка Дмитрієва*). Радкові дурниці параліжує Володимир Драгомирів, брат нашого дивізіонера. Ну, а Гілендшмідт занадто плечі в Петербурзі має. Але щож? Хоч тепер не Рузьского часи, а служити мусимо.

— Не так то вже й мусимо. Властивіше служимо добровільно, бо вибираємо собі професію. Служимо тому, що нам добре платять, — гірко сказав Паволоцький.

— Трохи гроші, трохи повага, а трохи і патріотизм. Все разом взяте і змушує нас служити. Ага! Це важне для діла. Чи ви були поранені в окопах?

— Ні, ранено мене поміж окопами. Тільки... Яке це має відношення до діла?

— Велике... Як би вас ранено в окопах, вас могли ж винести непритомного вояки, може і проти вашої волі. Це давало б підставу донощикам.

— Я відступав останнім і ще відстрілювався, бо за мною йшли наздогін австрійці. У цій справі дадуть зізнання ті, що відходили поперед мене. А щож написала наша доморосла контр-різвідка?

— Нічого такого, щоб свідчило проти вас. У всякому випадку ми бажали б ваших свідків.

— Тим ліпше. Свідком моїм буде вся моя сотня — старшини і вояки. Зосібна ті, що мене знайшли. Хто ж би то так прислужився мені, цікавий я все таки знати? — тратився в здогадах Паволоцький. — Чи не замішана тут політика? Не вигідні комусь українські впливи у нашій дивізії. Адже подавати доноси поза плечима команданта полку не дозволяє крім старшинської чести і воєнна дисципліна. Міг то зробити полковник Кулінін, полковник Подгурський, або підполковник Залеский. Котрийсь з них, або всі разом. Одному невигідні наші впливи у російській армії, другі почиваються лицарями давної Польщі. Брати і братанки, так мовити б. Тільки вони, більше здається ні кому. Болить їх, що й українство підводить голову...

*Радко Дмитрієв — болгарин, командував у 1914-15 третьою армією. В. Драгомирів був начальником штабу. Рузьский — попередник Радка.

— Ваші здогади правдиві — тихо потвердив Людцаканов-Цанков. — Але панів полковників матимемо на увазі, не клопочіться! — потішав Паволоцького.

Говорили, поки не почув Паволоцький втоми. Адьютант записав його слова і розпрощався, побажавши скорого виздоровлення і повернення у полк.

Сумно прощав Паволоцький Галичину, переїзджаючи старий кордон поміж Бродами — Радивиловим, через кілька днів. П'ять місяців тому він переходив кордон переможцем, членом багато-міліонової російської армії в ім'я “збирання руських земель”, в ім'я визволення словянських народів з німецького ярма, а тепер? Як же все перемінилося з того часу! Він багато пережив, багато зрозумів такого, над чим передше не думав, бачив багато зла й кривд. Проїхав впоперек всю Галичину і скрізь зустрічав руїну й спустошення. Не побачив ні одного уцілого села, ні одного веселого обличчя.

Ситі, викормлені москалі запільні частин юрбами висипали на стацію на зустріч санітарного поїзду. Бачив і брудних, знуженіх галицьких селянок-жінок, недолітних дівчат, малих дітей, позіставленіх без даху над головою, без жадних засобів до існування. Найшли вони пристановище при запільніх російських командах, за кусок хліба, за ложку страви віддаючи себе для задоволення пристрастей звіруватого вояцтва. Набиралися від нього зарази, від якої починало гнити і розкладатися тіло. Паволоцький відвертався зустрінувши зір таких нещасливих, не міг відержати його, повного муки, одчаю і покірності долі. Мучився самий з жалю, злоби, і свідомості власного безсиля. Оправдував тих нещасних, адже голод не брат, та не оправдував ідеольогів війни, тих, що твердять народам про її богоугодність. Не оправдував і себе. Адже і він є співвинуватим за цю руїну й наруги, винуватим непорівняно більше, бо й сам належить до покривджених, боронить інтереси пануючих над ними, помогає довести до знищення... Хіба ж полекшиться доля від того, що пануючого змінить?.. Що пануватиме над ними не Відень, а Москва?

На стації під Красним через вікно вагону побачив обдертих хлопця й меншу від нього дівчину, замурзаних, страшно вихудлих. Не міг помогти, — ходити не міг ще, та й не мав грошей, щоб дітям бодай чим будь помогти. Сказав сестрі, — гордій, чванливій жінці якогось губернатора, — санітарний поїзд був “її величності” й сестрами у ньому служила сама бюрократична знать. Сестра збулася тим, що дала дітям кілька копійок, та й то через санітета. Сама, відай, бридилася підійти до дітей, не то до них доторкнутися. А була матірю двох дорослих дочок... Не дивувався їй. Справді, що може обходити її, цю паню, доля чужих, та ще й мужицьких дітей, коли у суспільстві зустрічаються й рідні батьки-матері, що душать сплоджених дітей, підкидають де будь. Дика звірина любить своїх дітей, боронить їх від небезпек, гине сама, аби дати можливість малим врідуватися. А от, “образ і подоба Божа” стоїть нижче звірини, і по гуманним законам уникое великої кари за свої злочини. Правда, суспільство уважає таких батьків відкідками, тільки... Всі діти однаково чисті душею й непорочні, — а був же час, коли ті суспільні викидки були дітьми. Злочинцями виробило їх суспільство, збочене виховання, погорда до раз впавших на життєвому шляху. Суспільство само розводить моральну гангрену, але й має ліки на всі злочини у вигляді всяких тюрем і кар, самих по собі безвартісних. Має могутні установи, релігійні і світські, для забезпечення моралі і суспільного ладу, а одночасно дивиться крізь пальці на огидні річи і не змагає на знищення кореня зла у зародку, раз на все. Тим стає подібним до хірурга, що зашивав свої приладдя у кутрі хворого, якого оперує.

Мораль визнається суспільством по-стільки, по-скільки не дотикає його міщанського добробуту і самолюбства. Дійсна мораль для суспільства небажана, страшна. Страшна хоч би тим, що опікуни людської душі і тіла опинилися б тоді без заняття, урвалося б їм вигідне життя. Існування злочинів і злочинців для них є навіть вигідне, божевони мають привілеї ті злочини направляти. Свою зло-

чинність замаховують високопарною фразеологією та лицемірною побожністю. Людської гідності, правдивої моралі не вщеплять людству ніякі зміни суспільного ладу, ні революції, одне перевиховання, тільки високо моральними виховниками. Бо ж не можна допустити, щоб лицемір-святоша виховав дитину на людину гідну і чесну, як не можна повірити словам сліпого від уродження чи глухого, що вони можуть розріжнювати барви або інтонації звуків. Світ же наповнений лицемірами. Чи багато знайдеться таких, що були би чесними на самоті? Різниця поміж чесними й “чесними” та, що одні цінять свою честь дорожче, другі дешевше, та все ж честь вдається переважити більшою чи меншою купою гроша.

І хто знає, — коли б землю опанували якісь вищі, потребуючі собі людей на поживу, істоти, — не один за життєві вигоди продав би слабших людей тим надлюдям у поживу, може і власних дітей... Найшлись би і перекупщики-ліверанти, повстала би нова дохідна галузь торговлі, а згодом і культи освятили б цей “гандель” людьми, як уже освячували нераз подібні інтереси у минувшині.

XVII.

Минуло три місяці лікування в одному з приморських міст південної України. Санаторія приміщувалася в царській віллі, над самим морем і Павлоцький, коли йому дозволено вже ходити, по кілька годин проводив на березі моря, або в величавому парку. Рана його загоїлася, але по надмірній втраті крові, сил набирається повільно. На цілий день часто вибирався на море, їздив до сусідних татарських улусів на кумис,* лазив по прибережних скелях. Тужив за ріднею, прохав Марію Олексandrівну приїхати хочаб на короткий час. Бачив, що на довгий побут у прибережних містах для неї не було місця. Все було занято не так військовими лічницями, як родинами розбагатівших на військових доставах доробкевичів, плативших величезні

*Улус — село; кумис — квасне кобиляче молоко.

суми, аби й собі пожити по “аристократичному”. Дружина приїхати не змогла. В подорожі від діда простудився хлопець, більш місяця пролежав слабий, і пускатися з ним у нову подорож було ще небезпечно.

В Криму починалася вже весна. Все зеленіло, розпускалися сади, з гір спливали струмочки, сутилося дрібне життя, западливо лагодячи вигідні гнізда для своїх будучих діток. У хвилях козацького моря купалося гаряче шівденне сонце, запускало проміні глибоко, до дна, мов би завзялося проникнути в його тайники, відкрити все, що від віків лежало там у непорушній глибині. Відкрити кости сивовусих чубатих запорожців, погинулих в часі морських походів проти Золотої Порти, кости дружинників Аскольда, й Олега, — грозу і пострах давної Византії... І передати їм вістку про негідні діла їх нащадків, запопастивших долю і волю рідної землі. Та не могло прорізати глибокого моря; відбивалося об зеркальну поверхню, обдавало сяєвом темні хвилі. При подуві вітерку лилося золотою явиною, бек кінця й міри залившо рівну поверхню, аж відбивалося далеко, за кілька десять верств об маленькі рухливі точки — сторожеві російські кораблі перед страшними “Гебеном” і “Меджидом*”). А на північному обрію протягся осліплюючо білий, ще укритий снігом ланцюг Яйла. Над ним чуть помітні в далечині вершини Ай-Петрі й Чатирдагу*). Попід гірським ланцюгом на самому березі змією покрутилася хвиляста дорога від Севастополя до Теодозії.

Кожна місцевість півдневого побережжя пригадувала Павлоцькому не так давно війну 1854-55 років. Побував у Балаклаві, Бахчисараю, Ялті, Севастополі, на Мензієвих горах, в Святоюрському монастирі — чи не найзатишнішому кутику в світі, далеко від дороги, серед чарівної природи, над самим морем. Скрізь оглядав воєнні

*Турецькі кораблі — подаровані Німеччиною. Меджид захопила російська флота.

*Яйла — пасмо гір. Ай-Петрі, Чатирдаг — найвищі гори в Кримі.

цвінтарища союзних і російських військ. Флегматичний бритієць, німецький ляндкнехт, веселий француз, гарячий сардинець чи турок, спочили в одній могилі, рядом з уроженцями якої пензенської чи чернігівської губернії. Всіх їх смерть помирала в чужу, незнану землю, в сусістві німецько-татарських дорфів і аулів.

Воєнні події й небезпека обстрілу побережжя турецькою флотою на тамошнє купецтво не впливали. На пляжах аж кишіло, наче від сарани, від грубезних добродійок та добродіїв-поставців. Уповали на могутню чорно-морську флоту, хист і здібності її адміралів — князя Трубецького, Колчака, Остроградського-Апостола. Вже не раз заганялися вони під самий ніс турецької ескадри і кожний раз виходили сухо з біди.

Жінки кокетували з виздоровлюючими старшинами, обдаровували ніжно-утомленими поглядами кожного проходячого військовика. Корнетики й підпоручники, ба й поважніші ранги, липли до жіноцтва мов жуки до кізяка. Не оминув жіночої напasti Паволоцький, хоч не відповідав на залицяння. Жінки пускалися на хитрощі, щоб з ним познайомитися, губили, наче б не хотячи, що будь, зазирали багато обіцюючим зором, смішиші запитували його, чого він уникає їхнього товариства. Паволоцький критичним оком оглядав запитуючу і звичайно відповідав на запит запитом:

— Чому вам так ходить про знайомство якраз зо мною?
Тож тут багато військових, охочих знайомства.

— Ви цікавий мужчина — солоденько говорила вона.
— Не знаєте чому? Як то писав Пушкін: чим менше жінчину ми любим, тим більш подобаємось їй...

— Не по адресі попали, пані... Я жонатий...

— О, ви старих понять ще людина!

— А ви занадто модерних, лялькових, — обривав Паволоцький. І чув за собою: — Медвідь!... Нечема!... Та по кількох таких “розмовах” з слабшим полом — дали йому спокій.

Зближалися Великодні свята. Паволоцький хотів ви-

писатися з госпіталю, щоб провести свято у дома, з родиною, хоч і не почував себе повносилим. До бажання вийти з госпіталю прилучилося ще й непокоєння здоровлям сина. В останніх листах дружина писала, що Олег знову небезпечно заслаб. Боялася за життя хлопчина і просила найскоріше приїхати. Сподіючись бодай двохтижневої відпустки — Паволоцький зголосився на комісію.

Військові медичні комісії, та й поодинокі лікарі, слушать батьківщині не за совість, а за страх і понижче 39 ступнів по Реоміру слабости не признають. Коли хворий не може на ногах держатися зі слабости — ще й тоді підохрівають його в симуляції, обертають у всій сторони, шпигують шпильками, насміхаються; всякими способами стараються збудити у хворого обурення і узнать його здоровим. Коли хворий до того всього байдужий, довго крутьть і вертять його, поки признають якусь діягнозу. Це з рядовим вояцтвом: Не дуже різнилося обходження з старшинами. Тут уважалося його походження, ранга, клясовий стан, заможність... Синкам високих урядників, капітальств, легенько вдавалося уникнути служби на фронті, хіба що він не схотів самий... Траплялися й такі, та більше ще комісію добре мастили, щоб фронтових тарапатів не переживати. Запільні комісії фронтове вояцтво звали не інакше, як коновалами і не мало ніякого довір'я до їх знання.

На комісії Паволоцького вистукали й вислухали, оглянули з усіх сторін, мов цигани коня. Він терпеливо переходив крізь медичні мітарства, слухняно виконував всі розпорядки лікарів: — присідав, піднимався навшпиньки, вимахував у сторони руками. Головував старезний медик-генерал, ще мабуть школи Миколи Першого. На медицині він мало що й розумівся, все перепитував молодших лікарів, та недоречно розводився про свою попередню, довголітню службу, а до перегляду ждало ще кільканадцять старшин. По довшому обсужденні Паволоцького узнали за здатного до строевої служби на фронті, а для повної поправки здоровля дано півтора місячну відпустку.

Виславши телеграму дружині, того ж дня Паволоцький

виїхав автом до Симферополя. Бажав як скоріше дістися до дому, а їзда залізницею на Джанкой-Мелітополь-Катеринослав, через часті пересідки і в злуці з тим вижиданням поїздів, забрала б кілька днів часу. З Симферополя поїхав автом на Херсон-Миколаїв, а з Цвіткова до Білої Церкви. Поїзд кілька разів довелося міняти і в кожному провадилася перевірка документів. Паволоцькому смішно ставало, коли до нього підходив перепроваджуючий контролю підстаршина і наказуючим тоном проголошував: — Ваш документ! Мовчки подавав, не випадало компромітувати військову владу! Підстаршина розглядав його документи, часом перевернувши догори, — певно не кожний з них умів читати, — та бачучи печатки і підпис на місці, віддавав, змішано салютуючи. Здогадувався про причину зміщення — на ньому була шкіряна тужурка без відзнак, і контроля не могла піznати його ранги.

З цивільними пасажирами контрольори обходилися не так. Кричали, тупали ногами, заставляли мовчати грубим “молчать”, “не розгаварівай”. Показували свою вищість над цивілями, як лиши вміли!

На вузлових стаціях розпоряджувалися етапні команданти, резервові старшини. На транспортації вони з правила нічогісінко не розумілися. Однак це не перешкоджувало їм давати категоричні накази начальникам стацій, вносити хаос в залізничні установи, що через пів року вийшли виразно пізнавалося вже на транспортних засобах. З одним з таких командантів Паволоцькому мимоволі довелося запіznатися.

По жданнях більших стацій православної імперії стоять величезні образи святих. Перед ними горяте свічки, лямпади; зчаста, особливо у війну, цареславні черці й батюшки служили там молебні. Замислений Паволоцьким забрив до жданні третьої кляси у своїй тужурці, та бо старшинська кокарда на шапці була обшита сукном. Ніхто з вояків не помітив, що до жданні зайшов штабовий старшина. Сівши на підвіконник Паволоцький, щоб чимось заняться, почав писати лист до Сабурова. Не доглянув, що

з ним рядом стоїть образ Миколи Чудотворця. До нього підійшов бородатий "хрестоносець" ефрейтор і сіпнувши за рукав, закричав грубо:

— Ти що, до коршми зайдов? Осліп, чи що? Не бачиш святого отця Миколая? Марш звідси!

Паволоцький чесно відповів:

— Вибач, браток, не доглянув! Ось допишу листа, та й піду тоді.

Ефрейтор загороїжився: — Я тобі покажу лист! — крикнув, осмілений тихим голосом Паволоцького. — Пішов звідси. Марш! — і хотів збити шапку з голови. Далі вхопив за руку й потягнув до виходу.

— Відлізь, бідо, чого ти до мене причепився! — і Паволоцький легко відштовхнув вояка. Той спіткнувся на ноги сидячих подорожних й упав, під голосний їх регіт. Зірвався розлючений, може й бився б, але не посмів, ба-чучи, що Паволоцький міцнішої будови, молодий і звинішний.

— Підеш зо мною до команданта! — кричав лаючися.
— Він тобі покаже, як пхатися! Ходи зі мною!

— Ну, то ходімо, — погодився зрезигновано. Зайшло трохи задалеко. Хотів Паволоцький скинути куртку, щоб ефрейтор побачив його відзнаки, — тоді втік би, або оправдувався б; лиха ефрейторові Паволоцький не бажав. Тільки вояк тягнув його мов арештованого.

Не кращим від ефрейтора був і командант, якийсь поручник. По докладі останнього бундючно спитав у Паволоцького документи, а міг же бачити по убранню, як ще не по обличчу, що задержаний є старшиною. Переглянувши документи поручник змінив тон, винувато оправдувався.

— Прошу вибачити, пане полковнику! Цей неотесаний дурень посмів чіплятися вас? Я його провчу! — Далі накинувся на вибалужившого від несподіванки очі, вояка, обіцяючи розправитися з ним по своєму. В прияві Паволоцького бити не посмів.

На від'єзді Паволоцький прохав не карати вояка за

черезмірну службову ревність.. Але з вікна вагону побачив ефрейтора з опухлим обличчям. Видно командант добре його вибив. Жаль стало бородача, але щож... Коли він так грубо відноситься до військових, то над цивільними певно на кожному кроці показує свою владу... Дістав те, що заслужив!...

На іншій вузловій стації зустрінувся Паволоцький вже зі старшинами запільніх частин, ефрейторовими двійняками. Тут зайшов до буфету першої кляси. І хоч старшинам вільно там бути навіть у прияві найвищого начальства, ѹ самого царя, то все ж військова чесність вимагає попрохати дозволу від старшого рангою. В буфеті застав Паволоцький старого генерал-лейтенанта артилерії. Зголосив йому:

— Ваше превосходительство! Дозвольте в буфеті перекусити!

— Прошу, певно! — чесно сказав генерал, ранги не питавши. Поки Паволоцький їв, генерал вийшов. Підскочив до нього молодий підпоручник піхоти:

— Гей, шофер! — закликав по російські. — Тобі хто дозволив тут обідатися?

— А вам що до того? — сказав Паволоцький. — Дозволив генерал.

— Генерал дозволив, а я не дозволяю! Марш звідси! Кругом, марш! — скомандував підпоручник.

— Командуйте таким, як самі... — відповів спокійно підполковник.

— Що? — розсердився підпоручник. — Не виконуеш наказу?

— Не всякий дурний наказ виконується... Ви хто такий?

— Як то хто? Не бачиш? Офіцер! Начальник! — вже кричав підпоручник.

— А я штаб-офіцер! Підполковник! — Паволоцький розщепив тужурку. Підпоручник побачивши старшинського Юрія — зблід. Швиденько змівся зі страху, щоб не потягнули його до команданта стації.

Пізно ввечорі приїхав Павлоцький на стацію, ту саму, звідки з односельчанами виїздив до Києва. На стації ждали вже вислані дружиною коні...

XVIII.

Сумних Великодніх свят сподівалася Марія Олександрівна. Слабість сина, невідомий стан здоровля чоловіка, — вона не знала де Павлоцького поранено, — відобрали їй спокій, затроювали життя. Постаріла за тих кілька місяців так, що простодушні селянки їй у віchi це говорили. В час побуту чоловіка на фронті регулярно одержувала від нього бодай два листи місячно. Та й тоді коханої хвилі лізли в голову думки, — може у цей час, як вона читає лист від чоловіка, він лежить вже вбитий, поранений, чи може мандрує під багнетами у ворожий полон. Падала у такі хвилі на коліна і з сльозами молила Бога охоронити її чоловіка від небезпеки... Молилася не за нього тільки, а за всіх гноблених і обездолених, просила кари на лицемірів, що нехтують Його закони, перелицьовують по своїй вподобі Його Правду, прогнившими устами проповідують нищення і вбивства. До неї прилучувалися й діти. Релігійність Марії Олександрівни не була тою чванкуватою побожністю, що зустрічається на кожному кроці у житті. Побожність поверховна, повстає з призвичаєння, не доторкається навіть душі людини. У побожності зберігається тільки форма релігії, не її зміст. Люди йдуть по звичці до церкви, там вислухують незмінне: “Подай Господи”, по звичці говорять незмінні й незрозумілі молитви, а повернувшись з церкви продовжують творити те саме, що й перед тим творили... Релігійна ж людина молиться тоді, коли відчуває потребу молитви її душа. Та молитва приносить велику полекшу, обновлює людину і ту молитву відчуває Найвища Сила, Бог. Люди релігійні духовно відкидають всякі форми у відношеннях до Бога і тому зривають з офіційними релігіями, якою б та релігія не була. І християнська віра і магометанська, жидівська і поганська,

мають своїх “єретиків”. До таких “єретиків” належала Марія Олександровна.

Пошта нараз урвалася. Це, як думала Марія Олександровна, могло статися тому, що російська головна команда часово перервала комунікацію фронту з запіллям з бажання задержати у таємниці обставини на фронті. Могло однак бути й так, що Володимир Миколаєвич попав у полон, зістав поранений чи вбитий і він самий, або команда полку не хотіла її сумними вістками прибивати. Мучилася і тратилася в здогадах. Страшно похуділа, ледви на ногах трималася. А розрадити, піддержати її не було кому. Приїздила в осені сестра, Наталка, та виїхала на зиму в Орел, до родини свого чоловіка, старшини артилерії. Потішали її селянки... Кожна з них турбувалася невідомою долею своїх близьких, кожна мала досить і своєї печалі й суму. Замісць підбадьорити Марію Олександровну, селянки починали плакати самі.

Писала до команди полку, запитувала, що сталося, та не дісталася відповіди. Надійшло натомісъ ще одно лихо — зо сторони повітового начальства. Навідався капітан-ісправник — видно добрі сусіди доносили начальству про її поміч селянській бідності, про панібратство з селянами. Мусіла оправдуватися — чайже доброчинність для бідних державними законами не заборонена, а коли знаходяться люди, що бідноті помогають, то уряд повинен бодай не перешкоджувати їм, коли вже не одобрювати. Заперечити цього ісправник не міг. Все ж заборонив видавати безплатно селянам дрова і землю під засів малоземельним. Мотивував заборону тим, що й заможні селяни користатимуть з даровизни, надуживатимуть її доброту... А головне — селяни з інших околиць домагатимуться того ж і від своїх землевласників; може дійти до розрухів, яких вона буде спричиницею. Загрозив поліційним доглядом. Мусіла обіцяти, що виконуватиме вимоги влади. Гроші рішила віддавати на краще урядження школи в селі. Ісправник переніс у другу волость поліцая, місцевого уроженця, а в село прислав двох стражників, одного зо спеціальним завданням — наглядати за діяльністю Марії Олександровни.

Обжилися вони в селі занадто швидко. Та поганими людьми не були. Кілька возів дров, пара гусей на свята, збіжжя — поліції зовсім задоволяли... Установилися звичайні в Росії взаємини: — за гроші хоч проклямації проти уряду випускай за широкими плечима поліції. З ними не мала клопотів.

По новому році одержала Марія Олександрівна лист від Сабурова. Полковник повідомляв, що Володимир Миколаєвич був небезпечно поранений, і, поки небезпека для його життя не минула, навмисне не повідомляв, щоб заощадити їй гризоти й турбот долею чоловіка. Писав, що Паволоцького відпроваджено у глибоке запілля, куди саме — не знав. Через кілька тижнів одержала лист з Криму. У ньому Володимир Миколаєвич прохав її приїхати. Але їй цей лист не розвіяв її журби й неспокою.

В дальших листах Паволоцький писав, щочується з кожним днем краще, обіцяв незабаром приїхати до дому. Марія Олександрівна боялася тим запевненням вірити. Думала, раз чоловік не згадує про рану, так рана певно зробила його калікою, без руки чи без ноги, а заспокоюючі листи походять з бажання передчасно її не засмучувати і вже своєю появою розвязати ту, страшну для неї, загадку. В кожному новому листі сподівалася болючого, страшного. Прохала чоловіка не ховати від неї того, що з ним діється. Він писав, що вже не такий, яким на війну вийхав; під цим Паволоцький розумів свою духову зміну, або завірював, що набирає з кожним днем сили і скоро приїде. Мрійлива з природи, нетерпляче ждала того часу й мучилася сумнівами. Уявляла чоловіка на операційному столі, як його хлороформують, ріжуть і відчуває фізичний біль, наче б різали її саму. Стала її сама хворобливо нервовою, вразливою на кожну найменшу дрібницю. Стримувала себе, що, однак, не завжди її вдавалося. Тоді вибухала безпричинним гнівом. Ніхто не міг її догодити. Служба, знаючи її перед тим доброю й лагідною — розуміла її духовий стан і гнівом не ображалася. Знала, зрештою, і про стан здоровля Паволоцького.

Витворилася у нїї ненормальна, пристрасна любов і до дітей. Дні й ночі проводила коло постелі недужого хлопця. Не відпускала від себе ні на крок маленької Ольги. Стала дітям нянькою й дбайливою доглядачкою.

Нервове її напруження дійшло до вершка останнього дня перед Великоднем. Плакала, або просиджувала годинами мовчки — замкнувшись з дітьми. Прислуга побоювалася, щоб не заподіяла собі чого недоброго. І тоді то прийшла телеграма Павлоцького про виїзд з Лівадії. Телеграма прийшла з запізненням на день, і Марія Олександровна негайно вислала коні на стацію.

Ввечір вся прислуга пішла до церкви на відправу. В домі зацарювала тишина. Марія Олександровна вичікувала чоловіка. Діти також ждали приїзду батька, та зморив їх сон. Недоспані ночі змучили Марію Олександровну, але не піддавалася зморі. Сиділа замислена, опершися рукою об подушку постелі сина, другою рукою пригорнувши до себе сплячу у нїї на колінах дівчинку. У сусідній кімнаті на коверці дрімав вірний сторож Дружок. Час до часу тихо гарчав у сні, може переживав денні бійки з собаками-співтоваришами, а може боровся з двоногими ворогами.

В думах Марії Олександровни проходило все її подружнє життя з чоловіком, від часу першого їх знайомства, — коли вона ще була наївною шістнадцятьлітньою дівчиною-дитиною. Зявився у її дядьків молодий несміливий юнак, просто убраний, без тіні прикмет золотої молодіжи. Вмів бути веселим і поважним. Захопив її плянами передбудови несправедливого укладу суспільного життя,чувся українцем, розумно боронив своїх переконань перед старшими, життям вже навченими. Говорячи про своїх батьків, що не довго нажилися на світі, мав в очах слози. Опісля прийшло освідчення і заручини. Довгих три роки вичікування, поки вчився військової мудrosti в Елісаветграді. Двоє сиріт поєдналися і жили щасливо, як би не війна. Не було непорозумінь, не було хмар взаємного невдовolenня. Сперечалися—перша суперечка вийшла за те, що мають вони мати — вона хотіла сина, він дочки. Паво-

лоцький сина чомусь побоювався, вважав, що він родиться з зубами і трохи не з вусами... Погодилися на тому, — буде, що має бути. Коли побачив вперше безпомічне, маленьке соторіння, нову людину, — захопився хлопчиком, забув, як ворогував з ним перед його уродженням...

Всі їй заздростили, вважали щасливою. І справді, вона такою щасливою була, що того щастя боялася. Чула, що її щастя закінчиться страшною катастрофою, не тільки для неї самої, а для цілої родини. І тому так журилася долею чоловіка й дітей. Про себе не думала. Готова віддати сèбе і на смерть, щоб лиш небезпеку відвернути від близьких. Здавалося їй, що небезпека чорна, страшна назувається з кожним днем все ближче й ближче.

З задуми очутило її голосне гавкання Дружка. Пес зірвався, радо чомусь заскімлівши. Вслід за тим застукали двері в сусідній столовій, почулися кроки і звякання острогами спішно ідучої людини. Марія Олександрівна хотіла вибігти на зустріч і не могла. Ноги немов одеревяніли, по тілі розлилося якесь дивне ослаблення, щось немов туман заслонило очі. Півсвідомо, одним рухом положила дочку в постіл Олега й сиділа недвижно, вплявивши очі в двері. В них показався Паволоцький, — блідий, вихудлий. Марія Олександрівна змогла лише слабо скрикнути:

— Володимир! Ти! Здоровий! Вернувся!

І якось безвладно, всім тілом потягнулася до його. В недалекій церкві, ще давнimi прapрапрадідами будованій, задзвонили дзвони.

— Христос Воскрес! — тихо привитався Паволоцький.

А саме в цю ніч на далекому заході гураганним огнем заговорили гармати, поллялися ріки крові по зимовій передищі. Почався наступ Макензена...

ДРУГА ЧАСТИНА

Стережтесь вовків в овечій шкірі — по ділах їх пізнаете іх. (З Євангелії).

Стережтесь вовків в овечій шкірі й баранів у вовчій шкірі. (Народна мудрість).

XIX

У грудні 1914 року напіврозгромлену австрійську армію зміцнено німецькими дивізіями генерала Лезінгена і спільними зусиллями його корпусу з армією Бем-Ермолі відперто російські війська від Карпат і Krakova. Бої перейшли в Бориславський район і на ріки Дунаець та Белу Західній Галичині. Розвідчі групи ворога заганялися під Старосіль, Синевідськ, Дрогобич і Болехів. На більшу акцію воюючі сторони не спромоглися; фронт устійнився до весни. Частіше і частіше штаби подавали — “без змін”.

В російських військах відчувався вже великий брак амуніції, головно для гармат. Бракувало й важких гармат. Технічні недостачі заповнювано живою силою. Там, де бойові завдання міг виконати десяток добре озброєних вояків, командування виставляло сотку озброєних берданками Іванів, з тою зброєю мало обізнаних; мовляв: “свята сіра скотина” не підведе. Трохи не 200-міліонове запілля ще могло людей достарчити. Тож не підводили: поливали кров'ю сніги на схилах Карпат.

Опанувавши схилами гір австро-угорці міцно на них засіли. Не стріляли пляново по російських становищах, а так, пострілювали собі, ніби на доказ, що у них стрілива досить і воювати для них — це одне вдоволення. Того “вдоволення” не хочуть вони так швидко позбутися, а на акцію мають ще час. Тільки непосидючі Українські Січові Стрільці переводили відважні наскоки на російські ча-

1

стини з завзяттям, вартим кращої, чим оборона Габсбургської імперії, мети. У запіллі держався ще Перемишль, обложений 11-ю армією генерала Селіванова. На відсіч Перемишля заряджено протинаступ 14-ох австрійських дивізій. Завзяті бої провадилися на Буковині, звичайно, не з пекучої потреби. Ходило обом ворогам про сусідню Румунію. Вона вагалася, наче вередлива дівка між двома парубками, не знала, до котрої сторони схилитися. Воявники з румунів препідлі, але парубки — Росія і Австро-Румунія — два роки добре чубились, поки Румунія схилилася на сторону російського Івана.

Обі воюючі сторони готувалися до вирішальних боїв на пізню весну, як підсохне земля. Поповнення гнано на фронт сотками тисяч. Сотні йшли з кийками. Діставали зброю на фронті, ім малознану. У запасних частинах, замісьць стріляння, маршовиків навчено пlesкати в долоні. Натискали на те, щоб ціла сотня пlesнула враз, всі, як один. На першому учбовому стрілянні, безпосередньо за фронтом, маршовики не знали, як з крісами обходиться. І на команду “плі” кидали кріси на землю, і всі одночасно пlesкали долонями, замісьць стріляти. Це занотований воєнною історією випадок, а їх траплялося аж надто. Так підготовним вояком верховна команда міркувала здобути Відень і Берлін, по заповіті Суворова — *кула-дура - римський молодець!*!

Піхотний курінь обходився двома станковими кулеметами і чотирома ручними, на півсотки набоїв. Полк — вісімома, або й шістьома станковими і десятком ручних. Кінний полк — чотири станкових і шість ручних кулеметів. Піхоту озброєно крісами не одного взірця. Трьохлінійні набої не до всіх крісів надавалися. Війну Росія почала з запасом 950 стрілів на гармату; 96 легких гармат і 12 гавбіць на 32-х курінний корпус; німці на корпус у 24 куріні мали 12 важких гармат, 36 гавбіць та 118 легких. Австро-німецькі полки орудували 64-ма станковими кулеметами та 192-ма ручними кожний, а з тягом війни їх число збільшували. Крім одностайної зброї, безліч на-

боїв, кожний полк ще мав бомбомети й огнемети, найновіших зразків. Дозволяв собі на люксус садити з гармат по поодинчи~~х~~ російськи~~х~~ іздця~~х~~ .

В полевій російській артилерії не рідкість було побачити старезні гармати, взірця 1878 року, без прицільних приспособлень. Набуті від японців "шімозниці" не мали вибухової сили. В укріпленнях, як Осовець, Ковни, чи Берестя стріляли з гармат, т. зв. "клинових", що програли кримську війну.. Гарматним набоям ведено точне обчислення: всевидюче око інспекторів артилерії не дозволяло ні одного стрілу зверх установленої ними норми. Та норма — чотири гранати і дві шрапнелі на п'ять погонних метрів лінії фронту. У австро-німців — 43 гарматних стріл~~и~~ на один метр бойової лінії, отже силою огню вони переважали росіян у тридцять шість разів.

Вояцтво те знало, але не бачило для себе рятунку. Гинуло від ворожого вогню, замерзalo в снігах. А з за пілля гадюками повзли чутки про міліядрові крадіжи й бвшуства, про афери — амуніційну, машинову, валенкову, сухарну й шкірну. Зароджувалася ненависть до влади, що те все допустила, знеохота боронитися і в наслідок того піддавання в полон цілими частинами. На щось розумніше фронт тоді не спромігся. Думки про зміни зароджувалися в головах не одного старшини чи вояка, але так і зникали не виявлені.

Першого дня весни 1915 року піддався Перемишль. Втішився перемогою головнокомандуючий, вел. князь Микола Миколаєвич Молодший*), та урядові круги, ну й новий командант Перемишля, генерал Артамонов. Микола Миколаєвич звернув полоненому командантovі Перемишля, лівчехові, генералу Кусманеку, його зброю, наказав оселити генерала у Москві, в готелі Прага, над рікою, на пригадку полоненому "Златей Прагі" над Влтавою. Наказ виконано і про генерала забуто. День піддання Перемишля святковано вроочистими молебнами, парадами за-

*Микола Миколаєвич Старший — батько Молодшого, син царя Миколи ІІ.

пільних військ і дітвори, радої, що нема навчання. Преса трубила про перемогу, надала події символічного значення, якраз першого дня весни, — мовляв, тепер підуть самі перемоги весною, відродженої російської армії, пророкувала швидкий марш армії у мадярську рівнину. Видано медалі з написом “отторженая возвратіх” (відорване повернули) для всіх вояків і старшин на фронті і в запіллі. В Галичину, в розпорядження графа Бобринського*) вислано хмари уніформованої і рясофорної поліції гіршого сорту, чорних воронів, по словах українця, єпископа Нікона Красноярського*) з духовними поліцмайстрами — архієпископами Антонієм і Евлогієм на чолі. Почалося нағальне обрусіння й оправославлення галичан. Де не поміг хрест Антонія і Евлогія, помогла там нагайка, заслання у глибину Росії. Міністр Сазонов, на домагання прогресивних російсько-українських кругів вживати більш людяніх засобів русіфікації — відмовився признати права галицьких українців на україномовні середні школи.

Не тішилися перемогою народи російської імперії, ні фронт. На фронті знали, що облога Перемишля обійшлася у чверть міліона втрат, та й піддався він завдяки голодові. Не тішило й півтораста тисяч полонених, втрат понесено вдвое. Фронт відчував все більше зміцнення ворога, обчислював свої можливості й впевнявся, що в Галичині він довго не встоїть.

Горлицький прорив генерала Макензена, у травні, переведено 11-ю німецькою армією на фронті 10-го корпусу 3-ої російської армії, в команді болгарського “браташки”, генерала Радко-Дмитрієва, селянського сина, не так примхами долі, як сентиментом росіян до братів-сло-

*Походив від нешлюбного сина цариці Катерини Другої.

*Єпископ Нікон перейшов у світський стан, звався Миколою Безсоновим. В Українській Державі був головою Д-ту Віроісповідань.

*Антоній (Храповицький), Харківський і Київський митрополит часів Гетьманату, вмер у Югославії. Евлогій — митрополит російської прав. церкви у західній Європі, умер 1946 року у Парижу.

вян, з сільського хлопця-втікача від турків, піднесеного до гідності генерала генерального штабу й командуючого армією. Йому спадало на чоло пасмо волосся. Спадало волосся на чоло Наполеонові I, отже... Радко уроїв, що він є новим Наполеоном ХХ віку*). Діяв по наполеонські, та без Наполеонової відваги і хисту. Третя армія понесла поразки й покотилася на схід. Прорив створив небезпеку обходу сусідніх армій — 4-ої, генерала М. Рогози*), з півночі і 8-ої, Ол. Брусілова, з півдня. Обі армії змушені відходити, а слідом покотився на схід увесь фронт. В Польщі та Прибалтику натискали Гінденбург та принц Леопольд Баварський. До половини травня всеж ставлено ворогові організований відпір. З половини травня почався безупинний відступ. Кінні корпуси ледви стримували насідаючого ворога бодай на час, щоб дати змогу вивезти цінне майно, евакувати штаби й госпіталі. Не завжди то вдавалося. Один Мищенко спрощівся наступати шляхом Самсонова — під Таненберг.

2-го червня австро-німці здобули Перемишль, по 72 днях російської окупації. Переможний ворог все глибше заганяв клин між російські армії, перетинав шляхи відступу, творив довжезні кліщі, стискав ними російській дивізії й корпуси, змушуючи піддаватися на чолі з комandanами. Останні, салонові генерали царського двора, не до конче хотіли нести відповідальність за долю частин. Передавали команду молодшим, ті ще молодшим, а самі піддавалися в полон одинцем. Дивізійні штаби піддавали сотники або й поручники, полки — хорунжі й десятники. Піддавалися з необхідності, піддавалися й добровільно. У відступі закінчили існування не мало частин з стари-

*Завдяки такому ж пасмові волосся вважав себе новітним Наполеоном український генерал Ю. Тютюнник-Табачніков. (Це його справжнє ім'я, надане з царського дозволу на прохання).

*Генерал піхоти Михайло Рагоза, нащадок співтворця Берестейської унії, київського митрополита того ж імені, воєнний міністр України, часів гетьманату, римо-католик.

ми прапорами.*) А вислів: "Передаю вам командування" — за 1915 рік став сакраментальним.

До розгрому російських армій причинився немало по-разковий настрій вояцтва та старшин. В часі бою паніке-ри викрикували, що їх пригнано на фронт наче худобу в різню. Нанизували на штики білі онучі й піддавалися батальонами. Розвелося багато самострілів; ранили себе з метою видобутись скоріше з фронтових тарапатів. Характерним показчиком стану тих часів є накази № 8-ї і 9-ї арміям з червня 1915 року. У тих наказах говорено: самострілів бити шомполами, перевязувати й гнати у бойову лінію. Замітніших боягузів — розстрілювати. На піддаючихся в полон стріляти з кулеметів та гармат, хона б запереставши обстріл ворога. Утікачів розстрілювати. Жорстокі накази помогли: обі армії перестали відступати першими. Кращі команданти обходилися з самострілами й втікачами інакше; замість розстрілу чи шомполів заставляли простояти годину - дві на валу окопу, під ворожим огнем. Відбувши таку кару, винуватий набував всі права; самострілів висилано до лічниць нарівні з пораненими в бою. Кару, однак, ганехано. З ворожих окопів хоча й стріляли, але кулі летіли в сторони. І відстоявши присуджені години винуватий злазив в окоп, часом під крики "ура" з боку ворога. Не було слухаю, щоб покараного було поранено чи вбито.

Траплялося й так — коли впіщі старшини, зложивши з себе командування, зникали, їхні частини рішали пробиватися до своїх і з ворожого оточення виходили. Один піхотний полк вивів з ворожого перстеня рядовиц-однорічник, хлопець вісімнадцятьох років: виводили поручники й хорунжі. Здоровий розум диктував дати відважним і талановитим дорогу до підвищень і нагоду свою небуденну здібність розвинути. Людина, що задержала духову рівновагу у небезпеці, зуміла опанувати здеморалізоване вояцтво, здобути довіря і послух тоді, як генериали погубили голови — мала вроджені прикмети проводи-

*Прим. 48 дивізія Корнілова, потрапила в полон у повному складі.

ря-команданта. Та вкорінена в армії рутина, пиха військової касти диктували що інше. Полки бносили відповідальність за те, що їх команданти забрали полкові прапори і з ними піддалися ворогові. Полк, прапор втративши — розформувався. Деже командантові пощастило його врятувати, хочаб з частини не лишилося ні одного воїка — частина формувалася знов. За втрату прапору часом десятковано частину. Тож замісць нагороди, молодики часто діставали догану, рідше ордер і все забувалося. Заборонялося писати про них і в пресі, бо ну ж суспільність запитає: де подінулись патентовані герої, генерали й флігель-адютанти “світи його величності”, з іконостасами медалів, хрестів та звізд на грудях? Підупадав би генеральський авторитет. Тому справжніх героїв забувалося, а з запілля насилено старезних, давно димісіонованих генералів і полковників електричних*), що стрілянини не переносили. Їх головний штаб мав аж надто багато і треба було десь всіх примістити на платню.

На західному й північно-західному фронтах майже без боїв залишено ворогові першоклясні укріплення — Івангород, Новогеоргіївск, Гродно, Берестя, та фортифіковані райони Ружано-Ломжинський, Варшавський і Конвенський*). Командант Ковна, старезний генерал Григор'їв, втік у початку боїв за Ковно. Одержав за те півтора десятка років тюрми, відай чи не разом з воєнним міністрем Сухомліновим. Берестя встояло ледви десять днів, а Варшаву піддано завдяки несвоєчасному висланню підкріплень Миколою Миколаєвичем, бо його не наважились покликати до телефону, щоб не переривати веселої забави Главковерха*) з евакуованими артистками варшавських театрів. Близько піврічну облогу видержав тільки

*Електричні — генерали взяті з відставки, носили відзнаку зігзагом у вигляді електричної стріли, на золотих погонах — срібну і на срібних — золоту.

*Іен. Де-Віте призначено командантом Івангорода в час бою.

*Главковерх — скорочене — Верховний Головнокомандуючий.

ки Осовець; піддався тоді, як лінія фронту, відкотилася вглиб Росії на сотки верств.

До кінця червня маленький скравок Галичини й Буковини зістався у владі Росії. Ставка главковерха з Баранович переїхала до Могилева на Дніпрі; штаби фронтів опинилися ще далі на схід, аж по устійненні фронту мусіли вертатися — у Псков, Минськ та Бердичів. Вилазити з вагонів штаби не наважувалися. Під осінь лінія фронту тягнулася від Риги по Західній Двині, далі між Двинськом і Ежеренами на Молодечно, Барановичі, Пинськ, по ріці Стирі на Чарторийськ, на захід від Рівна і через Збруч на Тернопіль до Хотина. Але й після устійнення фронту корпус німецької кінноти прорвався був у запілля західного фронту аж до Полоцька. В Барановичах трохи не попав у полон командант польських легіонів, бригадир Пілсудські, пізніший начальник польської держави. Врятував його місцевий рабин, вбраєши в ритуальне одіння кантора.

Місяці серпень-вересень принесли багато змін у військових вервах. Заносилося на сепаратний мир між Росією й центральними державами. До миру хилилася сильна партія цариці і Распутіна. Микола Миколаєвич надумав усунути царя Миколу й царем проголосити себе. Змову викрито, однак лагідний цар нікого не покарав. Все ж партія цариці мусіла на час притихнути. Переведено зміни у штабах і воєнному міністерстві. Микола Миколаєвич пішов на Кавказ, а верховним головнокомандуючим став цар. Начальником штабу призначено генерала М. Олексієва, що командував північно-зах. фронтом, замісць генерала Рузького, наступника Жилинського у командуванні, бо той з корпусом вийшов у Францію. На південно-зах. фронті Олексієва замінив ген. В. Драгомирів, а його жандармський генерал Савич, Савича — Клембовський. Попередній начальник штабу верховного, світський генерал Янушкевич пішов вниз — на армію, далі на корпус; та й той згубивувесь у бою під Червищами на Стоході, півтора року пізніше. Старий генерал кінноти фон-Плеве, став командуючим північно-зах. фронтом й пробув на тому

становищі до передсмертної слабости, у лютому 1916 р. Воєнним міністром, на місце ген. Поліванова, наступника Сухомлинова, призначено генерала Шуваєва, головного інтенданта, людину, як і Олексій, талановиту, просту й наскрізь чесну. Ті всі зміни небагато змінили. Торкалися вони верховної команди та північно-західного фронту. На західному фронті змін не переведено, хоч власне він спричинив розгром російських військ. Командант фронту, генерал Еверт, проявляв неаби які відступальні тенденції. Плеве, брат вбитого терористами міністра, потерпав за долю недалекого Петербурга, столиці імперії, тому укріплювався на Двині, останній природній перешкоді німецькому натискові на схід. А генерал Іванов не на жарт заходився фортифікувати околиці Київа трьома поясами окопів. Окопи й укріплення будовано не від фронту до Київа, як належало б, але від Київа до фронту. Спішно будовано стратегічні мости через Дніпро на случай відступу. Всюди і завжди Іванов висловлював зневіру в те, щоб його фронт зміг на Правобережній Україні вдергатися, ще з весни підготовляв до евакуації такі міста, як Кишинев, Одеса, Камянець, Житомир, Херсон і навіть Київ, хоча... Від Києва до фронту в повітряній лінії було не менше чотири сотки верств простору. А головне — київсько-одеський напрям прикривали армії здібних бойових генералів — Брусілова і Лечицького; це у всеросійському безлюді також не аби що значило. Не вірячи в боєздатність свого фронту, Іванов ще майже рік фронтом командував.

ХХ

В день здобуття Перемищля австро-німецькими військами виїхав підполковник Паволоцький на фронт. Про відступ росіян він зінав. Журився, як відшукати свій полк у відступі й розгардіяшу, йому знаному ще з Манджуїї.

Всунувши кондукторові добре “куку в руку”, по кілька-годинній дерганині тягардового поїзду добився він до Козятина. На залізницях патріотизмом не хворіли. На своє начальство дивлячись, кондуктори дерли, що могли,

й собі. Фронтовикам також не давали попусту. Виговорювались звичайно: мовляв, перевозити пасажирів не мають права. А трояк чи пятка право те завжди знаходили.

На стації і перонах в Козятині надибав Паволоцький велики гурти людей всякого віку, Сиділи на пожитках, никали бездільно по стації, прохали хліба у вояцтва. Жінки нипали коло малих дітей, як і вони самі брудних, невмиваних. Тут же похожали стаційні жандарми. Картини для Паволоцького були нові. Здогадувався, що це за люди, та щоб впевнитись, запитав переходячого жандарма. Той, прикладши пальці до дашка кашкету, байдоро відповів:

— Це все біженці, ваше високоблагородіє!

— Які біженці? Галицькі закладники?

— Нікак нет! Закладників австрійських також везуть багато, тільки з вагонів їх не випускають, Везуть десь за Дніпро. Це з наших губерній, з Царства Польського, з Люблінщини, тощо. Всякі є, ваше в—діє.

— Чого ж їх з насіжених місць вигонять?

— Не можу цього знати! Тільки, забагато їх їде. Ка-жууть, фронт в катастрофічному стані, ваше в—діє.

— Ну, в катастрофічному... Також скажете!..

— Точно так, ваше в—діє! Германець, кажуть, до наших границь доходить. Наказ про порядок евакуації — жандарм тут знізив голос, — ми одержали. Робимо приготування для оцінки будівель та майна по селах...

На ті слова Паволоцький пристанув вражений.

— Чи ж правда? — питав. — Чи здаєте собі справу з того, що говорите?

— Свята правда, ваше в—діє! Розпорядок одержано з київського жандармського управління, а вони — треба думати — з штабу фронту. Все біжить...

— Не розносіть таких чуток! По голові вас за те не погладять. Паніку ще викличете!

— Тут паніки не буде, а от з Київа вже вибираються. Хто багатший — до Ростова, або на Кавказ з родиною вибирається. Там турецький фронт недалеко! Яка наша імперія велика, а ось, тісно в ній стає! — жандарм говорив

наче задоволено. — Такий розгардіяш на фронті, що всі голови потратили.

Від Київа надійшов поїзд. Роздумуючи над словами жандарма, пішов Паволоцький до вагону. Чи то жандарм цей звичайний, охочомовний селянський син, радій поділитися зо всіми, розпираючими його мізок, новинами, чи таки свідомий пораженець. Міг би наказати командантові етапу жандарма арештувати, та... Годі надавати вагу необдуманим словам людини. Та й не поможе. Фронт відступає, це ніяка таємниця.

У переділах вагону I-го клясу — ще дотримували поділу вагонів на чотири кляси: у першому їхали старшини вищі рангами від капітана, у другому всі інші старшини; третім і четвертим — підстаршини й вояки та звичайні смертельники-цивілі, — було повно поважних рангами старшин і генералів. У кожному накурено; обличча пасажирів плавали у синявому диму, наче обличча біблійного Ягве на Синайській горі. Аж у четвертому переділі знайшов Паволоцький вільне місце. Старшим рангом у переділі був генерал-майор, кіннотчик, хахол з вигляду і ма-буть якась рідня Афанасієву-Чужбинському. Занадто подібним на нього видався генерал Паволоцькому своїм широким обличчам й рідкою темно-рудавою бордою. З ним рядом сидів не старий ще полковник артилерії, бо з гарматами на відзнаках. Напроти них — підполковник генерального штабу, білявий, з обголеними вусами, типовий прусський юнкер з вигляду і постави; навіть з моноклем на чорному шнурочку. Обіч два полковники піхоти, один худорлявий москвич, другий — вірменин або грек, з солідним животом і потрійним підборіддям. Ціла воєнна колегія. Хвилю всі мовчки розглядали Паволоцького, аж ніяково йому стало; дехто неприязно спинив очі на білому хрестику на його грудях, — такого ордеру не мав ні один. Оглянувши, почали знов, очевидно появою Паволоцького перервану розмову, по російські:

— А все таки Брусілов молодчина! — говорив генерал. — Всі армії біжать стрімголов, а він відходить з боя-

ми, по львиному. Огризається так, що й Макензенові полки болючо відчувають. Корпус Ботмера на два тижні задержав. Це майбутній наш вожд...

— Певно, певно, — потвердив артилерист. — Тільки у нього й корпусні команданти, як на вибір. Солідні, бойові генерали. Каледін, Гутор, Драгомирів, Цуриков. Але щож? Нема огнеприпасів, мало артилерії, авіація ніяка! З бойовими генералами все таки відступаємо. Це тимчасово, однаке... Коли тому кінець буде? Адже війна переїде на нашу територію, нищитиме наші села і міста, наш народ, нищить набуваний може століттями дорібок! А наші верхи про те не думають!

— Позвольте, пане полковнику, — зачувши ім'я Драгомирова, Паволоцький перервав мову артилериста. — Драгомирів вже корпусним командантом?

— А вжеж! — за полковника відповів генерал. — Володимир восьмим командує, а Абрам на західному фронті. Ви Драгомирових знаєте, що?

— Щеб не знати, ваше превосходительство! Знав їх батька, знаю їх всіх п'ятьох. Коли я був на фронті — Володимир займав становище начальника штабу третьої армії, але не ладив з генералом Радко-Дмітрівим. А Абрам Драгомирів — це мое дивізійне начальство.

— Чекайте! — генерал пожвавів. — А ви, власне кажучи, котрої дивізії?

— Шістнадцятої кінної...

— Чи ти бач? Ми одної дивізії! Ваше назвище, прошу! Паволоцький назвав себе. Генерал більше ще зрадів.

— Я генерал-майор Володченко, також чернигівець, по губернії, з Глухівщини, командант бригади 7-ої кінної дивізії. Призначений начальником вашої дивізії на місце вбитого генерала... От, не пригадую назвища! Здається Ванновського. Ваш полковий, генерал-майор Сабуров, командує тепер моєю бригадою у семій кінній.

— От, не сподівався так багато змін впродовж тих кількох місяців! А не відомо вам, хто командує тепер 17-гуардійським, чернигівським полком?

— Читав в “Інваліді” про призначення полковника Десіно, з Васильківського повіту, предсідник суду. Його недавно покликано з резерву^у у 9-ий гусарський київський, це, мабуть, старий вже полковник. Чи прийняв він ваш полк, не скажу. А з вами що? Були поранені?

— Так, в Карпатах. Ще в листопаді.

— Важке поранення? — освідомився артилерист.

— Груди прострілено наскрізь. Ну, й крові багато втратив. Цілий день лежав між окопами без перевязки.

— І Юрія в Карпатах набули? — поцікавився генерал.

— Ні, Юрій ще з японської війни.

Друга половина переділу в розмову не встрявала. Піхотинці взагалі відчувають нехіть до кінних і артилерістів, а генштабовці до всіх на купу. Згодом, коли поїзд вже рушив, всі перезнайомилися з Паволоцьким і перервана розмова на тему неуспіхів армії завязалася знов. Почав артилерист, полковник Скубенко:

— Ну, тепер персональні розмови закінчені; молотити будемо далі про недостачі. На чому то я став? Ага! Війна руйнуватиме нашу територію. На Бога надія і на генералітет. Але скажу вам, — як що у нас крастимуть так, як досі крали, то й Бог не поможе нам встоятись.

— Як то крали? — перепитав Володченко.

— Звичайно, як крадуть! Вашому превосходительству не відомо? — Скубенко дивувався. — В одному артилерійському відомстві пропало без сліду два міліарди рублів, асигнованих на виріб амуніції. Навіть слідство доручено якомусь прокураторові, але... Наш головний інспектор, великий князь Сергій Михайлович, слідство зірвав, а на прокуратора*) піднято цікавання. Не мало й великий князь положив мабуть в свою кишеню.

— Неможливо! — заперечив генерал.

— Чому не можливо? Справа докладно відома мені!

— Кишень не мало було! — вставив Паволоцький. — Два міліарди в одну кишеню ніяк не впхаєш!

*) Тим прокуратором був Якобі, слідчий ризького окружного суду.

Генштабовець і піхотинці вирячилися на Паволоцького. Адже він встравав в розмову старших себе рангами, та й літами був між всіма наймолодший. Докірливо похитували головами, а підполковник з моноклем, Ейхенштейн, зірітовано спитає:

— Ви певні, що то все правда, підполковнику?

— Так, певний в тому! — Паволоцький потвердив.

— Алеж!.. — заговорив товстий полковник Попандопуло, — звідки така певність у вас? Не дивуюся полковнику Скубенкові, він артилерист. Може знати про такі справи, правдиві вони, чи ні, — ну, бо його то більше обходить, болить, так сказати. Але ви? Певно у запіллі всяких пльоток, крамоли наслухалися.

— Точно так! — його піддержал сухий полковник, Артюхин на ім'я. — Запілля тільки пльотки розпускає.

— Не пльотки, панове! Саме ця справа піднималася в Державній Думі, це одне, а друге — мені відомо про багато інших міліонових злодійств.

— От так! Далі в ліс, більше дров! — підхопив Скубенко. — Розповідайте, підполковнику, будь ласка!

— Афери й надужиття — Паволоцький заговорив повільно — почалися у нас з першим днем війни. Чи властиво, задовго ще до війни, як ті артилерійські міліарди. Хібаж нікому з вас, панове, не відомо, що німецькі банки наказали російським промисловцям та гандлярам ще на весні минувшого року, викупити й приховати у пограничних провінціях всі залишки збіжжа, круп, цукру тощо, щоб викликати в Росії штучний голод? Хіба й тепер всяки купчики не висилають у Німеччину, через Фінляндію, Швецію й Румунію хліб, цукор, вовну, шкіри, хоч ми вже близько року з Німеччиною у війні? У нас великий недостаток, вояки відморожують ноги, а ще в жовтні, отже на четвертому місяці війни, Німеччині продано 75 тисяч пар чобіт? Я згадав це замість інтродукції. Тепер ось вам, панове, голі факти. Князь Андроніков, секретар святішого синоду, не якась дрібна риба, взяв у держави контракт на сушення сухарів. На пять міліонову армію свіжого хліба

ба чайже не настарчиш! У половині жовтня мав здати постачанню перший транспорт. На будову пекарень і сушарень виклопотав двохмільйонову субсидію. Передержав контракт два місяці, не закупив навіть матеріялу на будову, а відпродав його баронові Менгдену, жандармському генералові, вже з одним мільйоном субсидії. Менгден також не в тім я битий! Передав контракт купецькій спілці в Москві, що за ним від початку побивалася. Але тільки з чотириста тисяч рублів субсидії. Військо на сухарі зуби точить, а купці* щойно матеріял на будову сушарень стараються. Ну, розуміється, слідство і все, що в таких случаях належить, погрози розстрілом, шибеницею. Купці й тиць контракт прокураторові. Там чорне по білому — контракт відпроданий в кінці жовтня! До Андронікова, до Менгдена, ні доступу. Справу замняли...

— Цікаво! Чому ж про те в часописах не писали?
— з явним недовір'ям питав Артюхин.

— Так вам про такі справи й напишуть, сподійтесь!
— сердито сказав Скубенко.

— Н-да, великим людям, велике й куку в руку... — успокоюючи заговорив Володченко. — І я чував про якусь аферу Распутіна на північно-західному фронті.

— Які взаємини може мати старець Распутін з фронтом? — здивувався Паволоцький.

— Очевидно має якісь! Раз міняє міністрів і губернаторів по своїй вподобі, то певне й над військовими командантами випробовує свою силу — висловив здогад Скубенко.

— Милітесь, полковнику, — генерал заперечив. — Взаємини Распутіна з фронтом мали, так би сказати, більш господарчий зміст. Вагонів у нас, знаєте, не так, щоб аж дуже набудували. Війна знов їх нищить. Не диво, що того добра забракло всіх обслугити. Так от, перед Різдвяними святами обчислив петербурський митрополит, Питирим, що забракне свічок до численних церков і соборів його архієпархії. Доставити треба було десь з Москви, чи зза Москви. Але й гарматних набоїв на північно-західний фронт

треба спішно доставити, — німці, бачите, заворушилися... От, митрополит і подумав собі: що цареве — цареві, а що Боже— Богові. Так і в святому письмі стойть! Кинувся по відповідних установах державних, куди там! Тоді до Распутіна. Распутін і вирішив, що цар всетаки від Бога нижчий, отже цареве може заждати... Натис, де належить і — замість стрілiva — спішно доставлено у Петербург півтораста вагонів свічок, зафрахтованих артилерійським стріливом. Дорога на фронт через Петербург знов веде. Припадково трапився там діловий начальник руху, — побачив накладні на стільки стрілiva і як стій, поза всякою чергою, відпровадив вагони на фронт. Наїхали артилерійські парки стрільна вигрузити, розділити по артилерійських бригадах, відпльомбували вагони, а там скриньки з восковими свічками. Начальник штабу фронту, Сіверс, післав телеграму до головного артилерійського правління за інструкціями, як тими свічками артилерія має стріляти, ну і справа викрилася.

— І чим же скінчилося?

— Чим? — ніби нехотя відбуркнув генерал лукаво. — Свічки завернули в Петербург! Чайже Распутін більш впливовий від якогось там командуючого фронтом. Ну, і він Божу справу боронив, а командуючий фронтом людську, державну... Це також не аби як заважило...

— Про такі зділки запілля знає ще більше, — в тон озвався Павлоцький. — Наприклад: Якийсь Паукер, син бувшого міністра, і самий кандидат в міністри шляхів, десь запроторив тисячку вагонів з станками для виробу гарматних набоїв. Третій вже місяць їх по всій Росії шукають, та чи знайдуть?*). А на фронті голод на амуніцію. Мимоволі приходить думка до голови: чи той Паук, чи Паукер невторопна нездара, чи свідомий зрадник? Якщо нездара — то як же йому доручена управа залізницею? Або ось, ще вам квіточка! Член державної ради, пан Афро-

*Згадані тут факти автентичні. Вагони з станками розшукано у квітні 1916 року в Москві. Паукера не покарано.

зимов, зо своїм зятем Штюрмером*) взяли в інтендантурі вісім міліонів фунтів шкіри на чоботи по ціні десять копійок за фунт. Натягнули державний скарб на чотири міліони рублів...

— Яким то способом? — цікавився Скубенко.

— Найпростішим! Такі пани живуть понад кишенью, тож за шкіру не платили. Продали її, ні копійки не затративши, всяким шевцям по двадцять рублів за пуд, або по п'ятдесят копійок за фунт. Отже мають чистого зиску чотириста відсотків. Скільки ще на чоботах зароблять? Бо шевців зобовязали продавати взуття зновже їм самим, а вони вже більшими партіями відпродуватимуть інтендантурі, і знов зароблять.

— Цікаво, скільки та пара чобіт обійтеться казні? Думаю не менше двадцять п'ять рубликів... — обчислив Скубенко.

— Коби не більше. Обійтеться на загал — п'ять-шість разів дорожче своєї вартості. — Паволоцький потвердив.

— А може встановлять яку тверду ціну? — висловив генерал сподівання.

— Яка там тверда ціна? Відомо! — Скубенко махнув зневажливо рукою. — І на твердій ціні не одна худобина ще заробить. Не першина!

— Не знати, скільки в тому правди? — раптом знов встрав Ейхольц. — У вас, підполковнику Паволоцький злий язик, і не аби яка здібність фантазувати! Коли всі по вашому так крадуть, і тільки крадуть, то всю Росію вже розікрали б! Певно, трапляється, в родині ж не без виродка! Та по вашому всі крадуть поголовно! Деж докази? Докази, пане підполковнику! Всі крадуть, по вашому, а ми все таки воюємо! Значить, маємо чим! Не все розкрадають!...

— Певно, що воюємо, щож більше нам зістается? — згодився Паволоцький. — Однак, це чиста правда. Називають же імена великих риб. Депутати Думи, Шингарев

*Штюрмер-Афrozімов — прем'єр перед революцією.

і Годнев піднимали те питання в думській сесії, писала про те преса! Яких же ще доказів вам потрібно?

— Та й в інтендантурі хіба ж самі взірці чеснот сидять? — підхопив Скубенко. — Чи знаєте ви, скільки уніформованої худоби наживається от, хоча б на гуртах рогатої худоби для фронту? За доплату вимінюють кращу на гіршу, кладуть собі в кишеню кормові, видані на закуп сіна гроші, а худоба гине! Гине з голоду. Цього ніхто не хоче бачити. Чи може й бачить, але мовчить. Бо на руку це всім тим старим руїнам Фредериксам та й нашим всяким Безобразовим*), яких рідня в німецькій армії частинами командує..

— Так, німців серед нашого генералітету підозріло забагато! — погодився Володченко.

— Еге ж! Все боги і Марси, Більдерлінги й Каульбарси! — помовкою манджурців відповів Скубенко. — Не в тому біда, що вони німецького кореня. Біда в тому, що велике число генералів є німцями по духу, не тільки по походженні, та по підданству.

— Не тільки генерали такі! А ось, недавно викрито кількох однорічників нашої армії — німецьких лейтенантів, а навіть одного гавптмана. Очевидно займалися шпигунством. Їх старанням цариці оправдано. Дивуватися нема чому. Адже цариця вистаралася, щоб німецьких полонених не висилали ні на яку працю. Сидять і випасаються. А наші полонені в Німеччині й Австрії сотками денno з голоду гинуть. Їх влада, — їх і право. Вони Росією кермують ще від Петра і Катерин всяких! Чого дивуватися, коли самий Вільгельм II купив собі солідну посілість у Херсонщині, а Гінденбург десь в Саратовщині, аж над Волгою! Отже, оба російські поміщики, новітні колонізатори...

— Саратів від Гінденбургової посілості Таненбергу трахи ніби задалеко! — сказав Паволоцький.

*Граф Фредерикс, генерал кінноти, впродовж 28 років був міністром Двора і Уділів; мав великий вплив на царя. Безобразов — командант гвардійського корпусу, нездара, на бажання царя пізніше командант двох корпусів гвардії. Непомірно товстий і гайдкий.

— А однак, це факт! Частина німецького пляну мирного завоювання російської імперії, “Дранг нах Остен”. Ще ж Бісмарк радив німцям з Росією не воювати. Подбати тільки про плекання “расових кобил” — він так і висловлювався — тобто російських цариць з німецьких княжих домів. Вони вже подбають про сприятливі умови для німецького руху на схід.

Розмова приняла небезпечний зворот. Чіпала династію й закон про “зневагу величності”. Володченко побоювався, щоб Скубенко не почав згадувати тих “расових кобил” поіменно, з ще живучими царицями включно. Дисципліна зобовязувала кожного про випадки зневаги давати знати по команді. З приявних певно знайдеться хоч один, що дати знати, кому належить, постарається. Тож генерал перевів розмову на не так склизькі тори:

— Правду кажете, — погодився, ніби нерадо полковника Скубенка перебиваючи. — До війни я, знаєте, командував 14-им уланським ямбургським полком у 14-ій кінній. Дивізія мала постій у Царстві Польському. Бував часто по справах у штабі варшавського воєнного округу. Виніс звідтам вражіння, що округ той опанований Німеччиною цілковито. У штабі був одинокий руский, генерал Клюєв. Генерал Скалон, командуючий округом і генерал-губернатор Польщі в одній особі, переконував всіх руских, що Росією повинна керувати Німеччина. Скалон жонатий з баронівною Корф, а її родич, барон Корф був варшавським губернатором. Помічники генерала Скалона — Ессен і Гершельман, начальник жандармів Утгоф, управлюючий державним банком, барон Тизенгавзен, начальник державних палат Тиздель, поліцмейстер Майер, посадник Варшави Міллер, прокуратор Гессе, вице-губернатор Гре-сер, начальник доріг Гескет, голова контролі фон-Мінцлов. Далі — Фехнер, Егельстром, Лейвин, ваш однофамилець, — звернувся до підполковника генштабу, — генерал Ейхгольц, або й моє безпосереднє начальство, дивізіонер, генерал Раух фон Травбенберг, чи бригадир, генерал Рерберг, з назвищ чуєте якої народності. Німецькі

генерали в російських одностроях. Безперечно, всі вони російські дворяне, російські патріоти. Кожний вихрестився на православного, богослужби в церкві не пропустять, але... Пічнуть у штабі говорити по німецькі і людина з пантелику збивається. Не може зрозуміти, де вона попала? В богоспасаєму російську імперію, чи в "Дойчлянд"? В інших воєнних округах те саме.

— Скрізь самі Дрентельни з Шліпенбахами! — докинув Скубенко. — Імперія німцями опанована. Вони контролюють нашу промисловість, фабрики, копальні. Звичайний ніж у селянина і то німецького виробу. Бо хто ж платитиме вдвое дорожче за ніж нашого виробу? В школах, ось, підручників брак, бо видавець, петербургський магнат Отто Кірхнер, тепер обер-ляйтнант у німецькій армії. А скільки учителів середніх шкіл, інженерів, вищих ~~с~~ урядовців російських тепер капітанами і полковниками генерального штабу в Німеччині? У їх краю ми сліпі, мапи порядної не маємо. За те вони знають Росію від нас краще; кожний сугірок, ліс, багнище...

— Не було б ще лиха, як би позісталі у нас оті Гірси й Пільци*) хоч на половину такими патріотами були, якими себе для людського ока виявляють, — вставив Паволоцький. — Питання, чи вони патріоти, чи монархісти...

— Ну-у, підполковнику! — швидко перебив генерал, ледви помітно кивнувши головою в сторону Ейхольца. — Ці поняття у нас нероздільні. Що, забули наш девіз "за віру, царя і батьківщину"? Поскільки вони всі православні і монархісти, то й батьківщина з того скористає.

Паволоцький похопився: Мову знов зведенено на небезпечну тему. Глянувши на генштабовця, переконався, що той дрімає. Пересторога видалася йому зайвою, але розумів добре причини обережності генерала. З їх розмов могло виникнути "діло про образу маєстату", про революційну змову, навіть зраду, як лиш захоче котрийсь з співподорожніх вислужитися. Обвів зором всіх трьох. Ейх-

*Гірс — мінський губернатор, Пільц — могилівський. Казали, що Гірс не мав російського підданства. Подані факти автентичні.

гольц півлежав, вигідно розсівшися на мягкому сидженні, з застигшою призирливою посмішкою на тонких губах, певний себе і своєї вищоти над окруженнем. Дрімав, або такого вдавав, з метою крамольні розмови краще підслухати, в них не встригаючи. Рядом сопів і злегка пухкав товстелезний Попандопуло, солідним тулубом притисши в кутку сухощавого Артюхина. Цей посоловіло, з долею страху в очах, поглянув на розмовників проти себе. Все більш соловів, вколисуваний мірним покачуванням вагону. Скоро заплюшив очі й він.

— Всеросійський інтернаціонал! — кивнув Скубенко головою на сплячих. — Великорос, німець і грек. Ну, й нас трьох, впертих хахлів. Чи то пак, українців — швидко поправився.

— Вперті хахли говорили занадто сміло! — пожартував Володченко. — Чого доброго, від цього інтернаціоналу нам не поздоровиться.

— Не думаю... Хіба б котрий мав вроджені доношинські здібності.

— Лихо не спить! — промимрив генерал солодко позіхнувши.

— Хотів би я бачити, як цей грек буде йти на чолі свого полку! Така солідна комплекція! У весь полк собою закриє! — дивувався Паволоцький. Тільки ходитиме ма- буть черепашою швидкістю...

— Десять у запільній установі opinиться! Полк йому не дадуть! — заперечив Скубенко.

— Дурний приклад наслідується — вдруге позіхнувши промимрив Володченко. — Досить розмов, спати пора, панове! Ніч на дворі.

Відкинув голову на спинку сидження й заплюшив очі. За кілька хвилин генерал вже похрапував. Поїзд підходив до Полонного. Скубенко й Паволоцький продовжували розмову впівголос, щоб сплячих не турбувати. Перейшли на українську мову, — оба говорили нею однаково добре. Розповідали про себе, про свою попередню службу. Полковник Скубенко походив з Полтавщини, з давньої коза-

цької старшини. Українства не цурався, однак, як і кожний кадровий старшина, не виставляв його на показ з мотивів службових. Командував на північно-західному фронті важким гарматним дивізіоном у гвардійському кінному корпусі Хана Нахичеванського і, опісля, генерала Султан-Герая*). Перебув катастрофу в Мазурських озерах. Іхав тепер у восьму армію на становище комandanта артилерійської бригади.

Недоїздячи до Шепетівки поснули й вони оба. Коли прокинулися, вже зійшло сонце. Обох піхотинців ні генштабовця в передлі не було: певно висіли в Шепетівці, або в Здолбунові. Поїзд підходив до Рівна, де тимчасово спинився у нагальному відступі штаб південно-західного фронту.

XXI.

З Рівного^а, по справці в штабі фронту, полковник Скубенко службовим поїздом поїхав на Здолбунів-Дубно. Штаб восьмої армії затримався у Дубні. Володченко і Паволоцький тим самим поїздом — на Ковель, — там стримався штаб третьої армії, у якої склад входила 16-та кінна дивізія.

Оперативний штаб восьмої армії ще маневрував по залізній дорозі Львів-Броди, на ворожій території, бо й фронт, чи те, що з нього залишилося, тягнувся від Ярослава на Мостиска й Самбір, від Бродів за півтораста верств. Обережність все ж вимагала ширший штабовий апарат з чисельними відділами і підвідділами відпровадити у глибше запілля навіть у Брусілова. Третя армія могла стриматися у Володимири-Волинськім, або й Сокалі, 60 - 100 верств ближче фронту. Надміру обережний генерал Леш,* щойно

*Султан-Герай — повішений большевиками у листопаді 1946.

*Генерал Леш, німецького походження, став православним і, здається, змінив назвище на Павлович. Не поганий комandanт, одначе кровні звязки з Німеччиною шкодили активності. Командував 12-им корпусом у 8-ій армії, який передав Каледіну.

принявший командування, загнався зразу на близько дві сотки верств від фронту. Тим забезпечив своєму штабові залізницю на схід, на всякий непередвиджений випадок, а Володимир-Волинський з залізницею поздовж фронту — південь-північ, — такої забезпеки дати не міг. У третьій армії кожний штаб корпусу давав за те, щоб бодай сотня верств ділила штаб від бойової лінії.

Стоверстний простір Рівне-Ковель Володченко і Павлоцький проспали у спорожнілому передлі. Чим ближче фронту подорожніх взагалі ставало менше. Штаб третьої армії стояв у вагонах, віддалік від стаційних будівель. Цивільних на стації не попадалося, самі похмурі військовики та заклопотані залізничники. Не бракувало жандармерії: така висока установа, як штаб армії не спускалася на військову охорону. Вагон командарма охоронявся вартовими, жандармами і військовими, при кожних дверях. Незнаних старшин допускалося у штабові вагони за перевірками комandanта стації.

Дивувалися подорожні надмірні охороні, але, закон законом. Промивши зо сну очі, оба подалися за перевірками. Командант стації, полковник, перевірив документи обох, виставив перевірки. На запит Володченка, до чого аж така обережність, таємничо пояснив:

— У Ковлі повно шпіонів, ваше превосходительство. Щойно вчора викрили перебраного в старшинський наш однострій ворожого розвідчика, сотника австрійського генерального штабу*). Арештували його полева жандармерія на виході з штабового поїзду зовсім несподівано.

— Як же впевнилися, що то шпигун?

— Зразу думали, що дезертир. Не міг виказатися службовим приділом. Далі знайшли занадто багато новеньких десятирублівок, випущених в Німеччині. Пізнають їх лише експерти по числу зірок. А як взялися, то й посвідку знайшли десь в убранині. Докладно я цієї справи не знаю.

— Ось як! Мусить знати російську мову...

*Тим сотником був пізніший український генерал Віктор Курманович. Його виміняно на полоненого царського адютанта.

— Зрозуміло! Це русин з Галичини...

Володченко пішов до штабу армії. Паволоцький залишився з річами на стації. Вернув генерал несподівано швидко — видно в штабі працю наладжено зовсім не по російськи.

— Багато новин, підполковнику, — заговорив підходячи. — Матимемо нового корпусного команданта, моого бувшого дивізійного, свити його величності*), генерал-хорунжого Гіленшмідта.

— Як, знов Гіленшмідт? Скільки ж тих Гіленшмідтів генералами? — перепитав Паволоцький.

— Три, бо сему кінну приняв також Гіленшмідт, брат нашого. Оба вони отакі собі веселі німчики, спеціялісти в танцях. Бідний буде наш корпус з таким начальством! Я все таки мушу на нього заждати. Ніякovo якось випереджувати... Ваш маршрут на Сокаль-Белз, коли вони ще в наших руках, розуміється. Четвертий кінний корпус прикриває відступ нашої піхоти здовж залізниці, там його десь знайдете. Але вся армія в безнастannому відвороті, і в штабі не знають, де саме проходить лінія фронту. Звязок втрачено ще від вчера. Боюся, чи вдасться вам свій полк так скоро знайти!...

Паволоцький також міг зістatisя при штабі армії до вияснення ситуації на фронті та налагодження звязку з корпусами. Володченко не здогадався порекомендувати, а прохати дозволу Паволоцький не схотів. Заспокоїв генерала словами:

— Полк не голка, ваше превосходітельство, якось знаїду. Не першина мені. Чи можу знати, де стояв штаб корпусу перед зірванням звязку?

— Десь в Угнові чи Белзі, по відомостям генкварта*) штабу. Поїзди вчора доходили до Любачова. Це десь за Равою Руською.

*Свити його величества — значить з окруження царя, двірський генерал. Двірські генерали не визначалися воєнними здібностями.

*Генкварт — скорочення — генерал-квартирмейстер штабу, за-відував розташуванням військ.

— Я знаю де! Минувшої осені бував у тих околицях.

— То й добре. Ідьте з Богом! — сказав генерал на прощання. — Я приїду цими днями з корпусним.

— Розпоряджені дивізії не передаєте ніяких? — спітав Паволоцький.

— Ні, там є хтось тимчасовим командантом.

Забравши свій багаж генерал подався до поїзду штабу армії. Дивився Паволоцький на його кремезну, невисоку постать і не знайшов у ній нічого військового. Цивіль, убраний в генеральский стрій. Не зла, здавалося, людина, ну й свій брат, хахол, якщо не українець, пороху, однаке, не винайшов. Дипломат, певно у вищого начальства на добром рахунку. З нижчими не дуже товариський. Правда, цей же “світи його величності” Гіленшмідт йому ближчий та й протекція не аби яка. Зависоко хахол заглядає, чи дійде тільки*).

Зістався Паволоцький на ковельських стаційних піронах. Розглядався надумуючися, спрямувався по хвилі на стацію. В дверях зустрів поручника жандармерії з охороною штабу, нарядно вбраного, з ордерами і в білих рукавичках. Хотів його виминути. Поручник затримав запітом:

— Вам, властиво, куда, пане підполковнику?

— Відомо на фронт! Шукаю, дебто справки навести, коли поїзд піде на Володимир Волинський.

— Документ ваш позволите поглянути! — чесно наставив поручник руку. Паволоцький вийняв папері з грудної кишені френча. Жандарм пробіг їх очима й сказав:

— Тут десь недалеко стоїть поїзд. Найдалі за годину відійде на Володимир. Запитайтесь у залізничників, вони знають...

— Поїзд не стає перед стацією, хіба?

— На жаль ні, — поручник потвердив. — Доведеться вам потрудитися його відшукати. Штаб, бачите, розпорядився, щоб поїзди ставали одалік стаційних будинків.

*Володченко, син священика, пізніше командував 46-им корпусом, а перед жовтнем 1917 р. кілька місяців командував південно-західнім фронтом. Правдоподібно згинув у революційні часи.

Не виключені налети ворожих аероплянів, а у нас ні одної зенітки*) нема.

Знов за “куку в руку” залізничник повів Паволоцького мало не за версту від стації. На запасному торі близько семафору стояв довжезний, на п'ятьдесят вагонів ешалон, з одним вагоном третьої кляси. Здивувався Паволоцький побачивши поїзд. Кільканадцять відкритих вагонів площа-док заповнено новенькими, аж вилискуючими похідними кухнями на два казани, що їх з початку війни так бракувало. Блищали свіжими красками нові чотирохкінні військові вози, амуніційні двоколки. Криті вагони наповнені цукром, печеним хлібом, мясними консервами... Задумався — щож це? Адже фронт відкочується, невідомо де стане. Чи ж вдасться це майно передати військовим частинам, чи бодай знищити? Може попаде воно в руки ворога з вагонами разом? Краще б заждати, поки фронт устаткується, — пекучої потреби у цьому майні чайже нема? Не розумів — чи це злочинна рутина: доставити майно туда, де адресоване, а хто його споживе — різниці не робить, — чи може свідома поміч ворогові. Загадка, та й годі! Не втерпів, щоб залізничників не розпитати:

— Куди то ви це добро відпроважаєте?

— По “путьовці”*) в Ярослав, в інтендантуру третьої армії, — байдужно відповів переписуючий номера вагонів залізничник.

Паволоцький видивився здивовано:

— Як то так? Штаб армії в Ковлі, а інтендантура по вашому мала б бути в Ярославі? Чи ви не з пяну говорите? Інтендатура вже десь в Сарнах, або ще далі.

— Не наш розпорядок! Начальство дало наказ — ми й виконуємо! Наше діло маленьке...

— Хто ж то те ваше начальство, що такі нерозумні розпорядки дає? Хіба ви не знаєте, що в Ярославі можливо вже німці?

*Зенітка — протилютунська гармата.

*Путьовка — з російського — документ, куди вагони призначені.

— Колежський асесор*) Бжозовські, начальник руху ковельського вузла, пане полковнику! — пояснював залізничнич зовсім вже не байдужо, — так, начеб ѹому в голові почало прояснюватися, що справа з цим ешалоном якась нечиста. — Сказав, раз майно призначено в Ярослав, в Ярослав і відпровадити... А наказ наказом! Мені і самому ця справа підозріда. Ешалон стойть тут вже два тижні і якось його не відпроважали, а тут на! Причепили два вагони печеної хліба і в Ярослав! Так стойть у накладній з Києва; тягар висланий звідти ще у квітню...

— Мудрий той ваш пан Бжозовські! У квітні фронт стояв далеко за Ярославом. Коли досі не відпровадив, то вже й не відпровадить. Ви краще ці вагони відчепіть, нехай вони і далі стоять — порадив залізничникам. Вони відмовилися.

— Чи ж ви не розумієте, що майно попаде ворогові? — вже сердився Паволоцький.

— Чому б не розуміли? Тільки, не наша в тому голова, не нам і розпорядок свого начальства міняти. Знаєте, пане полковнику, помовку: завинив коваль, а шевця повісили. Таке і у нас... Завинить начальник стації, а вкарають стрілочника...

Паволоцький пустився йти до штабу, щоб ешалон затримати.

— Куди ж ви, пане полковнику? За кільканадцять мінунт поїзд відійде. Сідайте, коли думаете їхати! — попереджував старий, що його привів. Паволоцький завернув.

— Затримати поїзд не можете? — спитав.

— Раді б, так не маємо права! — безапеляційно заявив переписувач вагонів.

— Ну, лихो з вами! — закляв. — В дорозі я якось цьому зараджу. Ще одно скажіть: Багато таких ешалонів ви відпровадили цими днями?

— Десятки! — в один голос заявили оба простодушно.

Висновок, що цей пан начальник руху свідомий шкідник, прихильник Австро - Угорщини, виникав сам собою.

*Колежський асесор — цивільна ранга, рівна майорові в армії.

Однак довести йому злочин справді не легко; мало хіба твориться таких свідомих "пожибок" у прифронтовому хаосі? Така риба викрут знайде, знайде на кого і вину зіпхнути. Паволоцький рішив штабу не клопотати, а переговорити в дорозі з начальниками стації і їх переконати, щоб ешалони з інтенданцьким майном затримували, або й завертали назад у запілля, бо наказувати не мав права. Знав з практики, що корпусні і дивізійні інтенданцькі склади призбириють для своїх частин запаси живности на тиждень, або й два, фронт отже не голодуватиме. З такими думками ввійшов у вагон. Поїзд справді рушив слідом. Пару разів рванув, наче дикий неуїзджений кінь, так, що багаж з поліць попадав старшинам на голови.

У вагоні без переділів застів Паволоцький з пів сотні нижчих рангою старшин. Зразу кинулися у вічі своїми мальовничими уборами трьох єорунжих осетинського і інгушського кінних полків. Їх збірна дивізія перебувала на кавказькому фронті і її перекинули, як видно, на південо-західний вже після горлицького прориву. З решти, з півдесятка капітанів, штабскапітанів, з десяток поручників — збившися в один кут вагону жваво обговорювали можливості війни, сипали нарікання на надужиття й німецьке засилля, — тема та сама, що її чув Паволоцький в дорозі до Рівна, — ті самі й факти з незначними відмінами у детайліях. Десятків зо три прaporщиків — непосидючих молодих хлопчаків, — видно недавно іменованіх, по закінченні скороченого курсу в піхотних юнацьких школах, не аби як галасували, сперечалися, виспіувували, наче б не на фронт їхали старшини, а учні у шкільну екскурсію. Один вигравав на цитрі. Пізнавалося легко, хто їхав на фронт вперше, а хто побував вже в бойових тарапатах.

Хлопці швиденько звільнили Паволоцькому місце й на якийсь час посмирніли. Не визбулися ще строгої шкільної дисципліни, салютовання кожному, хто мав на погонах одною зіркою більше, і ставання у "фронт" кожному старшині з двома просвітами на погоні. Попрохав хлопчаків його приявністю не вязатися; Паволоцький сів задуманий.

на звільнене коло вікна місце. Не сходив йому з думок Володченко, видно радий слuchaю пару звичних днів провести у глибшому запіллі в час, коли дивізія може аж надто потребувала команданта. Не сходив і Бжозовські з зализвничниками. Мимовільно, слухаючи гри, яочув Паволоцький знайомі з дітотих літ мотиви: прaporщик майстерно грав давну думу про неволю запорожців на турецьких галерах. Зацікавлений, уважніше приглянувся музиці. Скромний чорнавязий хлопчина, без знаку заросту під носом, з буйною чуприною, неслухняною до вимог дисципліни ні до старань гребінців надати їй більш цивілізований, прилизаний вигляд, з мрійними карими очима на дівочому обличчі.

На просвіті прaporщицьких погонів, над зіркою мав два схрещені металеві кулемети. Грав захоплено, тонкі пальці ледви вловимо бігали по струнах цитри. І в музику вперше увірвалися десь здалеку приглушенні гуркоти. Прaporщики поприпадали до вікон, розглядаючи за хмарами. Паволоцький підійшов до похиленого над своїм інструментом музики й по українські спітався:

— З якої губернії, прaporщик?

Цей, вчучши український запит, підвів голову здивований. Видно не сподівався почути українську мову від штабового старшини. Відповів по хвилі:

— Катеринославської, пане полковнику, Олександровського повіту.

— З самого Запоріжжа! Певно ѿ назвище запорізьке?

— Ще ѿ як запорізьке: Отаманенко! — і швидко похопився: — Прaporщик Юрій Отаманенко, — сказав вставючи. — А ваше, смію спитати, пане полковнику?

— Мое, — не запорізьке. Скоріше реєстрово-козацьке, чи дружинно-боярське. — І Паволоцький назвав себе.

— Але українське! — втішився прaporщик. — От, не сподівався, що зустрінуся з українцем-полковником. Таких, як ви, пане полковнику, певно є в армії більше?

• — Немало хахлів і малоросів є серед вищої старшини в кінноті й артилерії. Адже всі майже кінні полки — давні

козацькі*). Але українців на пальцях можна почислити. Ви, властиво, куди ж їдете, пане-товаришу?

— У розпорядження 48-ої пішої дивізії. Я пройшов курс кулеметної старшинської школи. Іду на фронт вперше.

— Зле! Свою дивізію хто знає, чи знайдете*). Все у відвороті, звязку між частинами нема. Краще мене три-майтесь. Знаю, бодай приблизно, де шукати свою дивізію. Перебудете з кіннотою якісь час, поки звязок наладиться. А може вдастся вас перевести у полк. В кінних частинах кулеметчики-спеціялісти потрібні не менше, як в піхоті, за те служба все таки лекша.

— Я в кінноту? Так це ж моя мрія! — захоплено скрикнув Отаманенко. — Я зріс, здається, на коні!

— Значить, так воно й буде, — сказав Паволоцький.

Розмова велася потиху. Викрик Отаманенка почули всі у вагоні. Зміряли його недобрими очима, переводили здивований зір на підполковника. Погляди виявляли ворожість, однак... Паволоцький був старшим рангою, кіннотчик, а до того й ордер Юрія будив старшинський респект.

*Приміром, давні козацькі полки — гусарські: 1 сумський, 2 павлоградський, 3 елисаветградський, 4 маріупольський, 5 олександрійський, 6 глухівський, 7 білоруський, 8 лубенський, 9 київський, 11 ізюмський, 12.ахтирський, 15 український, 17 чернигівський і 18 ніжинський. Уланські полки: 3 херсонський, 4 харківський, 6 волинський, 7 острогожський, 8 Вознесенський, 9 бужський, 10 одеський, 11 чугуївський, 12 білгородський, 13 володимирський, 15 татарський, 16 новоархангельський, 17 новомиргородський. Драгунські полки: 4 новотроїцько-катеринославський, 5 каргопольський, 6 таврійський, 12 стародубський, 14 малоросійський, 15 Переяславський і 18 сіверський. Традиційно не українські полки (хоча в них також служили переважно українці): гусарські — 10 інгерманландський, 13 нарвський, 14 митавський, 16 іркутський. Уланські: 1 петроградський, 2 курляндський, 5 литовський, 14 ямбургський. Драгунські: 1 московський, 2 псковський, 3 новоросійський, 7 кинбурський, 8 астраханський, 9 казанський, 10 новгородський, 11 ризький, 13 воєнного ордена, 16 тверський, 17 нижегородський, 19 архангелогородський і 20 приморський.

*У червні 1915 р. 48-ма піхотна дивізія попала в полон у повному складі, але прaporи полків уціліли, бо їх возили з обозами, тож полки відновлено.

Переговорювали потиху, може й посуджували, але так, щоб нові знайомі не чули.

Вечоріло, й повітря ставало свіжішим. З кожною проминеною стацією на південний захід гуркоти долітали все явніше. Всі зрозуміли, що то озивається фронт і притихли. Отаманенко й Паволоцький мовчкі оглядали околиці. Зеленіючі лани збіжжа по при залізницю перетиналися невеликими гаями; білі хати, блицали бані церков по при дорожніх селах. Хвиля і все минало. Знов тяглися поля, озимина вже колосилася, вигнавши вверх мало не в зрист людини.

— Добрі збіжжа ростут, пане полковнику! — заговорив Отаманенко по довшій мовчанці.

— Не знати тільки, хто його збиратиме! — зітхнув Паволоцький.

— Думаєте, фронт докотиться аж сюда?

— Якщо на Бузі не затримається, то хто знає, як далеко він закотиться! Господи, Боже! — заговорив по мовчанці. — Скільки то людських жить і дорібку змарнувається війною! А скільки ще знищиться? Боляче стає. Відходили вороги-німці — нищили. Тепер ми відходимо — також нищити будемо. І там, за кордоном і тут руйнуватиметься українська земля, українське населення. Ось, підіздимо до Володимира. Це ж споконвічне наше місто, в ньому цілі ще будови, початі Володимиром Великим. Це столиця Романа, Данила й Василька! Тут билися з поляками й мадярами Ярослав, Всеvolod, Мономах, Мстислав, Андрій і Ростислав Мономаховичі. Билися з тими ж самими ворогами, з ким ми тепер бємося. Я ворог війни, та злість охоплює, коли подумаю, що наші землі топтатиме ворожа. чужа нога. Правда, бємося не за свої інтереси. Що ж, наші попередники нас до того довели. У будучності щойно можемо думати про своє відокремлення, а поки що битися не в ім'я Росії, а боронити власний народ від повної руїни. Держава чужа нам, та земля, населення, наше, нам рідне і дороге. Боронити його від страхіть ворожої окупації — наш святий обовязок. Мусимо битися не

задля страху, а по совісти. І тут, і в Галичині. Це ж наша земля, наша Україна, до якої держави вона б не належала. Німеччина, Росія чи інша яка Мадярщина, своїх земель війною не руйнують. Накидаються на наші, з метою їх обезлюднити, зруйнувати. І опустілі землі колонізувати свою народністю. Мало маемо хоча б тих же німців на Волині, на Херсонщині? Чи німців, тільки? Поляків, греків, вірменів, москвинів, — ну всякої тварі па парі. Ось в імя чого, по моєму, мусимо ворога на землі наші не допустити всякою ціною. Досить руїни, що її вже заподіяно.

— Запілля думає, інакше, пане полковнику.

— Знаю! Пораженців багато між політиканами і між військовим начальством. Політикані на народній біді собі хліба державного добиваються. А наші політикуючі хахли далі вишитої сорочки, гопака та малоросійського борщу з варениками в українство не заглиблюються. По їхньому — чим гірше народові — тим ліпше, бо маса податливіша буде на їх демагогочні гасла, визнає їх народними рятівниками. Не одинокі вони. Кожна народність політиканів забагато має. Зате не має справжніх оборонців. Політиканів хіба болітиме, коли тисячі сіл буде попалено, коли вигнані силоміць з родинних місць селянє будуть тинятися світами, гинути з голоду й холоду? Чого доброго про самопожертву в імя спільноти батьківщини пічнуть кричати. Та самі на жертви дуже скунські.

— Мали б оправдання і самопожертви, коби вони тільки не пішли на марно! Гинути без користі не хотілося.

— Певно, кому хотілося? Такими питаннями військовим не варто перейматися. Виконуймо те, що обовязок нам наказує. Так спокійніше і доцільніше.

Приїхали до Володимира Волинського. Паволоцький приемно розчарувався розпорядністю стаційного начальства. Всі тори заповнено затриманими ешалонами з Ковля. За Буг висилалися вагони з майном на окремі запотребування корпусів і дивізій. Стація готувалася приймати ешалони з Рави, якщо заходила потреба евакуації равського залізничного вузла. Нагальної потреби однак ще не

було. Російська війська відбивалися за Ярославом, крім того ріка Буг часово ворога затримає. Евакувати майно у всякуму разі поспіють.

Ешалон зостався у Володимири. Сформовано натомісць летючку з пів десятка вагонів з набоями і клясного, яким прибули старшини з Ковля. Коло Ульвівка* переїхали давній кордон, тепер зовсім непомітний, і зараз по тому переїхали новозбудований міст через Буг. До війни залізничного сполучення Володимира Волинського з Сокалем не було. По мості поїзд надто звільнив біг, — знак, що міст вже підмінований. В обох його кінцях завважали подорожні військову варту. На скрутках дороги ще з російської території бачили велику баню у південному напрямку, нову сокальську церкву над самим Бугом. Хвилин через десяток спинилися у місті.

Обчисливши швидкість, з якою проїхали простір Ковель-Сокаль, Паволоцький обнадіяв співпасажирів, що в Раву приїдуть у досвіта. З думкою про завтрішній день старшини засипляли сидячи, у темряві, бо й світити не було чим. За Кристинополем, як поїзд змінив напрямок на захід, заснув і Паволоцький.

Нарано здивувалися не аби як. Поїзд стояв у Белзі. Виглянувши у вікно, побачили увесь шлях забитий ешалонами і санітарними поїздами. Коло кожного пухкав паротяг під парою. Ешалони відпроваджувано на схід що чверть години, ім на зміну з заходу надходили інші. Впродовж ночі видно сталася якась несподіванка й евакуацію почато повним темпом. Угнівським шляхом надіздили обози, артилерійські парки. Все повільно сунулося на схід, поки що спокійно; частина ставала на відпочинок у стороні від міста, над Ратою. Подобало на відворот, але пляномірний. Вихилившись з вікна Паволоцький спітав переходячого під старшину залізничного куреня — залізницю обслугували військові спеціальні частини — що сталося? І почув відповідь, що австро-німецькі війська здобули Ярослав.

Не було причини страхатися; Белз від Ярослава ділитися менше сто верств простору, однак всі старшини поні-

яковіли. Порадивши між собою, рішили у Белзі ждати розвитку дальших подій. Запитували порад у Паволоцького. Він відповідав: нехай кожний руководиться своїм розумом, — чайже не новики-рекруті, а він радити те чи інше не наважується. Самий поїде аж до кінцевої, перед бойовою, лінією стації. Отаманенко трохи вагався, та мрія служити у кінноті перемогла. Визвався товаришити Паволоцькому.

На кожному перестанку поїзд затримувався. Пропускав на схід запізнені довжезні валки. Іхали черепашим ходом: тридцятьверстний простір за шість повних годин. В Раві опинилися вже гень з полудня. Перше, що обом кинулося у вічи — шляхом з заходу, десь зза гори Оковиці, з півдня й півночі безпереривно стяжкою тягнулися у Раву обози, проходили невеликі колони війська. По залізницях, зо сторони Жовкви, Ярослава і Белзя, з томашівського напрямку, також безпереривно стягалися ешалони. Вся третя російська армія, виглядало, опинилася на цій одноторовій магістралі. За Равою здіймалися дими. Чи то бухали димом паротяги у надмірній натузі стягнути на високорівню верстові своїх хвости, чи горіли села у фронтовій лінії — не знов ніхто.

Команда стації обіцяла Паволоцькому відпровадити летучку далі на захід, як лише звільниться шлях, тим більш, що від фронтових частин надійшло телеграфічне жадання набоїв. Минали години, з заходу не показувався більше ні один ешалон, а летучка з набоями не рухалася. Поїзди з північного заходу і з південного сходу надходили далі. З заходу натомісъ долітали гуркоти артилерійського бою. Вперше почулося ледви вловиме тарахкотіння кулеметів. Ще мінут через десяток на стації піднялася метушня. Слідом переразливо загуділи паротяги, один, по одному витягаючи валки на схід. Пізнавалася військова керуюча рука: Ешалони гостро додержували черги. Забрано вагони, де примістився Паволоцький з Отаманенком. Прапорщик широко розкритими очима приглядався євакуації, певно не розумів, що властиво сталося. Забрали манатки й оба по-

далися на стацію. По долині на схід побачили одну довгомилеву валку, місцями укутану димами чисельних паротягів. Що сталося — Паволоцький зрозумів, але для певності спитав у проходячого воєнного інженіра, з обширними трьох барвним шнурком однорічників погонами. Цей відповів похапцем прикладивши руку до дашка кашкету:

— Стация спішно евакується, пане полковнику. Щойно одержано повідомлення про прорив німецьких військ до залізниці між Гутою Зеленою і Горинцями*).

XXII.

Запахло справжною небезпекою. Любачів від Рави зо тридцять верств. Як далеко від Рави оба названі інженіром села, Паволоцький не знав.

— Ну, а щож нам тепер діяти? — питав його зніяковілій Отаманенко. — Чи ж не краще було у Белзі заждати? Ще в полон попадемо!

— То й попадемо! — сказав Паволоцький сміючись. Побачивши острах в очах хлопця, швидко заспокоїв: — Не страхайтесь, я жартую. Ніщо з нами не станеться! Найдемо мою частину.

— Ви певні, пане полковнику? Як же її найдемо, хіба пішо підемо? Може краще забираємося! Раз стацію очистили, німці, значить, близько. Поїдемо з залізничним курінем.

— Видно, що ви вперше на фронті... До річи, як вас по батькові? Мене Володимир Миколаєвич, а вас?

— Юрій, чи Георгій з російська, Андрієвич, — назвав себе Отаманенко.

— Отже, Юрію Андрієвичу, німці близько для тих, що за фронтом звикли триматися. Для нас аж надто ще далеко. Поки німці сюди прийдуть, ми встигнемо перекусити і навіть переночувати. У них святе і незмінне правило: “ін дер нахт — кайнे шляхт” — це собі затямте, а вже

*Села і стації по при залізницю між Любачовом і Равою Руською.

вечоріє. Зрештою, коли б німці вже й пів Рави захопили, то ми й тоді ще встигли б вибратися.

— Справді? Завидую вам, пане полковнику. Ви такі певні себе.

— Бував уже в бувальцях, не диво, що привик. То тільки перший раз страшнувато, опісля привикнете. Рухаймося далі на стацію, може там кого здибаємо. У всякому разі перекусимо й виспимося. Ранок, кажуть, від вечора мудріший.

На стації зустрінули команданта міста, старого полковника запасу. Цей зрадів доглянувши Паволоцького і без хороводів запитався, чи не став би він вразі потреби командантом збірного куреня. Командантура ще не евакувалася. Старий наказав вартовій сотні всіх переходячих від фронту здорових вояків направляти в командантуру. Сяк так ту збиранину зорганізувавши, міркував полковник на всякий непередвиджений випадок обсадити підступи до міста. Паволоцький впору попався на очі, от і доручив йому керувати збираниною.

Розпорядність старого команданта Паволоцькому подобалася. Інший на його місці давно вже евакував би свою установу, або зліквідував би її на місці. Самий примазався до першого лішого вищого штабу. Цей подбав у першу чергу очистити стацію, дороги, звільнити від зайвих обозів околиці. Про евакуацію командантури й не думав. Правда, ворога поблизу могло і не бути, та міг він заявитися з дооколичних гайків зовсім несподівано, — звязок адже втрачений. Відмовлятися від доручення Паволоцький не думав, однакож відповідав виминаючо:

— Піхотними частинами ще не доводилося мені командувати, пане полковнику. Зате доводилося читати багато критики на акцію кінних начальників, яким доводилося командувати піхотою. Не хотів би, щоб і про мене так писали. До того ж, я їду в свою частину.

— Де ви по ночі свою частину найдете? Поїдете завтра, коли становище наше виясниться. У мене, бачите, на старшин просто посуха. З трьома прапорщиками вже два

тижні обходжуся. Як на вузлову стацію і місто — зовсім мало.

Паволоцький погодився.

— Як що аж так, то цю ніч Раву постережу. Прaporщик Отаманенко буде за тимчасового адютанта у мене.

Молодший десятник повів обох до куреня. Вийшло так, що замісьць повечеряти й переспатися — останок дня Паволоцький й Отаманенко понад сили працювали. Ядро куреня творила командантська сотня. По вулицях міста вислано сильні патрулі запобігати можливим бешкетам. Новоформовані сотні розміщено рострільнями на західній і північно-західній окраїнах міста. Команда примістилася у хаті на виїзді при головному шляху. З заходу по давному сунули безконечні обози; з фронту не доходив ніякий гуркіт.

Звелівши Отаманенкові перепочити, Паволоцький з одним ординарцем пішов здовж своїх позицій. Заговорював з залігшими у розстрільні вояками, все старшими бородачами ополченських дружин, старався розпізнати їх настрої. Дядьки, лукаво відвівши в бік очі, впевняли, що ворога у місто не впустять, а таки всиплють йому по “перше число.” Перехвалки — перехвалками, все ж Паволоцький більше покладав надії на німецьку методичність — не починати акції в ночі, чим на своє тимчасове військо.

Шляхом попри залізницю тягнувся зовсім відокремлено якийсь невеликий обоз, по масти коней — білі і сиві — ніжинського гусарського польку. І справді, їхав це обоз другого порядку того полку. Начальник обозу, Паволоцькому незнайомий поручник, літами багато старший від нього, не міг сказати, де полки гусарської бригади обертаються. Від свого полку не мав ніяких вісток вже п'ять днів. Відходить, бо відходять всі обози. Висловив побоювання, що вся дивізія відтягла, або може і в полоні вже. Де штаб корпусу, не знав; чув, що погнав на схід поїздом. Паволоцький зміг тільки йому порадити:

— Виносіться швидче за Раву, бо на рано можете набрати, наче бідний в торбу. Німці прорвалися до залізниці...

Обоз втягнувся у місто, а Паволоцький пішов далі у західному напрямі, далеко наперед своїх розстрілень. Смеркало. Надумав вертатися у місто; про це саме прохав його обережний ординарець. Тут його увагу притягнув невеликий, возів на тридцять обоз, стаючий на нічліг над якоюсь річкою збоку дороги. Зацікавлений завернув туди, й зрадів, пізнавши обоз свого полку. Ледви встиг привитатися з начальником обозу, корнетом запасу Польшиковим, аж чус, кличе його хтось по імені з санітарної лінійки. З поміччу двох санітарів виліз звідти генерал Чорний з забандажованою шию й рукюю на перевязі.

До Чорного Паволоцький завжди відчував глибокий респект. Начальник штабу дивізії, драгомирівської, як і Паволоцький, школи, вдався діловим молодшим генералом. Тепер той респект ще зріс. Адже начальники штабів не зобовязані перебувати в боєвій лінії.

— Мабуть ви, ваше превосходительство, перший поранений начальник штабу в цій війні! — пожартував видаючися.

— Рани пусті! — махнув Чорний здорововою рукою. — Плече пробило і шию. Через кілька днів, коли не погіршає, вернуся до обовязків. Та вмовили хоч кілька днів відпочати. А тут не до відпочинку, все в русі...

— Деж то вас так, Миколо Михайловичу?

— В контр-наступі на Ярослав. Ярослав захопили було, але втрималися три години тільки. Щось там під Цехановом у сусідів попсуvalося. А ви ж звідки тут взялися?

Розсілися коло ватри й розмовляли поза північ. Піславши ординарця з наказом Отаманенкові підвести сотні рівських оборонців на сугірки за обозом, Паволоцький розповідав про свій побут у запіллі; Чорний про події на фронті. Від Чорного довідався аж надто багато, ледви встигав затяmitи. Корпус у складі другої злученої козацької дивізії, третьої кавказької, пятої донської козацької і шіснадцятої кінної, в тимчасовій команді начальника третьої кавказької дивізії, генерал-хорунжого Хелчицького, стримує настірливого ворога під Ярославом. Під Цехановом ситуацію на-

правив генерал Краснов зі своєю пятою донською. Фронт отже більш-менш устійнено. Безпосередньої небезпеки для равського вузла поки що нема. Ворог, правда, прорвався був до залізниці з півночи, його однаке відбито на десяток кілометрів.

В шіснадцятій кінній великий недохват старшин. Тимчасово дивізією командує генерал Стенбок-Фермор, командає уланської бригади, гусарською бригадою тимчасово командує полковник Серебрянчуков, з третьої кінної дивізії. Є наказ про його призначення командантом семого гусарського білоруського полку. Чернигівським полком тимчасово командує полковник Кулінін, "Мушка". Ніжинським підполковник Дараган. Полковник Ольшанський приняв полк у дванадцятій дивізії, полковник Камелюков поважно ранений кілька тижнів тому під Ланцутом. Подгурські, Бузінов і Залескі раптом послабли на чуму, холеру, чи якусь іншу подібну пошесть, ще в початку Макензенового прориву. Сотнями тепер командують Немирич, Алібеков, Вачнадзе — ротмістри й штабс-ротмістри, навіть ~~поручники~~ як Хвошинський.

Про генерала Сабурова Паволоцький знов від Володченка. Обчисливши в умі всі переміни побоювався, що полку зовсім не пізнає, буде у ньому чужим і завадою нижчим рангою старшинам. Про Серебренчука генерал Чорний ще сказав, що полковник занадто обережний та нервовий, тому бригадою по суті командує не він, а Кулінін-Мушка. Паволоцькому доведеться тимчасово командувати полком. Зного боку він повідомив Чорного, що їде нове дивізійне і корпусне начальство.

— А хто такі? — без особливого зацікавлення спитав Чорний. Паволоцький пояснив.

— Малорос і німець, до того ще з царської свити. З тої свити, Володимира Миколаєвичу, генерали розлазяться наче — вибачте за неестетичне порівнання, воші з жебрацького кожуха. Говорив колись з Гіленшмидтом. Він має бути небіж нашого Гіленшмидта. Клопотун, не поганий танцюрист, ну, й акуратний, як усякий німець. Але коман-

дантові корпусу кінноти цих прикмет трохи малувато, — Чорний говорив це з якимсь підратуванням. — Що до нашого безпосереднього начальника, генерала Володченка — знав його ще з академії. Правдивий хитрий малорос, попович з тих, що і в чистому степу потраплять за щось зачепитися. Не злий командант полку, — який з нього буде начдив*) побачимо... Що до мене — я завжди волів чистих москвинів, татарів, німців, чим наших половинчатих малоросів. Не вгадаєш, на яку ногу ступити з ними...

— Що хиртий — мав нагоду пізнати і я. Але показався мені ніщо. Трохи може обережний... *Хиртий*

— Все над міру... І хиртість і обережність, повірте мені. Що в ньому найгірше — так ота половинчатість. Коли ти хахол, українець, ну так і будь ним, не повісять ані не деградують же за походження! — Чорний дратувався. — Так ні ж! Навіть заговорить часом по українські, а все для того, щоб використати, спритно збудивши ваш кровний сентимент.

З післанцем надійшов Отаманенко. Зголосив, що дооколичні сугірки обсаджені сотнями під командою прaporщиків з командатури. Паволоцький відрекомендував його генералові не зовсім по формі, за те українською мовою. Хлопчина зачудувався, переконавшися, що й генерали не цураються говорити по українські. Чорний*) радо погодився приділити Отаманенку в чернігівський полк й добитися на його перевід згоди від команди 48-мої пішої дивізії.

Нарано Паволоцький набув від генерала Чорного писаний наказ — встановити звязок з дивізією і з ним розпрощався. В супроводі трьох кінних ординарців; на запасних верхових конях з обозу, Паволоцький з Отаманенком вернулися у Раву здати командування збірним курінем. Командант міста не хотів про те чути, — писаний наказ старшого від нього рангою примусив згодитися. Розста-

*Начдив — скорочення — начальник дивізії.

*Ген. штабу генерал-майор Чорний, здається одинокий з генералів рос. армії, що ні разу не був підвищений рангою за час війни.

лися приязно, хоча полковник бідкався, натякав, що ось, здається, тодіковий старшина, а самохіт лізе вовкові в пащу, замісьць корисно працювати над забезпеченням залишнодорожного вузла.

Через пів години проїздили село, що в ньому очував колись чернігівський полк перед маршем на Туринку. Війська в селі не було, на перший погляд нічого в селі не змінилося. Заїхали на подвіря обійстя, де Паволоцький очував. З хати вийшов старий селянин, видно заклопотаний відвідинами, і зовсім не знайомий. Охоче розповів на розпити про попередних господинь, переконавшися, що від їздців йому нічого не загрожує. Вахмістр Волосенко обіцянки доконав, забрав всіх у Київщину, а старий доглядав господарства своєї сестри, як пояснив, бо його хата ще на весні згоріла.

Поїхали далі. Відпічнувши за ніч, коні тъопали бадьоро. Отаманенко вириався наперед, гальопував, скакав через рови. Хлопець справді їздив зовсім не погано, але не довіряв своїму умінню. Паволоцький заспокоїв його, що сорому перед старшинами йому не буде, бо їздить зовсім добре; трохи може не по уставному, однак навикне.

З високорівні розстелився вид на десятки верств. Попри шлях виднілися великі села, мало що не сполучені в одно. Деесь не десь попадалися невеликі гаї, великі будівлі фільварків; — галицька тіснота в мініятурі... Попадалися скрізь на роздорожжах і перехрестках високі деревляні хрести з розпяттями й образами, часом обіч фігури католицьких зразків, кулями подіравлені... Хрести виднілися й серед дозріваючого збіжжя. Отаманенко задеклямував:

Всюди хрести... О, край проклятий!
Куди ні глянь, то всюди Бог розпятий.
Знання нема, а скрізь безодня віри
Ішибениць Твоїх, Христе, без міри...

— Ого! Ви імпровізуєте? Надзвичайно влучні слова!
— похвалив Паволоцький.

— Це не імпровізація, пане полковнику, — скромно

озвався Отаманенко. — Це уривок з поезії галицького поета, чи письменника властивіше, Маковея.

— Маковея?... Чув чи мабуть читав про нього згадку у “Київській Старині”. Чи доводилося читати будьякі його праці, не пригадую... Глибоко продумані і влучні ці його слова... Видно людина боліла над долею свого народу.

— Отже, Христових шибениць, хрестів без міри. По Україні скрізь хрести, у нас не в такій мірі, а там, де унії не було колись, то й зовсім нема. Хрести в Італії, Іспанії, Польщі, Австрії... Населення хрестом і свяченою водою від усіх хвороб лікується. Та нема хрестів по таких державах, як Англія, Голяндія, Німеччина, Данія, Швеція, за те люди там довговічні. Менше знання — більше хрестів; більше культури — хрестій там, де їм належить бути, по церквах, кладовищах. У нас і на вишивках самі хрести. Є ще один христоносний народ — американські індіяни. У них ті самі мотиви, що й у нас. Чи не знак це, що ми з ними споріднені? Чи може однакова доля витворила однородні мотиви... Бо й справді, — ми й вони живемо на своїх споконвічних землях і так, як і вони, мусимо відходити у резервати перед нашими опікунами. Не була хіба Кубанщина, свого часу, тим своєрідним резерватом? Та й психология й вірування мало не ті самі. Вони вірять у силу Великого Духа, що приверне їм їхні землі без змагань з їх боку. Ми віримо виключно у силу Бога, що знищить наших вороженьків, — замітьте, не ворогів, а вороженьків. Вони якось самі погинуть а ми і пальцем не кивнемо, щоб ту загибель прискорити. Ну, й сидимо, зложивши руки, у безчинності та благодушно виспівуємо. А вороженьки, тимчасом, нас же систематично винищують, руйнують наші землі... Пригадайте з історії, — чи хоч одна війна наші землі оминула? Ні... А велико-русські землі ще від татар ніким не руйнувалися. Попробував Наполеон, правда, та не зруйнував і одної провінції в цілості; зруйнував Литву і Білорусь, як вони довгі й широкі і тільки частини калужської й московської губернії.

— Деж вихід по вашому, пане полковнику? — заці-

кавлено спитав прaporщик. Він погоджувався з думками Паволоцького і якось пісвідомо переймався до нього все більшим довірям, хоча й дивувався необережній отвертості підполковника, хоч би й тому, що розмову чують ординарці.

— Вихід? — Паволоцький усміхнувся загадочно, начеб відгадуючи думки Отаманенка. — Вихід тільки один!... Самий не знаю чому, тільки вам я вірю, і, як бачите, з вами надмірно отвертий... Сказав а, скажу і зет... Вихід, по моїму, у обєднанні всіх заселених українцями земель.... Вдастся їх обєднати — ми виграємо. Ніхто не знає, чим закінчиться ця війна. Може настануть можливості відокремитись від сусідів, зажити власним національним життям, як що ми до нього дорошли, очевидно... Ще скажу, — не бачу великої користі для народу від національного усамостійнення без економічних далекосяглих реформ, земельної у першу чергу... Я хлібороб-поміщик, живу у приязні з селянами, тож знаю, чого сподіться село...

Розмова урвалася зовсім несподівано. З боку, кроків у півтори сотки від іздиців розірвався, Бог зна яким дивом сюди залетівши, важкий гарматний набій. Коні закусили вудила й понесли. Прокосчили добрих пару кільометрів, поки іздиці зуміли їх успокоїти. Зявилася нова тема для розмови. Нікотрий з іздиців не міг встановити — звідки набій надлетів, але вибухи позад них повторювалися. Австрійці стріляли, очевидно, з далекосяглих гармат,—по мапі, сподіваючись намацати шляхи і тих, що по них відходять. Ні Паволоцький, ні Отаманенко не передбачували, що висловлені думки про усамостійнення, — отут, на галицьких полях, — вильються у дійсність всього через півтора року, що вони перші з старшин російської армії почали ті думки кристалізувати.

Стрілянина на переді і вибухи позад них не уставали. По мірі зближення фронтова стрілянина чулася виразніше. Хвилястою стяжкою стелився шлях, то спускаючися в долину, то здіймаючись на сугірки. Здалеку побачили бані церкви й гострі вежі костела. Спокійно віхали у містечко.

Вулицею ліниво бродили обозні з різних полків четвертого кінного корпусу. По обох сторонах довгої вулиці стояли невеликі обози першого порядку. Обіч хрупали свіжо скочену траву коні, в хомутах і шлеях. Проїздили кінні вістуни й ординарці. З обозами розташувалися у містечку господарчі штаби полків. Корпус займав відтинок фронту напевно 20-25 верств, та видно у околицях не було такого догідного шляху на схід. Оперативні штаби полків і дивізій перебували ще десь напереді, у поблизьких селах. Стояв ще у містечку оперативний штаб корпусу. Пакувався на авта й надвечір, як трохи спаде спека, збирався відіходити до Рави, або й за Раву. З частинами залишався тільки генерал Хелчицький з двома адютантами.

Все це опівіли Паволоцькому всезнаючі обозники. Хелчицький, видно, не абияка голова, коли вдержує з бойовими частинами тісний звязок і корпус тримає в руках. Паволоцький знов з практики, що всякі паніки повстають у запіллі, чим дальнє запілля — тим більший страх і паникерство. Не сподівався свого полкового начальства зустрінути, бо ж місце комandanта полку по всіх уставах і правильниках з оперативним штабом полковим. На те установлено й посаду помічника комandanта полку по господарчій частині зо штатом писарів і всяких каптенармусів, щоб комandanта полковим господарством не звязувати. Його відповідальність за господарство ніяка, — проста формальності, що зводилася до підписування всяких паперів їх не читаючи. Тим то зачудувався Паволоцький до обозу Чернігівського полку підіхавши: першим попався йому на очі ніхто інший, як полковник Дмитро Іванович Кулінін, — гусарами Мушкою прозваний, — тимчасовий комandanт Чернігівських гусарів, — невисокий, опасистий чоловічина, з широ жандармськими, рудавими вусищами, мясистими губами і посоловілими малими очами. Вийшов з хати без зброй. З під розтягненої блузи поблискували білі, волохаті груди. Помахував кашкетом на червоне округле обличча. Вищий від нього на зріст джентельмен, з голеними вусами, в англійського зразку френчі, товари-

шив Кулініну. Паволоцький здогадався, що цей другий є командуючий гусарською бригадою, і не помилився.

Кулініна Паволоцький вважав за ніщо. Але дисципліна дисципліною. Скочивши з коня підійшов зголосити своє прибуття рапортом. Його побачивши — Кулінін підбіг, простягнувши обі руки, наче б готовився обниматися.

— Кого я бачу? — говорив усміхаючися аж надто приязно, не по військовому. — Володимир Миколаєвич?! Саме в пору прибули!... У нас на штабових старшин така посуха, така посуха! — I справді здушив Паволоцького в обіймах, поліз цілуватися. Поведінка Кулініна, того непримінно вразила. Викараськавши з обіймів — по формі зголосив своє прибуття на службу. — Подасьте рапорт пізніше, Володимиру Миколаєвичу. Завтра або й за тиждень напишете — лебедів Кулінін облесно. — Наш полковий герой, Володимир Миколаєвич Паволоцький, — Кулінін пояснив бригадному.

Серебрянчуков не показував того захоплення, що Кулінін. Поважно-сухо, як і подобає джентельменові, подав руку й назвавши себе, по начальницькі заговорив:

— Ви, підполковнику, негайно поїдете в Олешиці. Тимчасово приймете бойовий склад полку від ротмістра Немирича. Дмитрові Івановичу і тут праці по горло; полком в боєвій лінії отже командуватимете ви.

— Слухаю! Зміняю тільки коней та вістових! — В тон начальству відповів Паволоцький. — Прошу зателефонувати про мій виїзд ротмістру Немиричу.

Зліши з коня Отаманенко стояв одалік, трохи перед начальством зніяковівши. Ждав поки його відрекомендують. Паволоцький похопився:

— Спеціяліст - кулеметчик, прaporщик Юрій Отаманенко. Генералом Чорним приділений у Чернігівський полк, — відрекомандував хлопця, про попередній його приділ зовсім не згадавши.

— Малорос? — спитав Кулінін.

— Точно так, господин полковник! — відповів Отаманенко.

— Підійдіть, прапорщику з рапортом! — сухо наказав бригадний.

Рапортував Отаманенко зовсім не зло. Та полковники невдоволено покрутили головами, хоча невдоволення не висказували. Переговорили щось потиху, по змовницьки, а тоді Кулінін знов члененько заговорив:

— Ну, так з Христом - Богом! Міняйте коней і відіїздіть. Завтра ж видам у наказі по полку про ваше повернення до служби.

Павлоцький сподівався, що Кулінін передасть полкові які розпорядження, пояснить бойову ситуацію, — адже він відповідальний за полк. Сподіванка не здійснилася. Кулінін повернувся йти за Серебрянчуковим. Завваживши, що Павлоцький стоїть, жде чогось, — запитався:

— Хочете щось ще сказати, Володимире Миколаевичу?

Іронічно усміхнувшись Павлоцький повідомив:

— Трохи не забув попередити... Шлях і залізниця на Раву обстрілюється ворожою артилерією верствах у п'яtnацятьох від Любачова. — І дивився,, яке вражіння викличе це повідомлення у начальства. Обличчя у полковників якось видовжились і зблідли, в очах бліснула тривога.

— Жартуєте, підполковнику? — видавив з себе Серебрянчуков по хвилі.

— В боєвій обстанові нема місця жартам, пане полковнику. Ворог справді обстрілює з півночі шляхи нашого відвороту. І то на значному просторі... Прапорщик і вістові потвердять мої слова...

— Негайно дати знайти графу Стенбоку-Фермору, — розпорядився Серебрянчуков. — Час розвантажити місто від штабів і обозів... А ви, підполковнику, рушайте!

Коли виїхали вже з містечка, Отаманенко подратовано заговорив:

— Алеж і не подобалося мені наше начальство! Пху! А ж на серці лекше, що його вже не бачу. Невже все вище начальство на них подібне?

— Ну, ні! Це припадково зібралася пара гнідих. Не подобаються вони й мені. Матимемо від них неприємно-

сти, занадто Кулінін увихався коло мене. Він має в собі щось від Юди Іскаріота. Та може втічуть далі в запілля, добре налякалися. Ви, однак, на людях пізнаєтесь!..

Не сподівалися оба, що не далі, як завтра, вони начальство побачать, а в місті господарюватиме ворог. Не сподівалися й того, що завтрішній день увійде у воєнну історію обох воюючих сторін саме боєм полку, яким Паволоцький іхав командувати.

XXIII.

В бою під Олешицями Чернігівські гусари розгромили полк мадярських гонвед-гусарів та пяті баварські полки, улан і драгунів. Натиск ворога стримано мало не на тиждень, змушеного його відтягнути за Сян артилерію і запільні частини. Контр-наступ чернігівців ворожа команда приняла за наступ російського фронту. Акцією чернігівців ударемнено ворожі заміри створити вузькі мішки для крил 3-ої й 8-ої російських армій. Бій під Олешицями показав, що може вдіяти незначна частина під орудою бистроумного, відважного комandanта, як що вояцтво його шанує і йому вірить. Та показав всеросійську рутину, заздрість і підступства у всій їх величі. Вмішалися в справу темні, закулісні сили. І замість нагороди учасників бою і Паволоцького — ордери Юрія одержали полковники Серебрянчуков і Кулінін, що того бою не бачили. Що сталося — Паволоцький довідався аж напередодні революції.

Дислокаційний наказ по корпусу перебрав Паволоцький від ротмістра Немирича. Границі лінії корпусу — до пливі Сяну зі сходу, — річки Танва та Скло. В тарноградському напрямку, з півночі, займала становища 5-та донська дивізія — 24 сотні при 12 гарматах легкої артилерії. 2. обєднана козацька — 18 сотень з 18 гарматами та одним полком у корпусному резерві, займала відтинок на захід від Чесанова. 16-та кінна займала позиції по лінії Футори - Воля - Старе Село, 12-ма ескадронами*) гусарської

*Ескадрон — сотня в регулярній кінноті; сотнею зоветься лише в козацьких полках.

бригади, з 12-ма гарматами, і уланською бригадою з її артилерією в корпусному резерві. Від Старого Села напівдень тягнулися позиції 3-ої кавказької дивізії з 18-ма гарматами. Сили корпусу складали 96 сотень з 72-ма легкими гарматами на відтинок коло 30 верств. Сили заслабі з уваги на некомплект сотень, а ще більше за для браку гарматного стрілiva; ні один дивізіон не міг похвалитися хоча б двадцятькою набоїв на гармату. Гусарській бригаді припали боронити залізницю й околиць здовж берегів річки Любачівки. Дивізії з півночі боронили крилових підступів до стації і містечка. Стічність з ворогом вдержували заслони в напрямі Сурмачівки, ворогом вже здобутої, й околиць на північ від неї, та села Вільки, в напрямі полуднево-західному. Коротку червневу ніч пробув Паволоцький в телефонічній осередні, на окраїні села Волі. З ним разом дежурив військовий старшина Холмський, командант кінно-артилерійського дивізіону, — його батерії стали на позиціях за селом. В недалекому Олешиці відпочивала уланська бригада. Від уланів і дивізійного штабу що пів години запитували про рух ворога. Не давали про себе чути Кулінін і Серебрянчуков, певно спали, а сон їх охороняв цілий корпус. Не подавав ознак життя й ворог. Заснути — Паволоцький ні Холмський не могли. Апарати пишили що хвилі і сонний телефоніст бубнів у трубку, що нічого нового нема.

На світанку прибули післанці з заслоні. Команданти повідомляли про гамір за ворожою лінією, стукіт коліс, тупіт коней в околиці Вільки. Паволоцький негайно повідомив штаб дивізії. На всякий случай попрохав забезпечити ліве крило гусарської бригади уланським полком у Борхові, за залізницею. Не відходячи від телефону Стебок-Фермор передав уланам відповідний наказ.

Підозрілий спокій Паволоцького турбував. Полком командував вперше, а тут і підполковник Дараган не хотів бригадного клопотати, чи знанню його не довіряв. За вказівками звертався до Паволоцького “по сусідські” та кожну пораду виконував наче наказ. Тож Паволоцькийчувся

відповідальним за увесь відтинок гусарської бригади. Наказав сотням загодя скупчитися у перелісках, в пішому строю, коноводам укритися у відповідних, де можуть, місцях поблизьку і ждав дня. Прийшла думка обстріляти здо-гадні пункти ворожого скупчення з гармат. Холмський радо погодився, як що дозволить начальник дивізії. Викликали до телефону генерала Стенбок-Фермора. Він запитав вислухавши доводи:

— По скільки стрілів на гармату маєте?

— Між десять до дванадцять, ваше сіятельство, — відповів Холмський. — А трохи знайдеться в артилерійському парку. Парк у Любачові, там лекше довідатись, як забагато.

— Парк власне виїхав. Артилерійські парки начальникам дивізії не підлягають, отже, не міг їх задержати. А з інспектором артилерії нема звязку, як і зі всім вищим начальством.

—Хто ж у Любачові?

— Тільки генерал Хелчицький, я і полкові обози. Корпусний також не мав права парки задержати.

— Виходить, не дозволяєте?

— Рад би.. Не можу дозволити витрату на непевне, раз стріліва аж так мало. Прийде пекучіша потреба! Чим тоді відбиватимемося?

— Десяток набоїв не заважить, ваше сіятельство. Одне буде з ними і без них, — Холмський переконував. — Може випустимо їх даремно, а може у ворожу гущу попадемо. Трохи паніки було б. Сплять, адже..,

Стенбок погодився: — Нехай буде по вашому, — почули його голос. — Тільки памятайте! З обчислення один набій на гармату.

Через хвилю запикали апарати на батерії. Кожній вказано об'єкт обстрілу, звіreno приціли з обсерваторами. Оба старшини вийшли з хати слідити за полетом і розривами. Але ворог випередив.

Точно в четвертій годині над селом загуло й засвистало. Десь, зблизька, стріляла ворожа легка артилерія.

Хвилин через десять відкрила огонь важка. Огонь скучено на Олещиці й залізницю, туди, видно, спрямовувалася ворожа акція. Стріляли десь з Неліткович, Молодич, Онишків, з трьох напрямків і стріляли навгад, по мапі, не так задля шоди, як з метою застрашити силою огню. Треба було неабияким захором бути, щоб відгадати, де саме російські частини знаходяться.

Досягнути ворожу артилерію легкі російські гармати не мали сили. Холмський розпорядився від обстрілу стриматися, взяти натомість у прицільні вилки, прямою на водкою, певні місця здовж шляхів і вигонити щоб певніше влучити, коли ворог на тих місцях покажеться. Самий приспособив обserваційний пункт на стрілі хати за комином.

З одним ординарцем Паволоцький погнався до полку. В повітріувесь час гуло й вило, стрільна вибухали одначе далеко в запіллі. Наказав сотенним вислати розіздам розпорядження: не виявляти себе ворогові, а примінюючися до його руху, непомітно відходити до сотень. Розглянувшись по місцевості нахмурився. Для бою місцевість не надавалася. Велика рівнина зеленіла збіжжами мало не у зрист людини. Ворог міг заховатися у них цілими батальонами й непомітно підповзти до самого села. Та й повзти не мав потреби, легко міг підійти пригнувшись. За збіжжами віднілися переліски, що завдання ворогові улекували. Шляхи на Сурмачівку й Вільку покручені й обсаджені деревами. Відкритий для обсервації був тільки вигін між шляхами. Оглянувшись, розпорядився чотиром сотням відійти до коноводів у ложбину за сугірками, а двом з кулеметами пішо обсадити кущі й рівчки між обома шляхами й по обидвох їх боках. Обстріл ворога почали черговим огнем з хвилею, як пічне обстріл дивізійна артилерія. Команду спішеними сотнями визвався взяти ротмістр Алібеков, бо Паволоцький з привички держався третьої сотні, з якою зжився. Інтенсивна стрілянина ворожої артилерії обох впевнила, що доведеться битися з переважаючими ворожими силами.

З сугірків над ложбиною вдалековид розпізнавалося

добре все, що з перелісків ~~н~~ показалобся. Паволоцький за-
ліг на гребені сугірка. Обіч нього поприпадали до далеко-
видів команданти неспішених сотень. Оба відділи ділив
простір у три-четири сотки сяжнів, простір зовсім доста-
точний, щоб дати час кінним сісти на коней і вирватися
зза укриття ворога атакувати. Пригадав Паволоцький, що
з пішими сотнями зістався Отаманенко. Шкодував хлопця.
Надумував післати за ним, однаке він кулеметчик, нехай
зразу ж привикає. Бій стане для нього добрым іспитом.
Іспит видерхить — зразу стане всім близьким, своїм. Не
видерхить — також не біда. В першому бою й переля-
катися не дивота.

Від Футорів, на відтинку Ніжинців, завязалася пере-
стрілка. На Чернігівському відтинку далі гуркотіла во-
рожа артилерія. Огонь легкої артилерії перенесено на се-
лянські ниви. Засіви ворог доглянув і “висвітлював” місце-
вість, теребив жита у надії намацати у них ворога й звід-
там його викурити. По зелені нив скрізь виднілися вже
чорні западини вивернутого догори корінем збіжжа. Що
мент, то там, то там викидало в суміш з димом вгору стов-
бури брунатної землі, рожевіли дими шрапнельних розри-
вів у повітрі, присипано все більші простори засівів. Обстріл
продовжувався добру годину. На не одну сотню ворожих
стрілів не озвалися російські гармати ні разу. Виглядало,
що австро-угорці напосілися знищити засіви. Важка арти-
лерія обстріл запілля заперестала. На притаєні гусарські
сотні не впало ні одне стрільно. Може австрійські корек-
тори огню хвилювання збіжжя приймали за порухи його
людськими руками.

Сонце піднималося вище над обрієм. Під горячими
проміннями швидко випарувалася нічна роса, пянили свіжі
запахи трав і збіжжя, пахла й теплом манила до себе квіт-
нуча земля. У природі заповідався гарячий день. Люди,
гаряч червневого дня готувалися збільшити. Гарячу землю
напоїти ще гарячішою кровлю, глибокими ямами зранити й
лоно, спалити огнем, усипати зламками заліза.

Приглядався Паволоцький все більшому нищенню за-

сівів і важкий сум охоплював його. Адже нищилося вибу-
хами засоби життя не одної селянської родини і нищилося
без потреби. Озивалася хліборобська від століть підсві-
домість його роду, ота збирна душа всіх його давно по-
мерших предків, господарів цих земель, збирала лютъ на
ворога.

— Такі жита! З Богом, як то кажуть, говорять — з
жалем говорив сам до себе. — Дивитися шкода, як добро
гине ні за що, ні про що. Ще з годину пострілють, від
збіжжя одні спомини залишаться.

— Що діяти, пане полковнику? Рубають ліс, тріски
летять, — помовкою озвався лежачий коло нього надпо-
ручник Ридзевський, четвертої сотні, Паволоцькому мало
знаний. — І мені шкода дивитися, як хліб марнується.
Дурні десь там комandanти, певно міщухи.

— Ви такоже хлібороб?

— Ег ж. Хліборобській, господарській душі важко-
дивитися на такі річи, як ось бачимо.

— І я хліборобського роду, ще й якого! — вмішався
в мову здоровий, бородатий поручник Хвошинський, другої
сотні. — Мені, чомусь, ні трохи не шкода. Правда, я й
досі не розрізню в полі овес від пшеници. До недавна ду-
мав, що бульбу молотять, не копають.

— Не бачили ніколи, як вона росте? — питав князь
Вачнадзе, заступник Алібекова.

— Звідки? Батьки змаленьку все по Петербургах та
Москвах мене виховували. Аж у війну довідався, що бульба
росте на корінню, в землі, не зверху.

— А не думали ви, що бохонці хліба на колосю рос-
туть? — поглузував Немирич, першої сотні.

— Аж таким незнайком ніколи не був. Я ж не петер-
бурський міністер рільництва! — Хвошинський боронився.

— Виходить, що війна інших паничів дечому добро-
му навчить, очевидно не тупологих. Це до вас не відно-
ситься, поручнику Хвошинський — посміхався той далі.

— Слухай, Немирич! Тебе ніяка війна нічому доброму
не навчить! — огризався Хвошинський. — Виховано тебе

по всяких Полтавах та Елізаветградах, а то що за міста? Сотку кроків пройшов від губернаторської палати, і в морі збіжжа та баштанів з кавунами opinився. Зріс би ти між московськими коробейниками, між чухною петербурською, ще менше мене розумівсяб...

— Невелика цяця ваше Кучкове!*).

— Вдесятеро більше Кучкове від вашої галушкової Полтави...

Передиралися на жарт, хоча Немирич від Хвощинського двома рангами був старший. Ридзевський і Вачнадзе докидали свої репліки — Хвощинський не піддавався. Князь Вачнадзе дістав від Хвощинського титул кавказького ішака*) і готовий вже був образитися. Ридзевський поправив ішака на баранячий шашлик. Від Вачнадзе дістав епітет поліської бульби. Жартували, кожної хвилі сподіючися появі ворога. Паволоцький їм не перешкоджував, а вони приявністю старшого не вязалися. З бородатим поручником зазнайомився щойно вчора, не знав, звідки Хвощинський у полк прибув. Щоб сперечку закінчити, дипломатично почав розпитувати бородача, де той служив раніше, з яким начальством...

— У дванадцятій кінній, 12-му уланському білгородському полку, пане полковнику, — Хвощинський розповідав охочо. — Полком командував барон Маннергейм*). Тепер був покликаний з запасу у 12-ий гусарський ахтирський.

— І чому ж перевелися у чернігівський полк?

— Перевели для користі служби. Не ладив з чоловіком нашого шефа полку, великої княгині Ольги. Він тоді сотнею командував. Я підпивши, грішним ділом, між стар-

*Кучкове — Москва. Коло ста літ так звалася по назвішу основника, боярина Степана Кучки з Переяславщини. Андрій Боголюбський наказав стяти йому голову.

*Ішак — осел, вірменське.

*Маннергейм, як і Стенбок-Фермор, швед з походження, пізн. фельдмаршал фінської армії. У Росії командував 12-ю кінною дивізією, після Каледіна, і кінним корпусом.

щинами і висловився, що в полку найкраще служити ротмістрові, бо він хоч ніччу зверхником шефа полку буває. Трохи може не тими словами, але зміст такий. Ну і донеслося, а в наслідку я став чернігівцем.

Всі зареготалися.

— Сподіюся, що чоловік великої княгині не викликав вас на двобій? — питав Немирич поважно.

— Скандал був би завеликий.

— Чого ж скандал? Ротмістра перемогли, так самі в обійми свого шефа попалиб. Жінки на переможців самі вишаються. Не знали ви, Хвощинський, де вас щастя шукає!

Той лаявся. Паволоцький не мішався поки не завважив руху за ланами. Тоді прикрикнув:

— Ну, досить, вам, хохландія! Жарти на бік! Там, ось, якась біда ворушиться. Що воно таке?

Сотенні поприпадали до далековидів. Далеко за засівами виткнулися з перелісків ворожі розізди. Гарцували безпечно і скучено, певно мовчанка російської сторони надавала їздцям відваги. За кілька хвиль дала знищенному збіжжю спокій ворожа артилерія. Пустила ще кілька стрілів на прощання, по гиллях і замовкла. Вершники заїздили у збіжжя. Оглядали вирвані стрільнами ями, радилися видно, вимахуючи руками, завертали до шляху, знов надіздили. Пустили чергу з трьох ручних кулеметів по дальших житах. Постояли, врешті завернули на шлях всі. Попри шлях, за розіздами у віддалі виткнулися шість сотень походними кольонами. Про появу більшої ворожої сили повідомляли телефоном Алібеков і Холмський, зо свого обсерваційного пункту; Холмський питав дозволу обстріляти ворога гарматним огнем.

Алібекову Паволоцький передав наказ пропустити ворожу заслону у запілля — себе не виявляючи. Холмському розпочати обстріл ворога, коли він підіде до спішених сотень на близьчу відстань. Сотням відкрити огонь з артилерією одночасно. Всі приготування через кілька хвиль закінчено. Приведено у готовість до атаки причасні кінні сотні.

Ворожа заслона підіхала на двіста сяжнів; тишині на-
чеб не довіряючи пристанула, за нею пристанули сотні.
Ще хвилин кілька понишпорили по узбічах, по житах, пу-
стили чергу стрілів здовж шляху з Сурмачівки, заждали...
Царювала тиша. Не форкали навіть коні. Виділивши бічні
розвіди у засіви і на вигін ворожі сотні посунули по шляху.
Заслона, їздців зо двадцять, відіхала від своїх сотень на
віддалі з пів верстви. Сотні Алібекова пропустили її на
спіку кінних чернігівських сотень.

По червоних “чако”*) й розшитих шнурами долманах*)
пізнав Павлоцький мадярських гонвед-гусарів, що минув-
шого року чи не найбільше з австрійських військ позначили
шлях свого відступу знущаннями, насильствами й шибени-
цями безневинного галицького селянства. Жалю не відчу-
вав, вважав мадярів не вояками, а катами безборонного
населення. Тепер утотожнював себе з суддею, зобовязаним
бути при смертній карі над злочинцями. Чудувався з ма-
дярського нерозуму. Всі російські кінні полки, гусари,
улани, драгуни, кірасіри й кавалергарди на фронті вбира-
лися в загально-армійські жовтаво-зелені захистні одно-
строї, а ворожі — різких барв, червоної зосібна, служили
для стрільців знаменитою ціллю.

Раптом гукнуло дванадцять трьох-цилівок Холмського,
схопилася крісово-кулеметна тріскотня. Дзвінко цокотіли
станкові кулемети, ім дещо глухіше потакували ручні Люї-
си й Гочкіси. Обстріл тягнувся не довше двох — трьох
мінут, та на шляху у мент зчинилася каша. Шлях просто
загачено трупами людей і коней з передніх кольон; чис-
ленні крапки — вбиті й поранені — вкрили узбічча. Вцілі
хвилю тупцювали на місці. Не встигли з дороги розскочи-
тися, як їх знов накрило десятком гранат. Десяток шрап-
нелів обсипало кулями зверху. Від чолових сотень уціліли
поодинокі їздці. Вони і позад ідуучі кольони завернули до
перелісків. Ще два рази накрила їх російська артилерія.
Наносили страти кулі спішених сотень. Тоді розсипалися

*Чако — шапка, долман — мундур у гусарських полках.

і в безладі гналися під захист қущів. Ворог втратив до чверть тисячі їздців впродовж двох-трьох хвилин.

Ворожа заслона повернула назад з першими стрілами. Відкрила огонь навмання, бо гусарів ніде не бачила. Від спіщених сотень заслону привitalи ручними кулеметами, а з ложбини вихопилася чета наздогін. Втративши чотирих, заслона піддалася. Бій раптово почався — раптво й затих. Сотенні прохали дозволу ворога переслідувати. Паволоцький відмовив; сподіався повторної атаки більшими ще силами і не хотів полк розпорощувати.

Знов почався систематичний артилерійський обстріл. Ворог видно не зоріентувався, звідки його так болючо привитано. Відповідали знов безневинні жита. Тяжкі гармати намацуvali батерії Холмського. Ті не обзивалися. Минав час, сонце підкочувалося під південь, ставало гаряче. А ворог не показувався. Хелчицький і Стенбок запитували, що сталося? Втішилися, почувши, що ворога відбито з великими стратами й захоплено полонених. Не знали вони, як втішився їх визовом Паволоцький. Не сподіався, щоб оба були ще у Любачові, так близько від боєвої лінії. Тішилися було ще однак зарано...

Генерал Стенбок розпорядився ніжинському полкові виділити три сотні для співділання з чернігівцями. 16-му уланському новоархангельському полкові перейти з Олешиці у лісок на південно-східній окраїні Футорів. 17-му новомиргородському полкові з Борхова трьома сотнями зміцнити ліве крило чернігівців у Старому Селі.

Вidлені сотні підпорядкували Паволоцькому. Артилерійському дивізіону уланської бригади наказано стати на резервовій позиції під Олешицями; випозичити сотку на бой дивізіонові Холмського. Сили Паволоцького рівнялися таким чином кінній бригаді. Натякнув начальників дивізії, що він можливо не здолає опанувати в бою так значну формацию. Прохав доручити команду більш досвідним — Серебрянчукову, або й Кулініну. Стенбок відповідав:

— Оба десь змилися. Похворіли, чи який чорт. Їх обох

я не бачив і посылати їх розшукувати не думаю. Іх обов'язок зголошуватися у мене. Як тільки знайдуться — вида́м розпорядок про їх відчислення. Генерал Хелчицький і я вважаємо, що з завданням ви справитеся, виконаете все, що можливе буде. Ви тимчасово командуєте бригадою в бойовій лінії і ніжинським полком диспонуєте цілим. Відповідний наказ підполковнику Дараганові посилаю.

Був це вияв несподіваної чести й великого довіря з боку Стенбока-Фермора і командуючого корпусом. Паволоцький сказав:

— Завелика відповіальність звалюється на мене. Старатимуся зробити все, що в моїх силах. Тільки прошу не судити гостро за неуспіх.

— У випадку неуспіху відповіальність падатиме на мене і на генерала Хелчицького. Оба ми тимчасові команданти, звязків з вищим начальством не маємо і де воно обертається — не знаємо. Про неуспіх не думайте. Так і так фронт відступає.

Обстріл між тим змагався. Пара гранат попали в розташування спішених сотень, дальші падали на сугірки перед ложбиною. Паволоцький закликав до телефону Алібекова. Його і обіч лежачого Немирича призначив своїми заступниками в командуванні чернігівським полком. Віддав трубку телефоністові й знов припав до далековида. Знов у віддалі показалися червоні чака гонвед-гусарів. Сунули лавою, впевнено. За мадярською лавою виткнулися їздці у чорних спічастих касках з мідними блискучими орлами: одна довга лава, за нею друга. З таким ворогом Паволоцькому ще не доводилось зустрічатись.

— Німецькі драгуни! — сказав Немирич.

— Мусимо, значить, вiderжати іспит з німецькою кіннотою. Побачимо, чи такі вони страшні, як про них пишуть. По моюму, кіннота у німців неважна, тяжка до руху, та й коні тяжкі. Гірша від німецької піхоти без порівнання.

Легкі ворожі батерії вигналися на позицію слідом за лавами. За хвилю Воля вже горіла, в селі піднявся гармідер. Надходив час рішального бою під Олешицями.

XXIV.

Обстріл села Паволоцького розлютував. Бунтувався при самій думці, що ворог нищить без потреби оселю будь-що будь своїх громадян, з яких не один боронить Австро-Угорщину по всяких фронтах.

— Собачі діти! — цідив крізь зуби. — Адже певно бачать, що в селі нікого нема! На щож палити село, гатити по селянській худобі в хлівах?

— Печенью собі на вечерю готовують. Увечері сподіються напевно тут бути! — відказав схильний до насмішок Немирич. — Прийдуть, так корови вже у власному салі зісмажені будуть. Тільки добрий ніж і велики миски потрібні. А може посідають довкола корови й дертимуть падло просто зубами. Духово мадяри недалеко ще втікли від печерної доби. Хіба так давно їх праобразки, печеніги й положці, жерли сире падло?

— Недавно. Читав я якось, що в Будапешті помер останній з половецьких ханів, який ще вмів по половецькому. Здається наприкінці XVII-го століття.

— Отож бачите! Не диво, що село запалили. Печенью печуть по половецькі, чи може по печеніжські. Побачите, що на вечір будуть в селі.

— То ще на двоє бабуня ворожила, чи будуть вони тут! Чого ж ті собачі діти стали? Розглядаються, наче новий гість на весіллі — Паволоцький з пересердя замінив “гостя” міцнішим висловом. — А ну, — крикнув телеграфістові, — передай Холмському, хай кропне по них чергуваний другу, а то розлінилися. Одну по лавах, другу по перелісках.

Через хвилю стрільна свистали понад головами. Лави на оболоні змішалися. З перелісків вискочило ще більше юздців

— Чи ти бач? Є їх там більше! — здивувався Немирич.

— Але припекло, видно, раз вискочили. Поки що досить.

Лави швидко оправилися. Пострілюючи на бігу, чважком пустилися до села. Піші сотні чернігівців відкрили по них огонь з близької відстані. Їздці падали, та місце впавших займали інші. Вийшла ще лава до шляху на Вільку. Ворожа артилерія гатила без перерви. Перша лава прочвалала трохи не врівень з засідкою. Піші чернігівці розпочали обстріл залигши "валетом". Дальші ворожі лави гналися на віддалі двох соток сяжнів. Виждавши ще хвилю-другу наказав Паволоцький сотні Ридзевського зостатись з коноводами спішеник сотень у резерві. Першим трьом сотням дав сигнал сідати.

З криком "ура" вирвалися гусарські ескадрони зза сугірка, наче зпід землі зявилися. В перший мент мадяри очманіли, стали стримувати біг коней. Не встигли оглянутися, а на них з списами на перевіс налітали вже гусарські лави. Виставленим вперед списам мадяри своїми палаціами нічого вдіяти не могли; списи загородили доступ до їздців і до кінських голов. Бліскавично гусар рукою направляв спис, а ногою надавав сили удару. Здалеку по добало на накидання снопів селянськими вилами. Сильніші гусари з розгону вгнавши спис у тіло ворога одним рухом скидали його з сідла, а очманілій кінь летів далі. Інші впаковували спис коневі у груди. Пробитий кінь бився, підіймався дуба, ламав спис і падав, придавлюючи собою їздця. Мадярських гусарів змято впродовж хвиль. Налітали ескадрони німецьких драгунів.

Як оком глипнути, натворилося безліч атакуючих купок. Коло кожного старшини билося душ п'ять - десять. Чисельне переважав ворог: йому на поміч надбігла ще одна лава. Звихалися гусари, та сили стали занадто нерівні, почали осаджувати коней. Але, вже гналася допомога.

Алібеков викликав коноводів ще в початку атаки. Попадивши спішениі сотні на коні — з розгону змяв крила ворожих лав з півночи. Попри засіви у віддалі гналася сотня ніжинців, післана Дараганом з його власної ініціативи. Ворог осів, став завертати. Кілька сильних відділів, збив-

шися в купи, ще відбивалося. На Алібекова налетів здоровий німець. Розмахнув важким палашом й бувби розчерепив голову. Та Алібеков не дарма хапнув магометанської джигітської тактики: вмить опинився за конем. Важкий палаш рубанув по сіdlу, шкоди коневі не причинивши, а Алібеков встиг рубнути ворога своєю кривою шаблею.

Двох здоровяків насіло на малого князя Вачнадзе. Грузин звивався віюном, вивихав шаблею у всі боки. Не уник би смерти. Надскочив Склярук. Один повис на його списі, з стогоном, другому всадив шаблю в живіт Вачнадзе. Немирич з Хвощинським натрапили на рідші лави, прогналися крізь них і з кількома десятками гусарів насідали на ворога ззаду. Князь Карагеоргіевич втратив у бою шаблю й зчепився з німецьким старшиною за барки. Вибив його з високого коня, та впав і сам, тягаром ворога потягнений. Качався з ворогом по землі, вкриваючи себе порохами і славою, аж поки ворог не піддався. Билися відважно всі — і гусари і старшини. Бився відважно й ворог. Та все ж, німецька кіннота затяжка, хаждам дорівняти не могла.

Не зовсім пощастило Паволоцькому. Знав він, що фірман мусить сидіти позаду коней і з сидження ними керувати, добре тримати в руках повіддя. В переводі на воєнну мову значить, що фірман, командант частини, залишається на догідному місці позад атакуючих і звідти керує ходом атаки, маневрує резервами, взагалі, має перед очима увесь відтинок бою. До таких люксусів він ще не звик, адютантами не послугувався, за те звик бути завжди у перших рядах свого вояцтва. Не дивно, що й тепер гнався напереді атакуючих сотень. На біду спіткнувся під ним кінь і він трохи не вилетів з сіdlа. Вдерявся, і може вперше в житті ударив коня нагаєм. Нечуваною образою болючо діткнений, гордої раси кінь закусив вудила й поніс. Прогнався за першу й другу ворожі лави. Перед третьою, густішою, мотнувся в бік і погнався здовж, так, наче б Паволоцький переводив німецьким драгунам перегляд. Ті аж роти порозявляли з дива.

Пустилися на здогін, щоб захопити Паволоцького живцем. Зпереду загородило дорогу двох мекленбургів. Кінь Паволоцького піднявся дуба, голова мекленбурга оинилася між його переднimi ногами. Той впав на передні ноги, драгун вилетів з сідла, та через мент мекленбург зірвався із кінь Паволоцького повис передом. Зваливши другого драгуна стрілом револьвера, Паволоцький встиг перескочити на мекленбурга. Його расовик, Шейк, ще бориковався зо своїм чотироногим ворогом. Якось викараськавшися, погнався за своїм господарем.

Ще одного зустрічного звалив Паволоцький стрілом. Другому вибив з рук клинок палаша, та третій драгун вибив клинок шаблі йому з рук. Підполковник кинувся у напрямку своїх, але втікати не було вже потреби.

За прикладом команданта гусари вгналися у лави. Погнали здовж третьої і змали її. Вийшло так, що Паволоцький, про те навіть не думаючи, наче б показував сотням напрямок їх руху. Такого удару ворог не витримав. Гуртами погнався у переліски, і завертав. Звідти виткнувся єскадрон ніжинців. Ворожі їздці кинулися тоді в розтіч. Почалися перегони на швидкість. Чернигівці погналися за втікаючими. Хто кидав зброю, того минали. Атака тягнулася не довше пів години.

Пересівши на підвіденого свого расовика, Паволоцький погнався за якимось старшиною. Нагнавши серед поля, крикнув по німецькі статі. Ворожий старшина націлився револьвером, клямцнув за язичок і без успіху, певно в магазині Мавзера не осталося куль. Кинувся далі втікати, штурнувши в Паволоцького револьвером. Звалився непритомний, в тій хвилі діставши удар по голові нагаєм, з олов'яною кулькою на кінці. Кудлька розбилася бров, обличчя старшини залилося кровю. Мав полковницькі відзнаки. Командант пятого баварського драгунського полку, як виявилося при допиті.

Ворога гнано аж під Сурмачівку. Артилеристи втікли з передками по розгромі кінноти. Забрати свої гармати, чи хоч їх заклинувати, не вспіli. Чернигівцям дісталося

вісім полевих гармат, і клопіт, як їх без коней і запряжок доставити до штабу дивізії?

Заняті переслідуванням незаважали гусари, що надходила ворожа лава, силою до трьох ескадронів зо сторони Вільки. Сотенні закричали гусарам строїтися для поновної атаки. Перший почвалав зо своєю сотнею Хвошинський. Йому на поміч вискочив з ложбини Ридзевський, зо своєю резервовою сотнею. Від Старого Села гналися на переріз новомиргородські уланські сотні. Ворога розпорошено за чверть години.

На всякий випадок виставлено кінні заслони. Почався сумний обрахунок страт і здобутків. До Паволоцького підійхав кремезний Склярук з прaporом гонвед-гусарського полку у чехлі на поломаному держаку.

— Склярук, а ти ж як і де це добро підчепив? — крикнув Алібеков втішно.

— Як? — не по військовому зголосував Склярук. — Загнався я трохи задалеко, натрапив на амуніційну дво-колку, ну й на цю штуковину. Мадярський старшина втікав з ним, поранив мені коня. Довелося його пришити до землі, а прapor взяти. Держак зламався, як старшина падав з коня.

— Здоровлю, Склярук! Будете представлені до нагороди золотим Юріївським хрестом першої степені і званням підхорунжого! — сказав Паволоцький офіційним тоном. — А поки що дякую за службу!

— Радий старатися, ваше високоблагородіє! — гаркнув Склярук.

Тут же наказав Паволоцький виготовити до двох днів нагородні списки гусарів. З ними вийшло так само, як з представленням самого Паволоцького. Нагороду одержав тільки Склярук, не першої степені, а третьої, срібний хрест. Здобуття полкового прaporу ніяк не можна було заховати.

По полю засуятилися сотенні фельдшери й санітарі. Викликано обох лікарів полку з лазаретними лінійками, приїхав полковий ветеринар Курганський на огляд поранених чотироногих пацієнтів. Важко раненим коням до-

велося скорочувати муки стрілами в голову. Лекше ранених відводили в запілля для відпровадження в ветеринарні госпіталі. Важко поранених вояків, — своїх і ворожих, без виріжнювання — насіли у ложбину під село; там став перевязочний пункт. Лекше ранені кінно і пішо самі тягнулися туди ж. Ранених забагато, викликано медичний склад і лінійки дивізійного госпіталю на чолі з старшим лікарем дивізії.

Звіти сотенних виявили, що чернігівський полк поніс великі втрати: шість десятків вбитих, до півтори сотки поранених, вбито коло сорока коней і з пів сотки поранено. На дев'ятьсот бійців полку відсоток аж надто великий, трохи не четвертина складу. Ті страти окупилися впятеро. Крім полкового прапору і вісімох гармат гусари здобули півтора десятка кулеметів, з тисячу крісів, стільки ж шабель, наловили зо дві сотки осідланих коней, чверть тисячі непоранених полонених і соток зо дві поранених, в тому тринадцять старшин з полковником на чолі. З сотку полонених наловив ніжинський ескадрон у перелісках. А безсумнівно, велике число поранених встигло втекти, однак все ж виведено їх з бойових рядів. Не менш трьох соток ворогів вкрило поля, шляхи і вигін. Ворожі страти перевищали увесь бойовий склад чернігівського полку.

Своїх убитих відпроваджено в запілля, зо зброєю одночасно. Вивезти захоплені гармати позичив коней з запряжками Холмський. Пополудні на полях лежали тільки ворожі і кінські трупи. Команді саперів наказано поховати ворожих вбитих у одній могилі. На виконання того наказу не стало часу.

Відпровадивши полонених Паволоцький прохав дальших наказів, що діяти. Здорова думка підказувала марш на Сурмачівку, Молодичі, Заридаву і Синяву, вийти на Сян, загрозивши обходом Ярослава.

Достатнimiми для того силами Паволоцький не розпоряджував. Повідомив телефонограмою генерала Стенбок-Фермора ѹ прохав наказу про перехід у наступ всієї дивізії. Вірив генералові Хелчицькому, був впевнений, що для

розвитку успіху 16 тої кінної, командуючий корпусом під-
держить її наступ всіми своїми дивізіями. Задум далеко-
яглий, міг змінити фронт обох сусідуючих армій, але...

Відгомін бою на північному сході від своїх становищ
усари чули зранку. Не придавали значення тому, що стрі-
лянина скоплювалася у їх дальншому запіллі. А там стався
ірорив. Про зміну ситуації Паволоцький довідався з пода-
ючого телефоністом наказу. Прочитав:

“Фронт 4-го кінного корпусу на стику 2-ї обеднаної і
3-ої донської козацьких дивізій прорваний ворогом. Кінні
юрожі частини здобули Нове Село, Дахнів, Хотилів й на-
лагаються вийти в запілля 16-ої кінної та 3-ої кавказької
дивізій на відтинку Любачів-Потелич з півночі. На півдні
зорог зайняв Немирів-Янів і розвиває наступ на Жовкву-
Суликові-Добросін, з наміром вийти в запілля корпусу з
півдня. 4-му кінному корпусу наказаний пляномірний від-
тід на Раву. 3-тя кавказька негайно відходить на лінію сіл
Чова Гребля — Опака включно; висвітлюючи місцевість
з напрямі Суха Воля - Бодрівка. Частинами 2-ої обедна-
ної обсадити відтинок Любачів - Башня; розвідкою на По-
телич - Горинець шукати звязку з 5-ою донською дивізією.
6-ій кінній скупчиться в Олешичах-Борхові, підсиливши
одним полком частини 2-ої обеднаної. Оперативний штаб
корпусу, штаби дивізій і обози полків переходят в Ост-
ровськ та околиці. 16-ій кінній дивізії наказу:

“Полкам гусарської бригади підполковника Паволоць-
кого розпочати відворот і до год. 17-ої зірвати мости на
р. Любачівці та обсадити Олешиці. Уланській бригаді під-
полковника Оленича — одним полком обсадити Борхів,
чля звязку з 3-ою кавказькою, а другим полком, з Любачо-
ва, співдіяти з частинами 2-ої обеднаної. Дивізійні арти-
лерії зайняти позиції на відтинку Борхів - Любачів. Про
никання негайно повідомити. Наступники начальника диві-
зії*): 1. Чернігівського гусарського полку, тимчасово
командуючий гусарською бригадою, підполковник Паво-

*У небезпечній ситуації кожний вищий командант призначував
обі двох наступників.

лоцький; 2. Новоархангельського уланського полку, тимчасово командуючий уланською бригадою пполковник Оленич". І підписали наказ : тимчасово командуючий дивізією генерал-майор граф Стенбок-Фермор, тимчасово виконуючий обовязки начальника штабу, ген. штабу капітан Людкіанов-Цанков і тимчасово виконуючий обовязки старшого адютанта, поручник Домонтович.

Паволоцький засвистав з пересердя. Всі, з комandanта корпусу почавши — тимчасові. Деж постійні комandanти? Деся сидять у штабі армії генерали Гіленшмідт і Володченко, не поспішають до частин! А ось, байдикують в обозі пани полковники Серебрянчуков і Кулінін, також в частині не показують носа. Якщо хворі, то чого не забираються у дальше запілля? Тут впав ще на нього один тягар, — першого наступника начальника дивізії. Чого доброго всією дивізією доведеться орудувати. Відшукав згадані в наказі місцевости на двохверстці й засвистав голосніше. Виходило, що поза нанесенням ворогові болючих страт — успіхи першої половини дня зводилися в нівець. Видійти на Олешиці-Борхів, а що ж далі? Відступ на Раву? Тільки це завдання на дальші дні, а що діяти в Олешицах до вечера? Невже спокійно ждати появи ворога в отому Старому Селі? Наказ видався Паволоцькому за мало продуманий, такого наказу від ділового Стенбока не сподівався. Викликав генерала до телефону. Телефоніст не міг нікого дозватися. Дріт, видно, перетято.

Хвилин через п'ять апарат запипкає. Паволоцький взяв слухавку й вирячив очі з дива. На другому кінці проводу хтось говорив різким голосом, ламанаю російчиною:

— Немецким кавалерійским дивізія взято Любачов. Ві окруженні, отступать некуда. Предлагаем вам сложит оружіе!

— Хто говорит? — крикнув Паволоцький у трубку.

— Офіцер немецкаго генераль-штаба, баварский кавалерійский дивізія. А ві? Четвертия кавалерійский корпус?

Я той, чиї полки розгромили вашу бригаду пятої баварської дивізії ранком. І цієї хвилі даю наказ своїм полкам Любачів заатакувати.

У відповідь почув німецьку лайку. Підійшли сотенні.

— Що сталося? — освідомився Алібеков. — Не погодився генерал на наступ?

— Наступ? — визвірився Паволоцький. Ситуація виговорилася надто замотана. Відступаємо!

— Відходити, ворога розгромивши? — питав Немирич.

— Так! Ворог захопив Любачів. На дивізійній центральній німці. Генерал Стенбок, можливо, в полоні. Вам, ротмістр Немирич, передаю командування полком.

— Не чуюся в силі брати на себе відповідальність в такій ситуації — відпрохувався Немирич.

— Про мене! Командування перебере ротмістр Алібеков, як що так. До вияснення, що сталося з начальником дивізії, я його заступаю в командуванні.

— Слухаю, пане полковнику! — сказав Алібеков.

— Негайно вислати розізди; новоархангельцям виставити сильні заслони від Любачова; ніжинцям — приспішити марш на Олешиці. Наказ дам писаний.

Тут же написав відповідні розпорядження. Розізди погналися кожний у свій бік.

— Визначіть з 3-ї сотні ординарців і поручника Клепцова мені за адютанта, — наказав Алібекову. — Сотню передайте князю Вачнадзе.

Швидко видавав останні розпорядки. Полк витягнувся по дорозі на Олешиці. Зістався на полі з трьома ординарцями і Скляруком та поручником Клепцовим, симпатичним хлопцем з університетським значком на блузі.

Погнали на чоло полку. А через півгодини віздили у містечко оба гусарські полки, мощенюю вулицею гуркотіли гармати Холмського. По містечку лунала полкова пісня чернігівців, та ніхто не виходив гусарам на зустріч. Населення додумалося причини маршу полків, тож загодя поховалося. По вулицям летіла пісня про бойові дії давніх чернігівців у війні з великим вояовником-цісарем:

Когда войска Наполеона пришли із западних сторон —
Бил авангард Багратіона*) судьбой на гибель обречен.

*Багратіон, з грузинських царевичів, генерал кінноти, смертель-

Отряд храбрейшаго Мюрата*) все продолжал вперед ідти —
Врагов на каждого солдата там приходилось по шести.
Багратіон бил атакован і ліковал уже Мюрат, —
Кольцом стальних штиков окован Багратіоновский отряд.
Бой закінчився продовжувався всю горячай і горячей, —
Людською кровю напитался, краснел Шенграбенский ручей.
Вот скоро полноч; звук отбоя остановил ліхіх бойцов;
На половину после боя не уцілело храбрецов.
Так твердо помніте об етом на предстоящем вам путі —
І буде пустъ у вас заветом всегда пять против тридцаті*).

— Хахли оспівують хахлацьку відвагу й самопожертву у чужій службі, — майнула гірка думка, коли Паволоцький зачув пісню. — Чи жертвували б собою так у війні за власну державність, як за Росію? Пісня, однак, змістовна, будить бойовий настрій, а це вже добре.

Полки втягнулися у містечко. Паволоцького зустрів сивовусий підполковник Оленич, літами від нього багато старший. Підіхали Дараган і Алібеков. Дараган — невисокий, опасистий мужчина, років сорок, з настобурченою щотиною підстриженых вусів на типовому округлому обличчі — спитав занепокоєно, замісьць витатися:

— Щож ми, властиво, тепер діятимемо?

— Порадимося! Не хочу в такій ситуації рішати самий, — відповів Паволоцький.

Тут же, верхи відбулася нарада. Фронт вигнувся підковою з довгими кінцями. Дивізії 4-го корпусу у вершку підкови, вдавленої в середину від Любачова. Інакше ка-жучи, корпус опинився в мішку, верств на 30 довгому і на 15-20 широкому. У тому, величезному мішку витворився ще бічний мішочок — район 16-ї кінної дивізії. З полоненими і значним числом ранених на вихід з мішка потрібно дві доби безнастанного руху. Якщо полонених і обози по-

но поранений під Бородіном, 1812 року. Іоахим Мюрат, король Неаполю, до революції актор, чоловік Наполеонової сестри, талановитий маршал, розстріляний 1815 року.

*Пісня про бій чернігівського і павлоградського полків 1804 р. з 30 тисячною армією Мюрата. Полки врятували тоді від окруження російську і австрійську армії на чолі з царем і цісарем.

спіли відпровадити хоча б до Острівська — небезпека для дивізії значно змаліє. Ворожий натиск з заходу до завтрушнього дня виключений. Коли б ворог наважився атакувати з півночі й сходу — полкам відходить на південь, за залізницею. Чисельність ворожих сил у Любачові виявила новоархангельцям. Старатися поширеною розвідкою прикувати до себе увагу ворога. Гусарська бригада заatakує ворога з півночі, новомиргородці — з заходу, по знаку — трьох гарматних стрілах. Ворог, таким чином, буде взятий у кліщі.

— Небезпечне завдання! — журався Дараган.

— Так, небезпечне, — потвердив Оленич. — Однак дає вигляди на успіх, як що атака буде несподіваною.

Розіхалися по полках. Паволоцький з своїм окруженнем рушив на східну окраїну. Здалеку дogleянув обоз, що гнав на осліп, з одиноким їздцем на чолі. Пізнав хто це. На третьому зряду возі китайськими мандаринами “возідали” Серебрянчуков і Кулінін, в товаристві полкового писаря Ерошкина. Верхи, на переді гнався підхорунжий Анохин, завідуючий обозом. Полковників наче б не завваживши, Паволоцький крикнув підхорунжому:

— Куди прете навмання? Що сталося?

— Любачів здобутий німцями, ваше високородіє! Ми тільки й вирвалися. — Анохин зголосив відсапуючи.

— Знаю! Де генерал Стенбок-Фермор?

— Їх сіятельство відіхали до новомиргородського полку! — вирвався полковий писар.

— Звідки про те знаєте?

— Писар штабу дивізії сказивав, ваше високородіє!

— Угум! Перепічніть тут годину і, на Борхів, рухайтесь до Острівська! Обозам тут не місце. Полки також виrushають, — наказав Анохину. Та почув солоденький голос Кулініна. Той кликав:

— Володимир Миколаєвич! А Володимир Миколаєвич!

Рад неволя, мусів підіхнати до полковників.

— А правду ви говорили вчора! — співучо почав Кулінін. — Німці, ось, Любачів захопили. Ми, з господіном

полковником, признатися до гріху, не зовсім вам вірили. Ну, як же, герой? — в голосі Кулініна чулася неприхованая заздрість. — І гармати та прапор здобули і ворога побили! Поздравляю!

— Дякую! — сказав Паволоцький сухо.

— Ну, ви своє зробили. Тепер, відай, доведеться вам здати командування полком! — Кулінін наспівував далі.

— Ви вже здорові? То й Богу дякувати! — з поміткою іронією сказав Паволоцький. — Так переберете командування полком від ротмістра Алібекова. А ви, — звернувшись до Серебрянчука, — також виздоровіли?

— Я не хворів. Просто, чувся перетомленим! — той пробубнів.

— Радий почути! Тож даю вам до вибору, пане полковнику. Або приймайте командування гусарською бригадою, або відіздіть по призначенню у білоруський гусарський полк. Швендатися з обозами полковникам не лицює.

— Я командуючий бригадою! — Серебрянчуков підвищив тон. — Ви повинні підійти з рапортом!

— Не чуюся зобовязаним, це одне; а друге — ви помиляєтесь. Гусарською бригадою командую я, а не ви. — Паволоцький пояснив спокійно. Оба полковники значучо переглянулся.

— Хто вас призначив?

— Призначений оперативним наказом по дивізії. В даний мент, панове, говорю з вами, як тимчасовий командуючий дивізією. Тим самим наказом призначений наступником генерала Стенбока, а він, поки що, не відомо де.

— Неможливо! Той наказ у вас?

— У мене і у всіх командантів полків.

— Ми старші рангами! — іритувався Серебрянчуков.

— А я, покищо, старший становищем. Так і буди, панове, дозволю вам їздити з обозом, однак вмішання в свої розпорядки не стерплю, попереджу!

— Ви, Володимир Миколаєвич — пробував переконувати Кулінін, — повинні знати, що молодший рангою виконує обовязки за відсутністю старших, та з хвилею при-

буття старших передає команду. Це ж не субординація!

— Про субординацію охочо поговоривши з вами сьогодні рано, коли ми билися з потрійно переважаючим ворогом. Зрештою, я виконую оперативний наказ. Вдавайтесь до генералів Стенбока і Хелчицького, коли чуєтесь покривдженими. То все, що можу вам порадити.

Полковники присмиріли. За якийсь час відіхали з обозом на Борхів. Павлоцький повів гусарську бригаду на догідні становища для атаки. Не сподівався, що до заходу сонця він командуватиме знов тільки своєю сотнею.

XXV.

Несподіваною атакою трьох полків дивізії, над вечір того ж дня звільнено Любачів і залізницю на Раву. Мішок розширено, навязано звязки з дивізіями, що між них вклинився був ворог. Захоплено соток зо дві полонених. Однак вечірня перемога з ранішньою не рівнялася. Полки стали на нічліг у звільненому місті, звязалися телефоном з новомиргородським полком. Тоді подав вістку про себе Стенбок. Його поранено, як виходив з дивізійної телефонічної осередні. Встиг вискочiti на коня і так врятувався від полону, справді до новомиргородців. Частина обозів втікла на Островськ, частина на Олешиці, а частиною скористався ворог.

Генерал розсипався в похвалах Павлоцького за розторопність, дякував за врятовання становища дивізії. Розпорядився однак здати командування. Призначення Серебрянчука і Кулініна походило за відомом штабу армії й головного штабу в Петербурзі. Павлоцького призначив Стенбок, тимчасовий начальник дивізії, за відомом також тимчасового командуючого корпусом, задля критичного браку вищих старшин. Переводити далекосяглі зміни оба вони по заведеним рутинним законам воєнного уряду права не мали. Вийшло так, що Павлоцький тільки в боях надавався на становище команданта бригади, а по бою найшлися старші від нього рангою. Стенбок повідомив про своє поранення. Пообіцяв вивести дивізію з мішка і аж

тоді відіхати у запілля на лікування. Паволоцького обіцяв представити до нагороди Юрієм 3-ої степені і рангою генерал-майора, бо Юрій 3-ої степені автоматично, без зміни старшинства, надавав нагородженному рангу полковника. Обіцянку додержав. Але він відіхав, а тимчасом прибуло давно очікуване постійне начальство. Сталося не так, як плянувалося...

Вдоволений, що виправдав довірія генералів, вернувся Паволоцький у сотню. Зрадів зайшовши у призначену на ночівлю хату: там ждав його гусар Степан Дегтяренко. Бої і клопоти минувшого дня не дали Паволоцькому змоги про свого чуру хоча б розпитати. Дегтяренко радо взяв знов у опіку походні річи команданта сотні.

Не спали всю ніч. Паволоцький розпитував про односельчан. Не бракувало ні одного, за виїмком Петра. Після вилікування його призначено у запасний ескадрон чернигівського полку при 4-му запасному кінному полкові, — вчити військових мудростей новобранців, чого так не любив. Писав, що вирветься з першим маршовим ескадроном на фронт, бо вже пройшло курс зверх шість соток рекрутів чернигівського ескадрону. Паволоцький розповідав про життя в селі і Дегтяренкову родину.

На світанку рушили на схід. Вислано вперед артилерію і обози. Полки рухалися повільно. Ворог після прочуханки не подавав навіть знаку свого істнування. Кілька днів тягнувся одноманітний відворот без единого стрілу. За те на південному сході усі дні шаліли бої, ночами небо палало-загравами. Четвертого дня вийшли на лінію Рави Руської. Завдання виконано. Не міг тільки Паволоцький зрозуміти, яка причина відступу. Ворог насідає на півночі і півдні, — добре. Хто ж шкодить російській команді • згрупувати рухливу кінну армію, хоча б з двох корпусів, отут, у мішку, і створити мішки для самопевного ворога? Кожна армія обходів боїться — боїться такого маневру німецько-австрійська армія, як і всяка інша. Наступ було б спинено. У ворожому запіллі натворилося б каши. Чи то брак відповідних сил і зневіра в успіх у вищого генера-

літету, чи висока політика замішалася? Він не знатого певно, між тим думало також про ситуацію безпосередне начальство і надумалося, як російський фронт рятувати.

Корпус відходив без сутичок на північний схід. Ворог захопив Раву, вперто просувався до Угнова по обох берегах Рати. Напівдні 22. червня захопив Львів і Жовкув, та посунувся в обхід Камінки Струмилової. Завязалися бої на верхівях Буга.

“Свити його величності” Гіленшмідт щоденно вдавав до йоти незмінні оперативні накази: — Дорученому мені: государем-імператором четвертому кінному корпусу взавтра, такого то дня, відійти у такий то район. Наказ повторювано, правда з докладнішими деталями, дивізійними начальниками, корпус за пів дня проходив призначений простір і... терпеливо ждав наказу дальше відходити. Молоді старшини закладалися у гроши, порозумівші інтенції корпусного, означували точно, до яких сіл буде наказано відійти взавтра. Милилися дуже рідко.

На одній з ночівель Паволоцького викликано у штаб дивізії. Не мав він охоти їхати, та наказ начальства виконувати треба. Поїхав у сусіднє село. Володченко запропонував йому сформувати з охотників партизанський відділ дивізії, силою одного ескадрону. Паволоцький видивився на генерала:

— Якеж завдання тих партизанів? — спитав по хвилі.

— Відділ дезорганізуватиме вороже запілля нападами.

— Його ж вистріляють наче горобців при першій зустрічі з більшими ворожими частинами.

— Коли ж бо ні... Відділ вбереться в однострої австрійської кінноти.

— Ну, так його вивішають по придорожних деревах, як тільки викриють.

— Знов же милитеся. Викрити буде не так легко. Відділ сформується з людей знаючих хахлацьку мову — доводив Володченко. — Адже в австрійській кінноті багато галичан.

— Тим гірше! Мова галичанина і наддніпрянця не однакова.

— Значить відмовляєтесь?

— Певно, ваше превосходительство. На мою думку партизанські сотні не поможуть, раз відступають міліонні фронти, тим більше на австрійській території. Тільки цікавий я знати, кому то прийшла до голови така божевільна думка? Мусить бути йолуп не абиякий. Певно котромусь великому князеві посади головноуправлюючого не вистало?

— Ну, ну, також скажете! — перебив Володченко невдоволено. — Числіться, підполковнику, з словами. Це нам з генералом Гіленшмідтом прийшла така, як ви кажете, божевільна, — це слово генерал вимовив з притиском, — думка. Наш командарм, генерал Леш, її зовсім божевільною не вважає. Навпаки, проект наш одобрив, то ж його післано на розгляд штабу фронту і верховного головноуправлюючого. Покищо наказано створити партизанські відділи по дивізіях корпусу на пробу. Ні один з великих князів у справу не замішаний:

— Прохаю вибачити мій невмістний вислів, ваше превосходительство, — вибачився Паволоцький. — Проект, на мою думку, все ж таки невідповідний.

— Чому ж не відповідний? Вояку однаково, як гинути, раз гинути доводиться.

— Не зовсім. Куля все ж таки не шибениця, а вояк не шпигун. На що давати йому такі півшпигунські завдання? Чи ж не жаль вам людей? Ваш проект вояцтву мотуз на шию закладає.

— На війні всі засоби добрі, — похмуро повчив генерал.

— Не перечу! Але на мене прошу не покладати надій.

— Навіть коли б вам було наказано в порядку дисципліни?

— Такого наказу не виконаю, ваше пр-во, — сказав Паволоцький твердо. — Раз партизанські відділи творитимуться на добровільному принципі, нікого змушувати не можна. Коли ж наказ був би все таки виданий, то дозволю собі вам пригадати уступ з воєнних правильників, де говориться дослівно: Нижчий рангою вправі не виконувати

наказу своїх зверхників, коли наказ спрямований проти існуючого державного устрою, особи імператора, або підриває бойові сили держави. У безсумнівних випадках невиконання наказу стає обовязковим.

— Знаю про той уступ і без пригадок, — пробубнів Володченко сердито. — Шкода, що відмовляється. Могли відзначитись!

— За відзначеннями ціною людських жить я не вганяю.

— Це ваше останнє слово?

— Останнє і незмінне, — потвердив Паволоцький.

Що своєю відмовою, а ще більше різкою критикою він наживає собі двох впливових ворогів в особах генералів — Паволоцький був певний. Володченко з Гіленшмідтом свого діпнути*) на нього звичайно, посиплються придири, а може й підступи. Проте не дбав. Рішив, що його сотня ні одного партизана не дастъ.

Ще кілька днів відходили спокійно. Пошесть закладів поширилася; не минала вже сотні Паволоцького. Грузинський князь Вачнадзе заложився з князем сербським — Карагеоргієвичем на породистого бахмута*). Вачнадзе твердив, що липня так до пятого, четвертий кінний корпус перейде на російську територію, з постом штабу корпусу у Володимири або Грабовицях. Карагеоргієвич думав інакше — далі Сокаля відступати не погоджувався. Старшини третьої сотні порізнилися. Більшість всеж схилялася до думки Карагеоргієвича. На цей раз помилилися обі сторони.

Два тижні корпус без сутичок котився на північний схід. За день відходив небагато: верств десять, рідше п'ятнадцять, від місця попереднього нічлігу. Часом стояв на місці день і два. Для якої цілі — не знав ніхто, — не знав

*Партизанський відділ сформований ротмістром Чорнозубовим. Всяка чутка про відділ загинула, однак відділи сформовано при кожній кінній дивізії, правда ненадовго. Їх головнокомандуючим став великий князь Борис Володимирович.

*Бахмути — порода коней.

мабуть самий Гіленшмідт. Просто приходив телеграфічний наказ із штабу армії, який розіздив собі по залізниці Ковель-Сарни, день два стояв то в Гулевичах, то гнався до Антоновки, трохи не під Сарнами, по першій вістці дальншого відходу фронтових частин. Восьма армія у цей час крівавилася за підступи до Бугу, природної опори відступаючого фронту. На півночі бився з переважаючим ворогом талановитий генерал Рузський і часто ворога осаджував. Третя армія витанцьовувала кадриль у прикордонній смузі Люблинщини, Холмщини та північно-галицьких повітів. Відривалася від ворога і ждала його появи день і два. Ворог зявлявся, тоді збивали його передові розвідчи відділи, щоб тим певніше чкурнути верств тридцять-сорок і знов того ворога піджидати. "Визволення карпато-руського народу" сходило на ніщо. Відступ поганився нелюдськими вчинками. Покотилася знов хвиля нагінок; арешти і висилання вглиб Росії закладників стали щоденними явищами. Не мало закладників захопив по шляху свого відступу штаб Гіленшмідта. Не відставав від начальства Володченко. Серебрянчуков і Кулінін наслідували начальство й собі. Їх старання Павлоцький параліжував. Та збувшися, в особі Волосенка, вірної людини — не багато міг помогти. Попереджувати явно — не хотів наражуватися на закиди, або й воєнно полевий суд. З новим начальством в дивізії запанував новий дух; за його діяльністю стежено. Помагали населенню його односельчани, ніби поза відомом сотенного команданта.

В перших днях липня полки дивізії зайняли околиці на північ і захід від Сокаля — попри Буг до кордонів Холмщини — Конотопи, Теляж, Ульвівок, Городиловичі, Старгород і Угринів. Обози відпроваджено за Буг на Ільковичі-Скоморохи. Звідти обозам наказано поступінно посуватися в напрямі Володимир Волинська, до дальших розпоряджень. Інші дивізії корпусу зайняли район Сокаль - Кристинопіль - Тартаків. На західному березі Буга 16-та кінна залишилася без переправ. Це приходило на думку не одному старшині, бо й штаб дивізії евакувався за ріку. Позбув-

шися вищого начальства, полки, по звичаю, навязали поміж собою тісний контакт. Сподівалися у районі кілька днів перебути. В напрямі Варежа, Потурчина, Мирча, Крилова і до ріки Гучви вислано сильні заслони стежити за ворогом. Артилерія стала на догідних позиціях, хоч стріливом по давному похвалитися не могла. Клопотала командантів відсутність переправ. Але, незбагнені задуми високого начальства! Нема переправ — значить не буде й відвороту. Висновок ясний: ворог, без сумніву, буде розгромлений тут, за Бугом.

Чернігівський полк розташувався в Угринові, у самому чубку Сокальщини, — поміж Холмщиною й Волинню. Цей скравок Галичини зі сходу, півночі, заходу й навіть південного заходу околений територією російської держави, а з Галичиною лучить його шийка. Угринів одна з свідоміших осель. Свідомість, певно, не шкодила населенню займатися пачкарством через кордон. У цьому чубку Павлоцький прощався з Галичиною на все. Не сподіався, щоб російські війська Галичину ще раз окупували, ні того не бажав. Досить її вже знищили одні і другі визволителі — одні від німецько-польського засилля, другі від московського. З Алібековим і Отаманенком забрали до школи. Застали пустку. Містилася у ній якась установа, що встигла ~~давна~~ вибратися. Про неї нагадували розкидані папері; установа, видно, втікала наспіх. На приходстві також нікого не знайшли. Чи учителя і священика вивезено закладниками, чи поховалися вони від опіки братніх військ, чи може в патріотичному пориві подалися за військом “найяснішого” Франца-Йосифа — не було у кого довідатися. Зустрічні селяни розмовляли неохочо, намагалися уникнути. Зачувши українську мову — ставали ніби привітніші, але розмовність на тому не зискувала. Певно досолили селянам людці, що й по українські забалакували. А може то вроджене недовір'я українського селянина, з Росії чи Австрії без різниці, до “панів”. Занадто впеклися воно селянству. Адже кати українства — Вишневецький, Потоцький, Чарнецький у давнині і вішатель Загурські чи За-

вадські, на совісти якого десятки тисяч повішених галичан — по українські говорили дуже добре.

Скощеним зеленим вівсом гусари покормили коней, повечеряли, самим мясивом, без хліба. Готувалися до нічного відпочинку, де Бог пішле; погода витримувала, а сонце нагрівало за день землю. Несподівано сурмачі затрубили сідлати, піднялася метушня. Через півгодини полки заполонили шлях. Маршували не на схід, а на північний захід. Причини швидко стали відомі кожному гусарові. Дивізію здогонив ворог, вперше від часу боїв під Любачовом. Під Городиловичами завязався бій. Відгомін стрілянини долітав з півдня. Деся зза Буга озивалася російська артилерія. Ворог намагався опанувати західній берегом ріки, зіпхнути кінноту у воду.

З оперативного наказу довідалися нових несподіванок. Стик фронтів, що відковувалися один на північний схід і другий на південний схід — зяв проривом, на 75 верств широким, а в прорив вливалися ворожі полки, стрімувані поокремими російськими кінними, дівізіями. У величезному міху опинилося мало не дві російські армії. На відтинку Камінки-Струмилової - Буська австро-німці відперли російські корпуси на східний беріг Буга. Трохи на південь здобули Красне-Ожидів і посуваються на Заболотці-Броди. Інша ударна ворожа група форсувала Буг і вклинилася у напрямі Стоянова, коло самого кордону. На фронті 3-ї армії ворог захопив Белз, Замостя і Холм, а ще далі на північ Володаву й Берестя. До Буга, між Володавою й Сокалем притиснено чотири корпуси. Фронт вигнувся підковою, навскіс перетятою великою рікою. Зарисувалися велітенські ворожі кліщі в обхват поліських багниць — з Берестя на Пинськ і з Бродів на Рівне. 16-та дивізія переходить у район Грубешова, допомогти піхоті виграти час для евакуації за Буг. Павлоцький задавав собі питання, чи поліські багнища не стануть могилою соток тисяч вояцтва. Чи справді багнища для ворога непрохідні, як звик їх вважати російський генеральний штаб, що з мотивів стратегічних спротивися заходам міністерства рільництва багнища осушити.

Не всіх старшин такі питання клопотали. Російська імперія занадто простора, є де розпорошилася і наймогутнішій армії. Якого будь пензенця, казанця, пермяка чи вятича ще змалку впевнено, що до його краю ніякий ворог не дійде. Втрата, знов, кількох чужих йому провінцій його не боліла. тим більше не боліла втрата Волині, Холмщини, Полісся, Білорусі, Литви чи Латвії, заселених до того ж “інородцями”. Коли хто й клопотався, то хіба уроженці загрожених провінцій, або нечисленні воєнні-патріоти.

Леш, Гіленшмідт, Володченко, Серебрянчуков, Кулінін і самий Еверт — були людьми від всякого патріотизму далекими. Числилися тільки з вірою і престолом. Служили за платню, ранги й почести. Тож з їх наказів віяло байдужністю, браком почуття хочаб службового обовязку чи відповідальності за долю півландів. Ті накази паралізували всякий прояв самодіяльності молодших командантів. Найчастіше проголошувано догану за активність, всім, від начальників дивізій почавши, хоча б активність спричинила значний оперативний успіх. Не віддавали під суд, — бо переможців не судять, — та спроби траплялися.

Не такими виявили себе молодші старшини. Відступ без боїв впродовж кількох тижнів викликав зпочатку зчудовання. Зчудовання замінила зневіра і легковаження боївих здібностей вищого начальства. Шукалося виходу з ситуації. І тоді думки старшин звернулися до Паволоцького.

На постояні заходили до нього то поодному, то гуртками. Висловлювали побоювання за майбутнє, висміювали розпорядження начальства. Чим далі — гурток старшин ріс, — кожний перехід приєднував двох-трьох старшин. Завязувалася старшинська організація, нічим, крім одностайноти думок офіційно не звязана. Почали Чернігівці, але скоро, при всякій нагоді стали заходити ніжинці і улані. Паволоцький мимоволі опинився в становищі неофіційного начальника дивізії.

Начальством стежений проявляти якусь особлившу діяльність не міг. Потішав, що ворожий натиск раніше

чи пізніше видохнеться, армія оправиться від поразок, від-пічне, переорганізується. Знову набуде можливості наступу. Покищо вони безсильні. Єдине, на часі доцільне, людяне обходження з населенням, освідомлення вояцтва з цілями війни, зближення з ним на службі, у строю і поза службою.

З старшинами українського походження говорив інакше. Немирича якось спитав, чи знає він, яку ролю відограли брати Юрій, Степан і Микола Немиричі в часах гетьманів Хмельницького і Виговського. Трохи Немирич знов з родинних переказів, та не все. Захоплений величчю давніх подій ротмістр заприсягся, коли настане час, ім'я своїх предків не посorumити. Однорічника Лободу питав про козацького отамана, його предка. Поліщука Ридзевського запевнив, що Ридзевські у давнину сотникували у турово-пинському козацькому полку. Кавказців — Вачнадзе і Алібекова зацікавив Шевченковим "Кавказом". Поміж старшинами пішли по руках десь роздобуті Отаманенком Історія України і Шевченкові поезії. Не піддалися переконуванням хахли-католики: Барський і Хвощинський. З симпатією ставився до українства Карагеоргієвич, головно завдяки боротьбі обох народів з магометанськими завойовниками. Витривалість творила своє. Все частіше старшини говорили до гусарів по українські, творили "земляцтва" по губерніях, вчили тому, чого навчилися з історії самі. Поведінка вищого начальства активність старшин побільшувала. Несміло починали на голос мріяти про час, коли вони будуть покликані на проводирів своєї, української кінноти, привернути давні козацькі традиції. Тільки не знає людина, що доля готовить їй у майбутньому.

XXVI.

У Грубешові виявилася улюблена галузь діяльності командуючого корпусом. З походної нудьги Гіленшмідт зачав вчитися танцювати лезгінку. На вчителів взяв двох підстаршин лезгінського кінного полку, правдивих мист-

ців, легких наче гірські серни і швидких, як вихор. Захоплений їх акробатичними штуками з кінджалами, п'ятьдесят-літній генерал думав втяти такоїж штуки і собі — стрілянням з револьверів. Спяну, необережним стрілом положив одного з лекторів на місці. Другий у той же мент шуліком кинувся на генерала і певно вstromив би в груди свій кінджал, тільки його обезвладнили дбайливі адютанти штабу корпусу і також застрілили, мовляв, при спротиві. Щоб самих себе вигородити з халепи, спрепаровано протокол, наче б оба підстаршини вели пропаганду священної війни магометан проти невірних “урусів”*). В полках кавказької дивізії повстало обурення. Християнські осетинський і інгушський полки солідарні з обома магометанськими полками, лезгінським і чеченським. Начальство присмиріло, та кожної години може зірватися бунт, регулярну кінноту можуть заставити бунтівників втихомирювати, а цеж бойові товариші. — Так інформували Павлоцького освідомлені старшини-чернігівці.

— До бунту не дійде! — він заспокоював. — Генерал Хелчицький — людина розважна, знайде спосіб свої полки втихомирити. А Гіленшмід побоїться закону крівавої мести і корпусом, певно довго не командуватиме. Зміни можна тільки побажати.

— Цікавий все таки тип з Гіленшмідта! Люди гинуть тисячами, фронт котиться, можна сказати, повстає питання — бути нам чи не бути, а його лезгінка зацікавила. Саме на часі! Взяти таку собаку і на першій гиляці повісити! — говорив, подіюю болючо діткнений, Алібеков.

— Ви, ротмістр, ображаете собак своїм прирівнянням, — заперечив насмішливий Немирич. — Собака — тварина вірна і шляхотна. А ви обзываєте собакою якогось негідника, нехай собі з генеральськими відзнаками. Зрозумійте, що людина не може відвикнути від двірської поведінки!..

— Бенкет під час чуми! — сказав Ридзевський.

— Чи після такого “пасажу” його змінить, чи самий втіче — справи не направить! — докинув обурений Вач-

*Урус — русский. Наведена подія автентична.

надзе. — По моєму, заслуговує він кулі, або лезгінського удару між лопатки. І вірю, що так воно станеться!..

— Кому з того користь буде? — розважно питав Павлоцький. — Гіленшмідта проголосять героєм, а полки магометанські, у кращому случаю, здесяtkують. За таку персону можуть розстріляти й кожного пятого. Такий намір міг би вдатися у бойовій лінії. Але в бою Гіленшмідта ніхто не побачить, більш як певно.

— Нічого з тим добродієм не станеться, можу вас запевнити! — говорив Немирич. — В доморослих революціонерів зачинаємо бавитися! Наші нарікання — це хахацьке накивання пальцем в чоботі!

— Це правда! — підхопив Карагеоргіевич. — Критика наша буде відома начальству не далі вечора. Мушка напевно постарається рознюхати, чого то ми так часто збираємося і що говоримо...

— Ото ж воно й є! — озвався хан Нахичеванський. — Гіленшмідт плечі на царському дворі має. Корпус йому не відберуть, як що самий не зречеться командування.

— А чи не можуть забрати з корпусу кавказьку дивізію і генерала Хелчицького? — висловив здогад безвусий ще князь Трубецький.

— Це більш правдоподібне, — потвердив його одноліток, хан Ериванський.

— Аж тоді пропадемо! У корпусі не зістанеться ні одного путяцького генерала. Хоча б Чорний чи Стенбок скоріше вернулися.

— Ви от, панове, надто зацікавилися корпусним. А ніхто з вас не подумає про те, доки ми відходимо? Віддаємо ж німцям власну територію... — Павлоцький змінив дразливу тему розмови. Йому відповідали:

— Доки? Поки фронт не вирівняється у рівну лінію!

— Що як що, а генерал Еверт у вирівненні фронтів майстер не аби який!

— Не ображайте Іванова! Іванов від Еверта не гірший!

— Чи тільки вони? Більшість наших генералів сидять у запіллі. Чують відгомін боїв, а повинні би поле бою бачити і боями керувати!

— Наслідують Миколу Юдовича! Також нагородив його Бог імячком!

— Ніби Олексій Єрмолаєвич Еверт інакший? Вирівнює фронт по мапі, з Мінська.

— Два чоботи пара! От, тільки їхне вирівнання відходить у нас цілі провінції...

— І ще не одну відхопить, будьте певні!

— Це не аж так важна справа, як би на тому вже й стало, — говорив Павлоцький. — А скільки людей заженуть у безвісті, скільки погине їх з голоду й холоду, над тим подумати належить. Бо, кого ми боронимо? Народ! Боронимо селянськими синами. Цар і уряд далеко. Зрештою, їм і волос з голови не впаде, хоч би всі вони у німецький полон попали. Кожний з нас боронить свою народність у першу чергу, і щойно як скупність народів і країв те, що зовемо російською імперією. Мені рукою подати до землі, звідки пішов мій рід. Досить Галичину вже знишили. Мусимо чесно боронити те, що оборонити в наших силах. Бо, здається мені, — піdnіс він тон, — що в пляни нашого командування входить відворот до Дніпра й Західної Двини. Це половина України і трохи не вся Білорусь.

— Фронт у відвороті. Що ми можемо вдіяти?

— Не перейматися відступальними настроями. Показати верховодам, що ми не визбулися здібності наступати. Пригадайте Олешиці. Будь на місці Стенбок-Фермора Володченко, а на місці Хелчицького Гіленшмідт — ми відходили б при перших ворожих стрілах. Відходили б, що хвилі ворогом переслідувані, може в полон пішли б. Понесли б багато більше страт вбитими і всякими без відома пропавшими. Бій і доказав, що наш вояк вовк, коли не лев. Але й леви втікатимуть, раз командують ними барани й зайці. Вірю, що наш відворот довго не тягтиметься. За **нами** Буг, природна перешкода ворожому натиску на наші землі. Щось думають генерали Брусілов, Лечицький, Рузський. Відходити без боїв вони не будуть.

Наступні дні виявили ще більше число баранів і зайців на високих командних становищах. Леви й вовки мусіли

відходить за Буг. Лев Хелчицький, ні його вовкувата дивізія Гіленшмідтові, після лекцій лезгінки, стала не по душі. Її справді з корпусу забрали десь на інший фронт. На місце вибувшої дивізії до корпусу приділено збиранину з пограничних кінних бригад. Три дивізії корпусу перейшли за Буг в районі Городилович і Литоверів. На захід від Буга залишилася 16-та кінна. Дивізія впродовж двох днів відбивала ворожі атаки на Грубешів, однак мусіла те місто покинути, завдяки невитримці сусідів. Німці, за Дорогуськом, захопили неушкоджені мости, й встигли пройти аж під Любомль, вже за Бугом, трохи на захід від Ковля і розширити свій забужський фронт на південь до Дубянки. Від Дубянки до Народля фронт тягнувся по Бугу. Піші полки звідти відходили у дугу, що її творить Буг коло Стрижова та Лужків на Холмщині і Устялугу на Волині, напроти Володимира Волинського. Обі місцевості лучив стратегічний міст, наспіх збудований вище ріки Луги.

У цій же дузі, верств сім-вісім у промірі, збилися полки й артилерія 16-ої кінної дивізії. Знов все вище начальство опинилося у безпечній віддалі за рікою. На західному березі найстаршими ставали підполковники, з Паволоцьким на чолі. Переправа за ріку тягнулася довгими годинами. Міст за Лужками ненадійний, хитався і зловісно потріскував. Першою відпроваджено всю артилерію. Запряженні шестернею гармати по черзі, на віддалі 40-50 метрів одна від одної, повільно заїздили на міст. За кожною гарматою заїздили набійні скриньки, так само шестернею тягнені. Пускати густіше — загрозило б обвалом моста. До сотки артилерійських запряжок, свої й піхотні обози забрали годин вісім часу, та поки що переправа йшла гладко, наче на маневрах. Два піші полки зайняли позиції вигнутим у сторону ворога півколом, обома крилами опершились у береги ріки. Передпілля охоронялося численними кінними розіздами за Стрижовом і околицями. Не подавало ознак життя вище начальство, на втіху полевим командантам. Сподівалися перевести полки за Буг без зайвих страт.

Жорстокий розум вищого начальства вимагав — за-

лишені терени від населення очищувати, а оселі палити. Серед населення не бракувало добровільних втікачів. Ті загодя спаковували на вози манатки, увязували до возів худобу й пускалися у світ за очі, куди — й самі не відали.

Полки бойової лінії, у відвороті, заставали, звичайно, напівпорожні села, часом вже й спалені запільними частинами. Виїздили заможніші. Біднота сільська не хотіла виїздити, але її гнано силоміць, в останні хвилини.

Певно Володченкові, чи може піхотним генералам, з безпечного місця забаглося виявити над селянами свою всемогутність, тут, у бугській дузі. І в розташування полків вішло коло сотки селянських возів, з отарами рогатої худоби, овець і свиней. Рухатися швидко — такий табор не міг. Втягнулися за піхотну лінію і зразу ж розтаборилися. Забіліло від напіятир на возах ряден, розбіглася у пошуках трави худоба. Все перемішалося, військо і втікачі. Правдива картина з часів Великої Руїни...

З кріслатого дуба, версти за півтори від моста, Павлоцький оглядав через далековид передпілля. Коня тримав під деревом ординарець. Подалік скучились у холодку старшини — Дараган, Оленич і Константинів, командант новомиргородського полку. Полки зайняли простір попри шлях. В передпіллі нічого не доглянув, крім розіздів, але побачив галасливий селянський табір і завмер. Допустити цю отару поміж військо — нехібна поразка при першому ворожому натиску; заколот при перших гарматних стрілах. З ординарцем почвалав таборові на зустріч. Порівнявшись з переднім возом сердито викрикнув:

— Вас яке лихо сюди пре? Куди їдете?

Підстаркуватий дядько, зарослий щотиною давно не голеної сивавої бороди, босий і без кашкета, почухав спадаюче на плечі довге волосся і, якось вбрахши в плечі голову, наче б сподіючися удару, несміло промовив з наголосом на “о”:

— До Росії, пане начальнику!

— Якого чорта ви в Росії робитимете? — крикнув го-

лоснішо, щоб і дальші чули. — Голодних там і без вас не бракує! Завертайте назад у село, поки ще хати цілі!

— Коли ж бо “кінники” нас з села вигнали, пане. Казали, буде бій, село спалять! — сміливіше заговорив селянин з третього воза.

— Ми самі не хотіли б їхати у безвісти! — озвався голос з іншого воза. — Так гонять, нагаями частують!..

— Хто сміє? — скипів Паволоцький. — Які “кінники”?

.... Та такі, як ось ви, пане! Ми на тому не розуміємося! Царські люди, цар, значить, і наказав! — Кілька голосьвів заговорило на перебій.

Махнув рукою й погнав коня здовж валки. З під буддивилося на нього сотки заляканіх очей. На узбічах швендалася дрібна худоба. Мукаць, мекання і квичання разило слух. Погоничі худоби, підростки, злякано відскакували у рів перед розлученим начальником.

Не встиг Паволоцький вибратися з нетрів селянського табору, як над селом знялися вгору дими. Позад себе зачув лемент, стоголосе голосіння. Смолоскипами горіли селянські стріхи, виривалися вгору огневі язики. Через кілька хвилин стовпи диму злилися в один, величезний, що закрив пів обрію. Видно, село підпалювано у багатьох місцях одночасно. Пригнавшися до крайніх хат, побачив Паволоцький не кого чужого, а своїх таки гусарів. Гей би архангели огненними мечами — штовхали горіючими головами у стріхи двох сусідуючих хат. Підскочив до них.

— Ви, бісові недолюдки, що робите? — люто закричав на підпалячів. — Вам хто наказав палити село?

Побачивши Паволоцького оба кинули головні на землю. Один, ефрейтор, винувато заговорив:

— Не з власної волі ми хати палимо, ваше високородіє. Розіздам наказано селян вигнати, а село спалити!..

— Хто наказав?

— Іх благородіє, поручник Фомішин. Вони десь на другому кінці села. На нас, ваше високородіє, не гнівайтесь! Адже, селяни ми. Гріх так людське добро нищити!

Тих оправдань Паволоцький не чув. Погнався на дру-

гій кінець. Фомішин, з поручником ніжинцем стояли коло деревляної, уніяцького типу, — вівтарем на захід — церкви. Радилися, як її підпалити, криту гонтами.

— Гей, панове! — крикнув, до них підхавши. — Чи це по вашому розпорядженю вигнали селян і палять село?

— Точно так, пане полковнику! — виструнившись, відрапортував Фомішин, високий, сухий наче тріска, дядько, років під п'ятдесят.

— Чи ви з глузду зіхали? На якій же це підставі?

— По наказу полковника Кулініна. Сегодні рано він персонально доручив нам село спалити.

— Доручення на письмі?

— Устне, пане полковнику.

— Хитрий полковник Кулінін! — процідив Паволоцький. — Устне, щоб не поносити відповідальності, зложити її на кого іншого. Ну, а ви, — питав ніжинця, — чим ви оправдаєтесь? Вам наказувати полковник Кулінін не міг.

Ніжинець, молодик років 25, засоромлений мовчав. За цього відповів Фомішин:

— Наказ походить від командуючого бригадою!

— Не кожний дурний наказ усякого дурня треба виконувати! — сердито буркнув Паволоцький. Зрозумів вже, що ні розіди, ні оба старшини не винні. Винні вони хіба в тому, що занадто точно наказ старших виконали. Але мало хто відважиться у боєвій обстанові наказ не виконати, наражати себе на суд. Фомішин оправдувався:

— Полковник Серебрянчуков, треба думати, одержав наказ від генерала Володченка...

— А Володченко, — Паволоцький перервав сердито, — від Гіленшмідта, а Гіленшмідт — від Леша, Леш — від Еверта, а Еверт — від главковерха, великого князя Миколи Миколаєвича. Чи не так?

— Треба думати, що так! — Фомішин потвердив.

— Е-ех, людці! Подуріли від верхів до низів! Що за потреба була палити село? Розумію, як щоб ми мали тут закріпитися! Все було б якесь оправдання. А то ж так, без найменшої необхідності!

— Полковник Кулінін говорив, що тут, власне, ставитимемо ворогові опір. У дузі Буга відбудуться бої! — пояснював Фомішин. — Вигідний плацдарм для розвитку операції за опанування берегами ріки.

— Вибрали плацдарм, нічого сказати! Тільки самий чкурунув за Буг! Не до бою нам, коли самі на цьому березі зісталися. Та й з запіллям вяже нас один паршивенький міст. Подумати належить, щоб ворог у ріці нас, наче щенят, не витопив. Забираєте своїх людей і стягайтесь до ріки! Пожежею нема що любуватися!

Забиралися настав крайній час. За горючим селом завязалася перестрілка. Пригналися розізди. Старший зголосив про наближення до села ворожих розвідчиків відділів.

Паволоцький погнався до частин, з думкою — негайно відпроводити за Буг втікачів. З віддалі вухо вловило гудіння моторів. Придерявши коня, взяв далековид і став оглядати обрій. З північного заходу зближувалося два літаки, ворожих, бо своїх він ніде ще не бачив. Погнав коня швидше, однак літаки його випередили. Закружляли над частинами раз, другий і третій. Бомб не кидали, хоч селянські буди аж надто були помітні, а літаки не обстрілювали. Пустили струмки сивого диму й полетіли на захід. Хвилин через десяток по мості й частинах вже гатили ворожі гармати.

У мент зчинилося пекло. Небо вкрилося хмарками вибухів, переразливо завивши — падали шклянки шрапнелів. Розрив шрапнелі обсипав кулями простір кроків на п'ятьдесят у обводі. Що знайшлося на тому просторі — падало поцілене. Там і тут вибухали гранати. По полонині ганяли очманілі з жаху селянські коні й худоба, з розгону вози переверталися колесами дотори. Все, що було в возах живого, придавлювалося, чи викидалося на кілька сяжнів. Вилітали з возів і падали з розчавленими головами жінки й діти. Від вибухів, зойків і стогонів заскиглі повітря. Побожеволіли з жаху люди і худоба; жах людей змішався з жахом тварин, від тваринного жаху ще страшніший. Все покривали громи вибухів, частіших і частіших.

Бу-бу-бу, бу-бу-бу... — глухо долітало з далечини бубніння ворожих гармат.

Сзів! Бах! Тзі-і-і-в! Бах! Бах, бах, ба-а-х! — переразливо завивали в леті й громами вторували гарматам вибухи. Пуф... Пуф, пу-фф! Взі-ї-в! Взі-ї-в! — пухкали вгори шрапнелі, з виттям летіли кулі й порожні сталеві шклянки. — Мамо рідна! Ря-туй-те! А-а-а! — нелюдсько дико, благально неслось звідусіль. Ревіла худоба, скигліли й плакали поцілені коні. Все разом зливалося у несамовито страшний концерт чортів і відьм зо всього світу. Слухати його не збожеволівши, людина не могла. Страшно слухати — дивитися ще страшніше.

На осліп кружляли селянські буди. З буд лементували діти й жінки. Вибухала граната — віз підліав вгору, падав. З розпанаханого живота коняки випадали тельбухи. Кінь бився, зривався на ноги, замотувався у власних кишках, падав, скиглів і бився у передсмертних конвульсіях. Друга граната — і на місці воза залишалася глибока яма. Між перемішаними з землею трісками ще рухалися скривавлені безголові тулуби людей, виставали відорвані руки, ноги, конвульсивно рухалися пальці. Круглі розбиті голови гарбузами відкочувалися від ями, залиї біляво-червоню масою мізку, що щойно хвилю тому думав, когось любив, когось ненавидів. І на гіллях дерев звисали розпанахані тулуби. Ось, зачепився за грубу гіллю підкинений вибухом кінь. Тельбухи випали на землю, ще парували. Струну витягнулася аж у нутро коня кишка. На другому дереві завис зад коня. Перед беться ще, намагається схопитися на ноги, від дерева сяжнів на п'ять. Там повис у діл головою труп жінки. Під деревом відорвана діточа голова з одним плечем, може її дитини. Решта дитини другим плечем нанизалася падаючи на гіляку. На землі доходять роздавлені колесами, потратовані кінськими копитами. Десятки їх. Лежать мертві й конаючі всуміш — люди й худоба. Потрошенні й поламані вози, розкидані, перемішані з землею пожитки. Видовище гідне уваги всяких ідеольогів війни і всіх тих, що на війні обосновують свій добробут і зба-

гачення; всіх розрахованих політиків, що все життя тільки й шукають нагоди подати своїм народам знак — вчепитися один другому в горло, а самі у безпечній віддалі обраховують, які вигоди з війни ще можна позискати. Гинули в боях і найвищі воєнні команданти, та не згинув ні один політичний лідер; бодай такого случаю світова історія не занотовала.

Вцілі вози перлися на сліпо до мосту. Мало котрому судилося до моста дістатися. Більше падали з берега у глибоку ріку. За ними булькотало і по всьому. На мості зміяли піхотинців, — як міст широкий — вганялися по два й три вози вряд, перила мосту заламалися. За перилами полетіли в ріку і вози з кіньми і людьми. Ще не лету випадали з воза. Переразливий зойк — і хвилі Буга іх закривали назавжди.

Парудесяль возам лише пощастило дістатися на другий беріг. З найменшими стратами вийшли хлопчаки-погоничі. Вони силкувалися перегнати через ріку уцілілу худобу. Худоба розбігалася, а з овець пливаки, знов, погані. Не мало овчин виловили мабуть у Балтику риболови. Не всі вийшли живими й погоничі. А не одному залишилася на вічний спочинок у ріці й на оболонах вся рідня.

XXVII.

Жахливу картину того, що сталося, Паволоцький передбачував, ще коли гнався від села. Не мав змоги, ані часу її відвернути, — все скоїлося впродовж хвилин. Поки він причвалав до позицій піхоти — ворожа артилерія до кінчувала своє кріваве діло. Піхотним командантам порадив, поки цілий міст, перебиратися за ріку. Перемучений піхотинець озброєний важким крісом, півтори сотками набоїв, річами і скаткою шинелі, вплав через ріку не перебереться, хоча б і не злим пливаком був. Кінникові допоможе його бойовий чотирехногий товариш, хіба котрий з опалу забувся б коня розгнуздати чи звільнити підпруги сідла. Тоді пропали оба. Піхота рушила біgom. Падала вчувиши свист стрілен, перечікувала вибух черги гранат,

схоплювалася і знов падала. За піхотою слідом відправдженено станкові кулемети. Командам саперів і звязку наказано розкопати стрімкі місця на східньому березі на випадок переправи кінноти вілав. Розпорядження ці Паволоцький видав з думкою оминути зайві втрати. Зокрема, на такій невеликій площині десяткові тисяч мішаного війська не було й що робити. Сподівався зо штабу дивізії наказів, щож дальше діяти, але там полками мабуть не клопоталися, не подбали навіть про телефонічний звязок. Артилерія громила далі. Піші ворожі частини покищо не показувалися.

Порадившися з полковими своїх полків, Паволоцький рішив примінюватися до обставин. Слабий ворожий натиск витримають, ворог переважатиме силами — відійдуть за ріку. Непевність свого становища клопотала. Невідомо було, що властиво плянує вища команда: може й справді хоче затримати цей останній кутик Холмщини. Але тоді мусіла б дати ясний наказ; не залишати дивізію на волю Божу і молодших старшин.

У віддалі показувалися ворожі ланцюги рострілень. Ноступали з двох сторін — з південного заходу і північного. З заходу, від дотліваючого села показалися піхотні кольони. Між ними і рострільнями увихалися невеликі гурти їздців. Ворожі сили старшини однозгідно обчисляли на бригаду піхоти й сотень зо дві кінноти: ворог переважав чисельно не менше в три рази. Все ж можна б його затакувати, нанести болючі страти, наразивши на такі ж страти свої полки. Користь з такого була б ніяка, поза нанесенням страт. І Паволоцький рішив відходити поступінно над ріку.

Завязалася перестрілка. З обох сторін затарахкотіли автомати. Ворог нерішучо пристанув і заліг. Його артилерія відкрила цільний огонь по мості і частинах. Видно було огники стрілів, значить обстрілювали прямою наводкою. Кілька гранат упало на міст у гущу російської піхоти, та російська артилерія не відповіла ні разу. Приймати бій припертому до ріки — грозило загибллю. Останні ряди

піхоти перебігли міст в диму і полуміні. Тоді рушила до ріки кіннота.

Окремими чотирохкутниками обі кінні бригади розбилися у рідкі сотенні лави, з пів верстви один від другого, а лави кроків на 70—100. Новоархагельці і ніжинці відходили першими. Стримувати ворога залишилися оба сімнадцяті полки. Лави шести^х сотень обох полків відходили у віддалі за ніжинцями й новоархагельцями, перші сотні, до ворога наближчі, відстрілювалися. Через який час відходили за лави других і третих сотень. Тоді відстрілювалися другі, а далі треті сотні. Комбінованого строю-шахівницєю. Павлоцький вжив, щоб не обезкровити котроєсь з сотень непомірними втратами, лекше, без замішання своїх ранених підбирати. Крім того такий шик зводив намагання ворожої артилерії на ніщо. Кожного поокремого кіннотчика від сусідів відділювало 15—20 квадратових сяjnів. Ворожі гранати якщо й виривали з рядів бйця, то тільки одного. Не спричинили більших втрат шрапнелі, ні густа крісова стрілянина.

Відворот переведено спокійно, підбрано кожного раненого. На побоєвиці покинуто тільки десятків з півтора забитих. Притримуючися дуги сідла одною рукою — Буг перепливав такий, що плавати й не вмів. Кількох все ж ніколи східнього берегу не побачили. Коли пустилися вплав останні сотні, в добігаючого ворога відкрили оно піхотні сотні зо східного берега.

Призвичаєний до води змаленьку, власного хову расовик Павлоцького виніс його на східний берег без зусиль. Бахмут князя Вачнадзе втопився, мало не потягнув за собою на дно свого, маленького на зріст пана. А Буг глибокий, п'ять або шість князів треба б поставити один на другого, щоб від дна поверхні води осягнути. Врятував князя хвіст коня котрогось з гусарів третьої сотні.

Східний беріг ріки обсадила вдячна за услугу піхота. Мокрими вовками кінні полки над вечір добилися Устелугу. Павлоцький не мав щастя. На візді в село зустрінула його нерозлучна компанія полковників. Почувався зле,

хотів навіть біду здаля об'єхати. Зачув солоденький ласкавий голосок Кулініна, члено запитуючий про здоровля. Відгризнувся:

— Що вас обходить мое здоровля? Пильнуйте краще свого дорогоцінного!

Кулінін — наче б не до нього говорилося. Похитував докірливо головою, ласкаво-сумно виговорюючи:

— Не вдалося вам оправдати наших надій, Володимире Миколаєвичу. Ми ж всі надії покладали, що ви затримаєтесь за Бугом. Терен для бою очистили! Попсували собі репутацію, попсували, Володимире Миколаєвичу. Але, буває! Не все геройством пописуватися.

Той затремтів від здержуваної люті. Силувано-спокійним голосом передразнив Кулініна:

— Егеж, Дмитре Івановичу, попсував. Вас треба було там! Ви терен для бою очистили, ви і боєм відповідно керувалиб. Ми, бачите, молоді дурники, пошкодували людської крові ні за що, ні про що. Її й так багато там пролилося, ой, як багато. Сотню таких Дмитрів Івановичів у тій крові можна викупати. Пойдьте подивіться, що накоїли ви своїм божевільним очищенням терену! Там все вкрито трупом втікачів, по вашому наказу із сіл вигнаних. Не старшина ви, Дмитре Івановичу, а карієрович, мясник ... — Паволоцький говорив це все спокійно й виразно, наслідуючи солдкий голос Кулініна, його співучий акцент купця, вихвалюючого товари.

Кулінін отетерів, не міг озватися. Заговорив за нього джентельмен-бригадний:

— Не числитеся зо старшиими, підполковнику Паволоцький! — почав начальничим тоном.

— Ви старший?! — підхопив Паволоцький, ніби зчудований у вищій степені, вплятивши очі в Серебрянчука. — Ви, власне кажучи, хто ж такі будете, добродію? Щось я вас не пізнаю. Чи не обозами ви часом командуєте? Бо бачу вас тільки в запіллі! Тільки неясно мені одне. Відзнаки зависокі маєте, як на обозного щура! Бо командуючий бригадою завжди зо своїми полками, в запіллі і в бою!

Ага! А може в бою у вас жовта глинка на двір проситься? Між людьми й таке буває. — І приглянувшись ніби уважніше обличчю й відзнакам бригадного, тим же спокійно-ласкавим Кулінінським голосом відливо продовжував: — Правда, вибачте! Ви старший, і літами і рангою. Трохи не в батьки мені годилися б.. Та старших не все треба шанувати. Слоні ось якої старости доживають! По триста літ живуть. А керують ними малі хлопчаки довбенькою по голові.

Приятельську розмову чули Алібеков, Немирич і ще кількох молодих старшин. Від сміху не могли стриматися. Та стали так, що п'ольовникам загородили стежки втечі від неприємного співрозмовника. Приперті на призбі хати мусіли вислухати все, чим Паволоцький честив їх. Оба то блідли то червоніли від злоби. Задиханим уриваним голосом Серебрянчуков зміг тільки просичати:

— Ви мені заплатите за зневагу! Памятатимете мене!

— До ваших послуг, пане Серебрянчуков, — Паволоцький вклонився зневажливо. — Хоч би й тепер можемо поквітуватися! Яку зброю вибираєте? Шаблі, револьвери? Готовий з вами обома! Ждатиму секундантів. Ось тільки обсушуся. Ви тут спокійно пасіянс розкладали, а ми під ворожим огнем вплав через ріку перебиралися. Поки ж що, зовсім не вважаю собі за честь вам кланятися.

Трохи заспокоївся відіхавши. Наживав в обох безпосередніх своїх начальниках двох заклятих ворогів. Вони не застановляться ні перед якими доносами, ні перед найбільш гидкими підступами. Оба синки багатих купчиків, всякими крутиствами вдалося їм здобути дворянство. Та душі зісталися у них гандлярські, гандлярські й засоби осягнення цілі. На отверту, чесну боротьбу не підуть, завеликі оба боягузи. Можуть підстрілити десь з темного закутка при нагоді. Або й підплатити вбивника, щоб той виконав своє у боєвій лінії. Виглядатиме, що в бою згинув від ворожої куді. Ще й слізому крокодилячу пустили б.

Розповів старшинам своєї сотні про свої побоювання Гарячі кавказці — Алібеков, Вачнадзе і хан Єриванський

того ж вечера готові були обох полковників схопити й човном перевезти за Буг на гостинець австро-німцям. Мовляв, так і так дивізія має з них користі, як з бика молока, за те клопоту по вуха. Ворогові знов не мала втіха була б, полонити двох полковників. Пара-друга ляндштурмаків у герої завдяки ним пошиласяб, хрести одержала б. Про всяку розправу Павлоцький заборонив навіть думати, сподівався, що з часом оба вони з дивізії заберуться. І не помилився, напруження в полках дзвго тягнутися не могло, терпіння могло лопнути. Полковники порозуміли, що всіми вони зненавиджені, і врешті врятували гусарську бригаду від себе самих. Однак не на завжди.

Від того вечора все якось траплялося так, що при рідких службових зустрічах Павлоцького з полковниками обіч нього припадково опинювалося двох-трьох узброєних гусарів, байдуже котрої сотні, або пара старшин. Стегнели його нічами, без його навіть відома, пильнували полковницьких рухів. Гусари вдавали незнайків, та про все знала добре вся бригада. Коли хто може й був прихильним Кулініну й Серебрянчуку, то з тим мусів ховатися.

В Устелугу полки обсушилися, переночували, перевели обчислення бойового складу. Шість ескадрёнів чернігівського полку могли виставити в поле не більше 480—500 шабель, замісць 900 по нормі. Три інші полки понесли менші втрати, все ж ціла дивізія рівнялася кінній бригаді повного складу, змогла б післати в бій не більше 2,400 шабель, з кулеметчиками, саперами і телефоністами разом. Другого дня дивізії наказано перейти в Турійськ на тижневий відпочинок і поповнення. Через два дні дивізія розташувалася у призначенному місці.

Турійськ — пригадував Павлоцький з “Опису Волинського Краю” — невелике, напів жидівське містечко, на допливі Припяті, ріці Турії. Положене при залізниці на битому шляху з Ковеля у Володимир Волинський. У давнині піддарований польським королем “владітельному ковельському князеві” Андрієві Курбському, після його втечі з Москви від гніву Івана Грозного. Управляв ним князів

конюший, Василь Шибанов, що пізніше возив післяння Курбського до Грозного і по наказу царя замучений. Якось пёпав Турійськ до князів Острожських. Анною-Алоїзою, дочкою помершого молодим князя Олександра-Василя, подарований Турійськ польським отцям-езуїтам, “зо всіми будовами, землями, водами, мостами і млинами”. І зо всіма хлопами-посполітими, — це вже само сабою розумілося. Історичне містечко, ще й як історичне! А насправжді — бідне, облуплене і до неможливого брудне.

Але в Турійську чекала Паволоцького приемна несподіванка. Полки ждало поповнення, більш тисячи душ і стільки ж коней з вирядом. З поповненням прибув вахмістр Волосенко.

Привів поповнення зо станції Ліски, ворожінської губернії, призначений постійним командром ніжинського полку, полковник Богородицький, попович з прізвища. Був це старий, літ під шістьдесят, чоловік, маленький на зріст, через те видавався непомірно товстим. Просто бочівка з гарбузом наверху, з дуже малопомітною ознакою шії. Чернігівський ескадрон привів Гуров, сухорявий дідок-москвич у ранзі ротмістра. Признався, що в боях ніколи не бував, але доручено йому командувати п'ятою сотнею. Петро Волосенко прибув по власному бажанню, бо з полком, а ще більше з Паволоцьким, зжився. Та в сотню його не призначили. Пішов на чотового підстаршину у кулеметну команду, помічником прапорщика Отаманенкові.

Перевести розподіл людей по сотням Паволоцький бажав. Але не хотів того прохати у Кулініна. Цей, може з якоюсь особлившою, йому одному відомою метою, Паволоцького на розподіл призначив наказом по полку. На вулиці вишикувалися в ряд чверть тисячи вояків з кіньми. В товаристві командантів' сотень Паволоцький поздоровкався, обійшов ряд, уважно приглядяючися до облич вояків. Надумував, як би то краще той розподіл перевести. І надумав.. Першими викликав уроженців польських губерній, — виступило з ряду до двадцять душ. Їх наказав переписати одному з доданих у поміч писарчуків і з ними

перейти на другу сторону вулиці. Уроженців великоруських губерній, душ зо тридцять, доручив другому писарчукові. Наступними викликав білорусинів. Виступило з ряду знов душ зо двадцять.

— А тепер, — командував далі, — кавказці, виступити!

Виступило ще вісім душ грузинів і вірмен. Писарчук почав їх переписувати. До вуха Паволоцького долетіло слово князь, хоч ні один з вісімки не мав однорічницьких відзнак. Зацікавлений підійшов до гуртка.

— Як ваше назвище, князю? — запитав з усміхом, ще самий не знаючи, до кого властиво він звертається.

— Князь Георгій Кураїдзе,*) ваше високоблагородіє!

— бадьоро відповів маленький, сухорлявий грузин.

— Ви однорічник?

— Нікак нет! Скінчив тільки сільську парохіяльну школу — слідувала відповідь.

— А що ж ви по скінченні сільської школи робили?

— Чабанував, випасав табуни, ваше високоблагородіє. Грузив пароплави у Батумі. Всього приходилося. Мої батьки нічим не відрізнюються від звичайних селян. Обое навіть не письменні! — пояснював князь.

Задумався Паволоцький над долею бідолашного князька. Післати його в сотню — насміхатимуться над титулом гусари. Може до біди дійти, — кавказці народ гарячий і за зневагу вміють відплачуватися.

— Хочете може писарювати в полковій канцелярії? — запитав князька.

— Нікак нет, ваше високоблагородіє! Не люблю канцелярщини.

— Так куди ж вас призначити? Підете хіба під опіку князя Вачнадзе. Все буде лекше служити. А схочете, то в ескадроні писарем будете. Канцелярщини там не багато.

Кураїдзе подякував. Між кавказцями звертав на себе

*Автентичне, змінено тільки назвище того князька. Пізніше, сотенным писарем, при помочі старшин підготувався й видержав іспит на звання однорічника.

увагу ще один гусар — Челікханов, високий, кремезний дядько, з перетятым довгими рубцями обличчям*). Паволоцький думав, що рубці походять від ударів шаблею, тож спитав, на якому фронті його так порубано. Челікханов вискаливши здорові, мало не кінські зуби, відповів ломаною російщиною:

— Я, душа, ваше високоблагородіє, на фронт не бував. Рубці з Баку, з татарами часто різалися!

Треба було кінчати поручене діло. Підійшовши до решти Паволоцький скомандував:

— Ну, а тепер черга на українців. Поліщуки, холмці, волинці, подільці, херсонці, тавричани, київці, чернігівці, полтавці, катеринославці і харківці, — виступити!

Посунула мало не вся лава, вояків півтораста. На місці сиротами зісталося душ з двадцять. За українців взялися писарі, а Паволоцький за позісталих. Знайшлося між ними з десяток кримських і казанських татарів, трьох семітів, якимсь світом заблукав сибіряк, пара литвинів, латиш, молдаван. Один однорічник не знав, куди себе прилучити. З ним розмовившися, переконався, що бачить перед собою галицького москвофіла. Однорічник заявив, що скінчив правничий факультет у Львові, але по німецькі говорив слабо*). З ним Паволоцький не мало мав клопоту пізніше.

В кожну сотню пішло по 30—35 душ, в команди по 15-20. Поодиноких, на чолі з москвофілом, та поляків приділено у другу сотню, бородатому-католикові Хвошинському. Білорусинів і казанських татар забрав у шесту сотню штабс-ротмістр Витковський, самий мінчук; великоросів і сибіряка — Гуров у пяту. Трьох вірмен довелося пожертвувати Хвошинському. Їх гандлярських натур не долюблювали ні Алібеков ні Вачнадзе. Кримські татари і кавказці пішли в чету Вачнадзе, у третій сотні, нарівні з

*Челікханов, неписьменний, командував у 1918 році кінним полком Червоної Гвардії.

*Автентичне. Назвище того однорічника Томашевський.

українцями. Тих поділили між собою Немирич, Паволоцький і Ридзевський по сотнях, і поручники Ковалевський, Храневич і Милоніг по командах кулеметній, саперній і звязковій. Похопився Куїнін, чи ні, але розподіл поповнення затвердив наказом по полку поіменно. Кидалося у віchi з того наказу, що у розподілі щось воно не гаразд. Паволоцького викликав Володченко для пояснень. Він зумів генерала переконати, що земляки-вояки одної губернії, — більш згуртовані і в боєвій обстанові краще кооперують. У висновку — земляцтво витворює бойову стійкість. Володченко з доводами погодився, то ж так і залишилося. Полкові команди, перша, третя і четверта сотні прибрали стихійний український характер. Явно-славно запанувала українська мова, співалося українських пісень, “хочлацькою” мовою почали говорити з гусарами старшини не української народності. Часткова українізація сотень переведена успішно. І, спостерігаючи її наслідки, Паволоцький мріяв про українізацію гусарської бригади. Звичайно, не з сепаратистичних мотивів, а так, на всякий випадок. Бажав довести, що може вдіяті одним одна людина, широкою ідеєю захоплена, навіть у російській імперії, де українцем не вільно себе називати.

XXVIII.

Довго відпочивати кінним полкам не довелося. Бужському фронтові не помогли зусилля Брусієва. Відступ днів на десяток стримався, але фронт вдруге прорвано у кількох місцях. Четвертого дня по розподілі поповнення гусари вже відбивалися від насідаючого ворога під Олеськом. Австрійці цілковито опанували залізницями Ковель-Холм і Ковель-Берестя. Прорвавши на відтинку піхотного корпусу — перетяли залізницю Ковель-Володимир, закріпилися у трикутнику Мокрець-Маковичі-Озеряни. Кінні ворожі частини осягнули Свидниці на залізниці Ковель-Рівне і Києво-Варшавському шосі. Наступного дня несподіваним ударом з півночі ворог захопив Ковель. Звідти посунувся на схід здовж залізниці Ковель-Сарни до

станції Гулевичі на Стоході. Для відступу 16-тій кінній залишився довгий і вузький коридор, що його кожної години ворог міг закрити.

Полки відійшли до Ракітниці. Звідти намірялися відійти на станцію Голоби й село Мельницю, тим забезпечити собі шлях дальншого відходу. Ворог тимчасом випередив: здобув Мельницю зо Свидницького напряку і навязав стичність зо своїми частинами в районі Гулевичів. 16-та кінна і 100-на піша ополченська дивізії опинилися у ворожому перстені.

Небезпека відчувалася ще в Турійську. Страшна злива, громи з блискавками, пугукання серед дня нічного птаства, наганяло у серця воящтва якусь розумом незбагнену трівогу.

. Бувають часи, коли інстинкт бере перевагу над людським розумом. Кожному, хто небезпеку переживав, те почуття знайоме. Без всякої оправданої причини людину раптом охоплює страх, щось таємниче з нутра підштовхує забиратися і йти чи їхати кудись, аби не бути на місці. Розум переконливо доводить безпричинність страху, заглушує його. Але тільки на мент. Те таємниче щось владно наказує людині, маює жах майбутнього у таких чорних барвах, що волосся починає зводитися вгору. Охоплює непереможне бажання дико завіти й гнати перед себе, хоч би й на певну смерть, тільки щоб з почуттям тим розвязатися. Мало людей на світі почуттям тим здібних еповні опертися.

Почалася катастрофа зовсім невинно. Почалося з того, що Гіленшмідтові забаглося скликати на нараду командуючих дивізіями в Рожища, наполовині дороги Ковель-Рівне. Штабовим автом Володченко відіхав. На своє місце заступником полішив Серебрянчука. Кулінін і Богородицький, тимчасові командуючі бригадами, також відіхали у штаб дивізії. Стереотиповим реченням Кулінін передав командування Паволоцькому:

— До мого повернення, ви, підполковнику, командуватимете полком!

— Слухаю, пане полковнику! — по уставному, приложивши руку до дашка відповів Паволоцький. Тим процедурою передавання команди закінчилася.

На диво Кулінін взяв полковий штандарт і пустився йти з хати. Звичайно штандарт знаходиться на кватирі комandanта частини з скарбовою скринькою разом і охороняється в день і в ночі окремою вартою. На походах возить його постійний штандартовий підстаршина, обовязково Юріївський кавалер, якщо штандарт юріївський. До опечатаної скарбової скриньки допускається тільки помічника комandanта полку по господарчій частині і скарбника, а до штандарту — полковий адютант і штандартовий підстаршина, кожний раз в прияві начальника варти і за писаним дозволом комandanта полку. Чи Кулінін, забираючи штандарт, хотів виявити своє недовір'я Паволоцькому, чи забирає його з інших зглядів, — знав тільки він самий. Ale мусів він знати також те, що його вчинок суперечить воєнним законам і віковим традиціям. Передавши комandanування частиною, комandanт тратив всяке право розпоряджуватися у тій частині, а тим більш торкатися реліквій. Добре знав про те Паволоцький. Нічого дивного, що він заступив Кулініну вихід.

— Ви куди штандарт забираєте, пане полковнику? — питав зчудований.

— Знаєте, — заміявся Кулінін, — безпечніше буде, як штандарт буде при мені.

— Ні, так не буде. Де буде полк, там і штандарт. — Вийшов до сіней і наказав вартовому викликати всю варту. На різкий свист прибігло трьох вартових зо старшим.

— До ваших наказів, ваше високоблагородіє! — зголосив розводячий.

— Ходи зо мною!

В хаті, вже при розводячому, Паволоцький спитав Кулініна, чи той передає йому комandanування полком. Кулінін пояснив:

— Тимчасово, до повернення начальника дивізії, я призначений комandanувати бригадою.

Паволоцький звернувся до розводящого:

— Знаюш службові устави?

— Точно так, ваше високоблагородіє!

— Чи командант полку, передавши команду другому, має право забирати з собою полковий штандарт?

— Нікак нет, ваше високоблагородіє!

— Так скажи, голубе, полковнику Кулініну щоб поставив штандарт на місце.

— Хто мене примусить? — підвищив голос Кулінін, з штандартом в руці стоячи серед хати, наче новітня рудовуса Жанна д'Арк.

— Ваше високоблагородіє! — твердим голосом звернувся до Кулініна розводячий. — Звольте поставити по доброму полковий штандарт.

— Ну, а якщо не поставлю? — не піддавася Кулінін.

— Варта буде змушенна вжити сили, ваше в-діє!

Лютю Кулінін поставив штандарт у кутку над скарбовою скринькою і відіхав. Паволоцький викликав завідуючого господарством, адютанта і штандартового. З іх асистою штандарт і скриньку перенесено на його кватирю.

Начальство відіжало, та не сказало де спиниться. Трохи не два тижні не було про нього ні слуху ні духу. Серебрянчуков, Кулінін і Богородицький відіхали в дивізійний штаб, в Голоби. Звідти покотилися далі, штаб дивізії в Голобах залишивши, бо притрапився “конфуз”.

Про “конфуз” начальства довідався Паволоцький у Ракітниці. Голоби ворог обстрілювали гарматним огнем. Дивізійний штаб під проводом капітана Людцканова-Цанкова, тимчасового начальника штабу, відступав не на схід, як можна б сподіватися, а на захід — ділити долю полків. Людцканов розповів Паволоцькому, що сталося.

— Умора, тай годі! — говорив сміючися. — Начальство обоснувалося на стації, по хатах багато бліх, бачите. Ну, вийшло на перон “пшехадзку” зробити, як поляки говорять. Непривичне довго їхати верхи, ноги позатерпали. Ходить всі три, курять, розбалакують. Звідкись взявся літак, покружляв над стацією, пустив пару бомб, — певно

доглянув блискучі погони, а може й ранги розпізнав. День соняшний, та й літак, псявіра; трохи не чідав колесами будівель. Пустив стрічку з кулемета й забрався. Начальство аж загорділо на свою відвагу, — хоч, по правді, то бомби попадали сяжнів на сотку від стації, у жидівські хліви. А тут як гепне, перед самим пероном! Раз, другий, третий! Таки близенько! Начальство на всіх чотирох порачкувало до залі. Влазять зблідлі, наче папір, а писарі мої носи скоріше затикають! Так, наче б сконк американський у залю заліз. Залишили шмаття з “тріхом”, на коні і — дай Боже ногам міці. Вам, Володимире Миколаевичу, відай дивізію знову придется на якійсь час приймати.

— Чому ж мені? Може начальство зявиться ще!

— Після такої “несубординації”? Сумніваюся! І для них і для нас краще: ім без нас, а нам без них. Мусимо видати наказ про марш через залізницю. Нема що ждати.

— Трохи заждемо. Може ситуація виясниться. Тоді знатимемо, що діяти.

Вияснення ситуації надійшло з несподіваної сторони. До Ракітниці підходили кольони піхоти від півдня й південного сходу, від Озерян і Свидниці. До розмовників підійхав верхи капітан генерального штабу. Відрекомендувався обом:

— Капітан Тинячкевич, начальник штабу 100-ї пішої ополченської дивізії.

— Що це за військо за вами йде? — питав Людцканов.

— Полки сотної дивізії. Відходимо на північ. Нас відбито на всьому відтинку. Побоююся, що ворог здобув також Мельницю. Свидниця й села на схід від неї ворогом здобуті, це відомо певно.

— Деж ваше старше начальство?

— Ого! — капітан зневажливо махнув рукою. — Як що не в полоні, то певно верств з п'ятьдесят на схід драпнуло. І дивізійне і полкове. Я найстаршим у дивізії зістався.

— А щож тепер думаете діяти? — питав Паволоцький. Тинячкевич йому подобався спокійною мовою, вигля-

дом, певною посадкою на коні, а головно почуттям відповідальності за частини своєї дивізії.

— Як би вам сказати, пане полковнику? — трохи замнявся він. — Думаю підлягати вам. Чей же не відмовитеся прийняти нас під свою команду.

— Піхота, звичайно, бойтесь підлягати кінним командантам. Кінний пішому не товариш.

— Воно так! Та думаю, що ми будемо одні другим помічні. Мої ополченці не зовсім страхополохи! Тільки не гаразд з старшинами. Полками, чи властиво тим, що до недавна було полками, поручники командують. Народ вони добрий, але недосвідний у командуванні більшими частинами. Потребують наказів...

Павлоцький зрозумів, якщо ворог справді здобув село Мельницю, то обі дивізії відяті. Необхідно на щось рішатися. Чолові кольони втягалися в село. Тинячкевич наказав полкам перепочити в лісі, на схід від Ракітниці, саний пішов до покиненої господарями хати, на нараду зі старшинами кінноти.

Нарад тягнулася недовго. Через пів годин розсильні везли в полки й дивізіони перший, загальний наказ підполковника Павлоцького частинам обєднаного корпусу, писаний олівцем, на листках полевих блок-нотів:

“Сотна піхотна ополченська і 16-та кінна дивізії цим наказом об'єднуються у корпус під моєю командою, по праву старшинства у ранзі. Командуючими дивізіями призначаю: — 16-ю кінною — підполковника Оленича і 100-ю піхотною — капітана генерального штабу Тинячкевича; начальником штабу корпусу — капітана генерального штабу Людцканова-Цанкова.

“Командуючим дивізіями призначити своїх наступників з півладних ім старшин. У випадку необхідності мене заступатимуть командуючі дивізіями.

“Грабунки, насильства над населенням, незаконні реквізіції, невиплату за реквізіції, боягузство і всякий непослуш, буде покаране по всій строгости воєнних законів виїмкового часу, до кари смерти включно. В тих цілях вста-

новлюю воєнно-полевий суд. Членів суду призначити моїм заступникам.

“Для більшої рухливості частин наказую обозам, старшинам і воякам облегчитися від зайногого інтенданцького майна. Запаси обмундування негайно роздати потребуючим воякам.. На поході де тільки буде можливість, запасатися стріливом. Відповідальність за виконання цього уступу накладаю на командуючих ротами, ескадронами, батеріями і командами.

“Оперативний наказ слідує, по зясованню занятих ворогом становищ.”

Для вияснення того становища гналися уже у всі сторони сильні кінні заслони з кулеметами. Над вечір — ситуація вияснилася: обі дивізії ворогом окруженні, заняті всі шляхи відступу. Занята Мельниця від Голобів на схід, але стація Голоби ще вільна.

Сотна дивізія зо своєю артилерією начислювала десять-одинадцять тисяч. Полки слабі, трьохкурінного складу понесли великі страти у боях. Сотні начислювали 60 — 70 бойців. Але великі обози, чотири артилерійські дивізіони з додатком тисяч чотирьох єздців 16-тої кінної дивізії творили малорухливий пятнадцять-тисячний корпус з сім до вісім тисяч коней у ворожому перстені, верств на дванадцять-п'ятнадцять у промірі. Невмоляма необхідність вимагала намацувати слабші ворожі місця і пробувати там прорватися. Доцільним міг бути прорив на Свидницю, якщоб не болота ріки Стоходу. Ця ріка користалася у військовиків славою майже непрохідної. За Стоходом трохи на південний схід, такий же багнистий Стир. На рух по шосе нічого надіятися, ворог обсадить мости міцно. Прорив на Мельницю сухший, та бо за нею چевідомо, чи існували які будь мости на обох ріках. Двох верстних мап району дивізії не мали. Фронт так швидко котився, що штаби армії вислати відповідні мапи все запізнювалися. Довелося покласти надії на десятьверстку; по ній знов не багато можна довідатися. Третій напрямок, на Голоби-Гулевичі, так само не багнистий, давав хоч слабі надії на

успіх двома мостами через Стоход і сухими просторами аж до Припяті. Зваживши всі можливості, всі за і проти, на нараді вибрали Гулевичський напрямок. Прорвавшися у Гулевичах, полки не мали б водних перешкод до Рафаловки.

Пізно ввечері видано оперативний наказ:

“Ворожі війська обсадили Турійськ, Ковель, Гулевичі, Мельницю, Свідницю, Озеряни і Мокрець — від наших становищ на північ, схід, південь і захід. Лінія фронту відкотилася на десятки верств у східному напрямі, де саме — невідомо. 16-та кінна і 100-а піша дивізії ворогом ізольовані. Перед нами завдання — пробитися на сполучку з нашими військами. Для виконання завдання наказую:

“Забезпеченим бойовим маршем дивізіям осягнути до світанку лінію залізниці Ковель-Рівне. Уланській бригадійти в авангарді*), здобути і закріпитися на ст. Голоби. По осягнені вказаної мети вести розвідку в напрямі ст. Гулевичі.

“Полкам 100-ої дивізії слідувати за авангардом в повній бойовій готовості. Кінні сотні піхотних полків несуть бічну охорону піхоти на маршу.

“Для централізації огневої сили команди станкових кулеметів на поході звести у кулеметні дивізіони по одному на кожну бригаду. Обслугу їх кулемети піхоти, в цілях більшої рухливості, розмістити на вози з сильнішими за-пражжками. Для тої ж цілі на поході розмістити піхоту по обозних возах, гарматних набойників скриньках, передках і лафетах гармат, та підручних конях артилерії в порядку полків і рот. З хвилею трівоги — піхота розсипається розстрільними боронити свій відтинок походних кольон. Відповідальність за порядок і виконання цього уступу поносять безпосередні начальники.

“Артилерійські дивізіони слідують за своїми бригадами. Семий оренбурський козацький кінно-артилерійський дивізіон — безпосередно за дивізіоном другої бригади 100-ї

*Авангард — передова охорона головних сил; арієргард — частина, прикриваюча головні сили в запіллі.

дивізії. Всі дивізіони співдіють, в міру необхідності, з своїми бригадами.

“Гусарська бригада слідує в арієргарді*) для прикриття колони від натиску ворога з заходу. Мій штаб при гусарській бригаді.

“Старшин і вояків закликаю точно виконувати обов'язки перед країною. Кожний, я вірю, наложений на нього обов'язок чесно виконає.”

Наказ не довгий і ясний, як оперативному наказові і належить бути. Новиною у ньому було тільки те, що не згадувалося у наказі ні престол, ні віра, ні присяга, — один тільки обов'язок перед країною.

Денний марш так значної сили війська у одній колоні грозив знищенням, як тільки ворог її виявивби. Допомогала темрявою ніч. Допомогав ґрунтовий шлях: стукіт копит, тарахкотіння коліс м'який ґрунт злагіднював. З обох боків охороняли колону від несподіванок густі розізди. Пізнавши німецьку тактику, Паволоцький ворожої акції ніччу не сподівався.

На світанку першу частину завдання виконано. Уланські розізди збили ворожу заслону на стації. Перерізано в обі сторони телеграфічні дроти. Покищо ворогом не виявлені дивізії перейшли київо-варшавське шосе. Втягнулися у ліси в північно-східному напрямі. Цілий день відпочивали. За стійками нишпорили по окраїнах лісів розізди. Над вечір вернулися розізди з під Гулевичів і Мельниці. У Мельниці стояли ворожі запільні частини, силою бригади. Лінія Ковель-Гулевичі ворогом обсаджена слабше. Розізди чули відгомін бою десь за Троянівкою, а можливо й далі, під Оконськом. Рідка артилерійська стрілянина чулася у занятих дивізіями лісах впродовж цілого дня. Над лісом пролітало кілька ворожих літаків, — видно ворожі команди про приявність якихось російських частин в своєму запіллі вже довідалися. Нічого не спостерегли, забралися, звідки прилетіли.

Дальші дні — це безнастанині походи комбінованого невеликого корпусу у всяких напрямках; походи, ніякими

законами маневрової війни непередвиджені. Перед сходом сонця здобуто Гулевичі. Але мости через Стохід зірвані ще відходящими російськими частинами. Мости будувати не було ні часу, ні можливості. До того ворог натиснув від Троянівки і дивізії відійшли в район лісів Черемошна, віддалися від фронту, замість зблизитися. Відпочивали, прикриті з заходу й півдня багницем, ще більше очистили від непотрібного майна обози. Наступного дня розбили запільні частини ворога у Стобихві. Від відпущених на слово чести полонених довідалися, що фронт відкочується яже на Маневичі-Карасін-Лешнівку, верств сорок на схід. Переправу через рукави Стоходу спалено. Полонені зізнали також, що рух фронтових австро-німецьких військ привяністю значних російських сил у запіллі затримується. Австро-німецька команда змушена зняти з фронту окремі бригади для очищення свого запілля.

Обезброєних полонених пустили. Ворог справді натиснув з двох сторін — від Черемошна й Гулевич. Форсовним маршем, покривши пів сотки верств, обі дивізії від ворога відорвалися. Наступного ранку заatakували ворожі частини у Великих і Малих Тоболах, у Пинщині. Сильні австро-німецькі частини з Тоболів та з Старих і Нових Червищ відкинули корпус на Камінь-Коширський. З Камінь-Коширська навпереди рушила дивізія німецької кінноти. Корпус змінив напрям. Відорвавши від німецької кінноти зявився в околицях містечка Любашова*), ще далі на північ, на тому ж Стоході. Звідти нагнали корпус на південь інші ворожі частини. Тижневі спроби перебралися через Стохід закінчилися неуспіхом. Значних страт не понесено, але почали охлявати коні, вичерпувалися запаси стрілiva. Рятували корпус ліси з численними, на мапах незазначеними, доріжками.

Становище корпусу з кожним днем погіршувалося. Не ставало харчів ні для людей, ні для коней. Платні реквізиції помагали не багато. Села по більшості опустіли. Живність вспіла забрати австро-німецька армія там, де

*Не змішувати з Любачовом в Галичині.

населення залишилося на місці. Реквізувати останні харчові засоби у селян Паволоцький не наважувався, просто з жалю. До того і грошеві засоби дивізії вже вичерпувалися. Годовані виключно травою коні швидко худіли, струпішавалися. Люди годувалися, як хто міг, більше блукаючи по лісах худобою, полішеною господарями-біженцями. Але не нарікав ніхто. Вояцтво вірило своїм начальникам.

Десятого дня командуючий корпусом скликав нараду командантів частин. Крім командантів наказав вислати на нараду по одному молодшому старшині і воякові від кожного полку і дивізіону артилерії. Зібралося у лісничівці зо два десятки старшин, двадцять вояків. В коротких словах Паволоцький пояснив і так всім відоме безвихідне становище корпусу, заявив, що не хоче бути відповідальним за можливу згубу обох дивізій, тому хоче вислухати думок не одних старшин, а й рядового вояцтва. Не по закону це, командантам кликати на наради вояцьких представників, однак ситуація занадто критична. Вояцькі представники мусять також сказати своє слово. Кожний, без страху перед карою, може висловити свої думки і бажання.

— А ви на що рішаєтесь самі, пане полковнику? — вислухавши пояснень запитав Холмський, шпакуватий поставний мужчина з близкучими, не по літах, чорними очима на дешо монгольському обличчі.

— Залежатиме від рішення наради, — відповів Паволоцький. — Коли рішено буде піддатися, я зберу охотників і пробиватимуся самий. В полон живий я не піддамся.

— Очевидно, про піддання не може бути й річи, — сказав Тинячкевич. — Я не думаю, щоб знайшовся хоч один старшина, що про полон думав би. Не на те ми десяток днів товчимось, наче Марко по пеклі. Хто про полон думав, той вже давно туди попав...

— Чи всі так думаете?

— Всі! — загули старшини. — Пробиватимемося далі, чайже пощастить!

— А ви? — звернувся Паволоцький до вояцьких делегатів.

— Ми, — заговорив старший рядовик 397-го полку, — ваше високоблагородіє, рішені витримати до кінця. В полках, можливо, знайдуться одиночні вояки, що про полон думають. Вони самі від нас відпадуть. Інша справа полон з необхідності, для врятування життя, коли вже нема виходу, а інша добровільне піддання частиною. Ми поки що уявляємо не аби яку силу.

— Молодчина! Як назвище?

— Рядовий Михайло Гармаш, ваше в-діє!

— Запишіть! — сказав Паволоцький Тинячкевичу. — Рядового Гармаша іменую молодшим унтер-офіцером*). А тобі, Гармаш, дякую за розумну відповідь.

Підійшов і протягнув воякові руки. Цей на мент оторопів. Швидко похопився, міцно стиснув простягнену руку, зніяковіло засалютувавши. Подання руки вояцтву законали заборонялося, як не знати яке переступство. Та бо хвиля була незвичайна, а цей невиглядний піхотинець, певно батько дітей, показався добре розуміючою вояцькій обовязок людиною. Запитані всі інші делегати здалися на рішення командантів.

Скликаючи нараду, Паволоцький готовий був зложить з себе командування. Голодним вояком не навоюєшся. Брак стрілiva заставляв уникати сутичок з більшими ворожими частинами. Знесилення коней унеможливлювало швидкий марш. Думав згрупувати меншу частину з охотників, радше готових на смерть, чим на полон і з ними триматися до останнього. Але на нараді йому виявлено довір'я понад сподівання. Довір'я знищило його сумніви, побоювання тягару відповідальности за долю кільканадцятьох тисяч людських жить, розвязало руки. Почув себе знов впевнено, видавав рішучі накази. На тій же нараді рішено захопити Камінь-Коширський. Руководила Паволоцьким якась підсвідома інтуїція, що у тому місті корпус здобуде все, в чому відчуває пекучий недостаток. Коли ж би й ні, то все ж бодай підхарчується: у місті є млини,

*Рівнозначне десятникові чи капралеві.

торгівці збіжжям і склепи певно не порожні. А там покажеться, куди далі рушати.

Знов заховалися глибше в ліси. Напруживши зусилля вгналися за добу верств з п'ятьдесят. Над раном дванадцятого дня несподівано для ворога зявилися в околицях Камінь-Коширська. По короткому бою розігнали з пересердя ворожі запільні частини і місто здобули. Захопили в бою дві зенітні гармати, шість кулеметів, десятків зо два коней. У час бою міщухи поховалися, та коли корпусний штаб підіхав до волостної управи — його зустріла делегація хлібом і сіллю, на чолі з рабіном общини.

На очах зчудованих міщухів хліб в тій хвилі розрізано і старшини взялися його уминати, наче Бог зна які ласощі. Корпусний наказав зібрати запас печеноого хліба, вівса або ячменю. Міщухи забідкалися. Присягалися, що все підчистили німці. Штабовці пробували їх усвістити, але дарма. Погодилися, коли Паволоцький загрозив вислати військові відділи обшукати обійття й забирати живність, — справді всю до чиста, — а до того накласти на місто грошеву контрибуцію. Певний, що не мало знайдеться охочих прислужитися німцям — розпорядився обставити місто густими стійками. У дооколичні села вислано заслони. Штабовці сумнівалися, чи хто з міщухів наважиться німців про голод у корпусі повідомляти, та обережність обережністю. Однак не далі через годину від стійок приведено двох зловлених осібняків — міщуха і перебраного у цивільне німецького піхотинця. По допиті оба закінчили своє земне життя. Аж тоді потягнулися з запасами харчів міщани.

Бойові трофеї, ні міщанські запаси живности, стали нічим в порівненні великих запасів, залишених у російських складах. Через брак залізних доріг поблизу не вспіла їх вивезти російська армія, а нагальний відступ перешкодив знищити. З тих причин не поспіли зо складами порадити австро-німецькі частини. Запаси артилерії корпус поповнив по сімдесят стрілів на гармату; — такого запасу батерії не бачили ще від початків війни! Знайдено два десятки справних станкових кулеметів, з пів сотки новень-

ких англійських автоматів Шоша і Гочкиса, тисяч зо п'ять ручних круглих і пляшкових гранат. Набоїв розділено по півтори сотки на бійця, по десяткові тисяч на кожний станковий кулемет. Не розпечатаними набойними цинками наладовано три набойні двоколки. Кожний старшина, до корпусного включно, озброїлися коротким японським крісом, повними набайницями. Обловилися не менш поживою: консервами, цукром, сухарями, більше тисячею мішків вівса і ячменю. Команданти розпорядилися викинути все менш потрібне, викидали, для прикладу, власні річи, щоб ворогові не залишили стрілiva чи поживи. З бідою — корпус забезпечився поживою на чотири-п'ять днів. Відтепер світ видався йому не таким поганим! 56 гармат без страху могли з ворожою артилерією пограти. Пів сотки станкових кулеметів і 175 автоматів заплювали б ворога не менш соткою тисяч куль на мінуту. Додавши двадцять стрілів на мінуту кожного бойця — огнева сила корпусу, без артилерії, доходила до трьох сот тисяч куль у минуту. Сила аж надто солідна. Виглядало, що корпусний “в сорочці родився”, бо крім щастя — іншої причини так великих здобутків корпусу найти не могли.

Обсадивши залогами дооколичні села, корпус розгосподарився у місті. За окраїнами, у всі сторони світу Божого гляділи сталеві жерла численних гармат, розтаборувалися гармаші. На довше господарення не аж надто мали часу. Але по кількаденних форсовних маршах поліськими дорогами — занудьгували за відпочинком і люди і коні. Крім потреби відпочинку виникли ще події, що, без уваги на заходи ворога, заставляли корпус у Камінь-Коширську затриматися.

XXIX.

Заведенням воєнно-полевого суду не думав Паволоцький залякувати вояцтво. Звичайно, коли воєнні частини попадуть у критичне становище, підупадає у них дисципліна, пробуджуються у поокремих одиниць прадавні інстинкти знущання над слабшим, трапляються грабунки,

трапляється паніка. Цій біді воєнно-полевий суд запобігає. Та не однаково судить! Коли зголоднілий вояк відбере у цивільного бохонець хліба, гладущик молока, вівса чи сіна для свого коня — суд винуватого вояка напімне і накаже за забране добро заплатити. Коли ж йому забагнеться відобрati, наприклад, годинник — ризикує бути розстріляним.

Вміло боровся з переступствами в дивізії генерал А. М. Драгомирів. У кожному поокремому переступстві призначував старшину для розсліду справи. Перед відосланням на суд, у штаб корпусу — наказував привести арештованого, чи арештованих до себе. Сварив, совістив — лайливих висловів Драгомирів не вживав зовсім — і врешті питав, чи тойчується винним. Тоді запитував:

— Ну, і що ж, по твоєму, я маю з тобою вдіяти? Чи тебе добре збити, чи під суд віддати? Вибирай сам!

Одні суду боялися. Прохали краще вже збити. Драгомирів кликав ординарця. Здоровий полтавець числив зуби не шкодуючи. Бійкою й кінчалося.

Та траплялися вояки гордої вдачі. Прохали — краще відослати їх судові, а бити себе вони не дозволяють. Драгомирів питав, — чи рішення тверде? Тоді хвалив:

— Молодчина! Ідь собі в полк! Тільки уважай на будуче! — На очах винуватого розслід вини рвав, трактував вояка цигареткою і звільнював. Таким поступованням Драгомирів старався збудити у вояків почуття людської гідності. Траплялося, що відбирав у старшин команду, за те, що в нервовому стані дозволяли собі якогось півладного вдарити. І биття в дивізії викорінив зовсім, але викорінив і переступства. Він виїхав, його засади залишилися.

Тож воєнно-полевий суд встановляючи, не сподівався Павлоцький, що йому доведеться взагалі функціонувати. Тимчасом, самому йому довелося злочинців викрити, довелося й затвердити смертний вирок; бо злочини виявилися занадто тяжкими, багато разів повторюваними, ще від початку відступу з Галичини.

В кожному полку є артільщик, звичайно підстарши-

на. Його завдання зводяться до роздобуття харчів для людей і коней. Поки достава наладжена інтенданством — завдання не складні: приймати на поблизькій залізничній стації зважені й переважені різноманітні харчі і доставляти їх у полки. Але навіть тоді артільщики обловлюються не аби як. Часом, і третину того добра розпродадуть по дорозі. На оправдання все знаходять законні причини: “ущушка” або “розтряска”.

У відступі — інтенданство перше чурне Бог зна куди, зо сотку або й дві верств. Бойові частини переходятя на харчування “власними засобами”, тобто засобами населення. Артільщики з дня в день нишпорята по запільніх селах, забирають, часом, останню корову, пару овець, кабана, печений хліб, овес — все, що на очі попаде. Самі ж харчуються виключно “делікатними” річами, як ось, кури.

Допускаючи реквізіції, вище командування суворо наказувало за все платити. На ту ціль у кожній частині переворхувалося десятки тисяч рублів. Чесніші артільщики — траплялися й такі — чесно за реквізоване добро розплачувалися. Але більшість, добрих людей вдаючи, писали посвідки про одержання грошей, заставляли присилуваного продавця посвідку підписати, мовляв, означену у посвідці суму одержав повністю і платили нагаями. Збивали собі величезні гроші, бо по кожній посвідці гроші видавано без зайвих клопотів. На реквізиціях гріли добре руки й деякі скарбники, та завідуючі господарством. Тож дивилися на вчинки артільщиків крізь пальці. Зтягом війни таке легальне ограбування населення і обкрадання держави повільно обернулося у пошесті.

Злочинців у 16-ій кінній викрито зовсім припадково. Павлоцький з адютантами обіздив передові становища своїх дивізій, обсаджені кіннотою. У поблизькому селі попався йому на очі сполосований нагаями селянин. На розпити, хто його так розцяцькував — заляканий мовчав. Заспокоєний старшинами, розповів плачуши, що в нього кіннота забрала дві корови, троє свиней і ось так заплатила. Показав ним підписану копію посвідки в одержанні ста

сорока рублів, ціни зовсім підхожої. Іхати до Каміння злочинців пізнавати — побоявся.

Ввечері Паволоцький, Алібеків, Вачнадзе й Отаманенко вирушили в обхід вулиць. Переповнене частинами місто, здавалося, спало. Старшин зацікавив гармідер в одній освітленій хаті. Підійшли до вікна. Очам їх зявилося видовище! За столом сиділо п'ять підстаршин полків дивізії, між ними артільщик чернігівського полку, Міхрюткин. На столі — три пляшки горілки, але не горілка притягнула увагу старшин. Пятка грава в “очко”*). Перед кожним лежала купка грошей. У банку, серед стола лежала купка Петриків і Катеринок*), гроші, що не то артільщикам, але їм, старшинам і заможним землевласникам, на такі великі ставки було б грата не по кишені. Зпід вікна старшини перейшли до дверей, але двері замкнені з середини. Алібеков крикнув відчинити. Старшини ввійшли до хати, та поки відчинювано, гроші, карти й горілка з стола зникли. Підстаршини посхоплювалися, наче б Богу духа винні. Заточувалися, підпилі, не могли рівно встояти.

— Ви тут, що робите? — замість поздоровлення, Паволоцький спітив різко.

— Нічого особливого, ваше високородіє! — ледви вибелькотав Міхрюткин. — З товаришами, от, розговорилися. — І завваживши на столі кілька в поспіху не скованих карт, як стій додав: — В картішки побавилися.

— В гроші?

— Нікак ніє! Нешто ми правила не знаєм?

— А горілки де дістали?

— Горілки ми не мали, ваше в-діє! Вина трохи роздобули, так освіжили душу.

Алібеков нагнувся й витягнув дві, ще непочаті, пляшки горілки зпід стола.

— Ну, а це що? — показав на знахідку.

*Очко — інакше 21, заборонена газардова гра.

*Петрики — 500-рублеві банкноти з портретом Петра I, Катеринки — 100-рублеві з Катериною II.

— Це... — пояснив Міхрюткин трохи залякано — ту-тешні жидки прόдали. Гріх таїти, ваше в-діє.

— Добре! Так виймайте ж гроші, що на столі лежали, перед нашим приходом, — наказав Паволоцький.

— Ніяких грошей ми не бачили, ваше в-діє! Хрест святий, кажу правду! — суятливо перехрестився Міхрюткин. — Ось, спитайте їх! — показав на своїх товаришів.

— Ми все бачили у вікно, не запираїтесь! — Паволоцький сказав зрівноважено. — Князю! — звернувся до Вачнадзе, — приведіть, будь ласка, з третьої сотні варту.

Штабс-ротмістр вийшов. Підстаршини, двох чернigівців, ніжинець і двох уланів, почали опорожнювати кишені. На столі зібралася велика купа банкнотів: — зачервоніли десятки, яскраві, веселкові барви 25-рублівок, сторублівок, біліли пів тисячні. Алібеков взявся числити. Самих Петриків начислив дванадцять, десятків три Катеринок, про таку дрібноту, як 25 і 10 рублівки не кажучи.

— Гарний гріш! — зло засміявся він. — Ось хто на війні гроші збиває!

— Питання, як вони набуті? — сказав Отаманенко.

— З своєї трирублевої платні вже ж не наскладали!

— Справою займеться суд! — рішив Паволоцький.

Перелякані підстаршини зблідли. Хміль ґейби рукою зняло. Порозуміли, що вхляпалися, та не знаходили слів виправдання. Всі п'ять пристойно убрани, в перешитих на старшинський зразок блюзах, синіх галіфе, в шинелях на-опашки, з двома густими рядками обтягнених сукном гудзиків, — здалеку кожний приняв би їх за поважного рангу старшин. Царювала гнітюча мовчанка. Старшинам не хотілося з паразитами заговорювати, ті знов піймані з поличним — оправдуватися не сміли.

Не забарився Вачнадзе з вартою. Поки не розвидняє — арештованих попривязувано до обідня гарматних коліс, щоб легше стерегти. Видано розпорядок про ревізію всіх їх річей, розслідження злочинів і засідання воєнно-полевого суду на рано. Кожному полкові, дивізіонам і піхотним баталіонам наказано на судове засідання вислати по двох

відпоручників - вояків. Завідуючим господарством і полковим скарбникам наказано підготувати всі обрахунки з артильщиками, їх посвідки на виплату грошей продавцям, і прибути на суд самим, для свідчих зізнань. Всю ніч з старшин мало хто спав. Не спало вояцтво — подія вмить стала відомою всім частинам. Переведена ревізія дала несподівані наслідки. Гроші назбиралося на суму сорок вісім тисяч чотириста рублів банкнотами*). В кобурах сідел знайшли звертки золотих пять- і десять-рублівок на суму поверх тисячі рублів, пару тисяч австрійських корон, годинники, з дорогими каміннями золоті перстені, браслетки, ковтки, пару шнурів перлів. Артильщики певно на осінь сподівалися відпусток, тож весну й літо старалися понад сили...

Ранком виявився ще один, свіжий злочин. У розташованні піхоти підпітий улан Казанський — не то циган, не то походженець з батярів портових південних міст — нічю вирізав п'ять душ, — родину міщанина-ремісника, очевидно з грабунковими ціллями. Схоплено його на місці злочину, зачувшим лемент жертв піхотним патрулем.

Погідного вересневого дня у шкільному будинку відбулася розправа. Предсідничав на суді військовий старшина Холмський, від артилерії. Членами суду — від гусарської бригади — ротмістр Немирич і поручник Білозерський, від уланської. Від бригад піхоти — капітан Панкратов і поручник Зубко. Обвинувачував поручник Клепцов, правник. Оборонців дано право вибрати самим обвинуваченим. Свідчили — Паволоцький, Алібеков, Вачнадзе, Отаманенко, а завідуючі господарством і скарбники давали зізнання, як свідки-експерти. Секретарем суду призначено однорічника-підстаршину Давиденка, студента прав.

Справа Казанського забрала мінут десяток часу. Злочинець не оправдувався, ні не прохав над собою зглядів. Закляв на одноголосний присуд — повіщення. Паволоцький тут же присуд затвердив, змінивши його на лагідніший:

*Порівнюючи тогочасні ціни до сучасних, покупна вартість згаданих грошей рівна, приблизно, 150 тисяч доларів.

шибеницю замінив розстрілом. Не з жалю до злочинця, хоч гинути на шибениці для вояка є непотрібним пониженням, — тільки, вояки не кати, а Паволоцький наказувати кому б то не було брати на себе ролю ката, вважав за пониження вояцької гідності. Добровільних катів — якби й знайшлися, — у своїх частинах не стерпів би.

Справу артільщиків мусів суд щойно розмотувати. Перегляд посвідок виказав три їх, датовані вчорашнім днем, а видані Камінь-Коширськими міщанами, одна Міхрюткіну, дві інших — ніжинцю Озадкову. Найшлася посвідка, видана помічнику Міхрюткина, Белібердіну, баченим Паволоцьким, сполосованим селянином. Міщан і селянина доставлено у суд. Вони без труду винних опізнали. Долю цих трьох припечатано.

Проти уланів — Кривенького і Аксюткина прямих доказів не було. Підсумовано обчислення завідуючих господарством з артільщиками і посвідки про виплату грошей продавцям впродовж весни і літа. Рахунки трохи перевищали конфісковану у артільщиків суму. Посвідки підписані більше знаком хреста, а за неписьменних розписувалися тіж артільщики. До вини улани не признавалися, але як дійшли до так великих грошей — пояснити не вміли. Плели дурниці, збивалися, підняті вояками — відпоручниками полків — на сміх. Про золоті річи і австрійські корони винуватих вже й не питали. Боронити підсудних не визвався ніхто. Клепцов оформив обвинувачення й докази довготривалих грабунків населення, а одночасно сталося обкрадання державного скарбу з метою збогачення і домагався для всіх п'ятьох кари смерти. Хвилин через кілька проголошено одноголосний присуд — винні. Почулися склипування, прохання помилувати, та . . . злочинці не милювали нікого.

Присуд передано Паволоцькому на підтвердження. За ним слідом зайшов до хати завідуючий господарством новоархангельського полку, ротмістр рангою. Почав доводити, що присуд занадто жорстокий. Адже безпосередніх доказів вини уланів нема.

— Так, може жорстокий, — сказав на те Паволоцький, — однак, по мойому, зовсім справедливий.

— Сумніваюся, пане полковнику! — перечив ротмістр. — Що буде, як вони невинні? Життя їм не вернете! Я й самий не вірю у їх невинність, трохи воно є! І оті золоті річи і такі суми гроша! Все ж вони заслуговують лагіднішого виміру кари. Ну, п'ять чи десять літ дисциплінарного батальону*).

— Для злодіїв і грабівників у мене злагіднення нема і не буде! — корпусний осадив ротмістра. — По друге, ми в ворожому оточенні, возитися з злочинцями не можемо. Раз ви так за ними обстаєте, добре! Дайте незбиті докази, що ваші улани набули гроші й річи чесно, — я призначу перегляд їх справи. Тільки чесним шляхом таких сум ніхто не набував. Ви, ось, в ранзі ротмістра, а по посаді — помічник команданта полку. Скільки в рік ви зекономите зо своєї платні?

— Рублів шість-сім соток.

— Отже бачите. А вони по три рублі одержують місячно і за чотири місяці зекономили без малого не по десять тисяч. Таких сум чайже вони не знайшли десь на дорозі.

— Все так, пане полковнику! Але вони сімейні! Шкода дітей сиротити.

— Війна міліони сиротами робить. Можна б їм пропласти один випадок грабунку. Натягнулося б якось оправдання. А тож місяці тяглося. Шкодували вони людських дітей, забираючи одинокі засоби їх життя? Вони крадуть, грабують, тоді, як міліони людей крівавляться й гинуть. Мені дивно, що ви приходите за них прохати.

— Мною руководять одні гуманні згляди — рітмістр оправдувався. — І те, що проти Кривенького чи Аксюткина прямих доказів нема. Засуджувати на основі самих припущень, без юридично обоснованих доводів — ризиковано, пане полковнику. Росія правова країна.

— Так, кожна країна правова. Тільки право у кожній

*Щось наче воєнні каторжні роботи.

установляється не якими вищими силами, а звичайними, більше чи менше совісними людьми. Існують на землі і такі правові країни, де ощутства, навіть грабіжництво, всякі крадіжки легалізовані законом. Там судять людей не за самий грабунок, тільки за неплачення податку. Доки ж злодій чи грабівник податки ретельно виплачує, закон його ремесло навіть охороняє. Таким правом я руководитися не буду. Для мене вистає того доводу, що ваші артильщики мають такі ж великі суми гроша, що три інших, проти котрих є прямо докази їх злочинності... Всяких клявзул закону я не знаю, та руководить мною сумління і мое переконання у злочинності всіх п'ятьох засуджених... Гуманність, чи там милосердя, в ім'я яких ви до мене прийшли, з справедливістю в парі не ходять. Я хочу бути справедливим і тільки справедливим... Хто з гуманних зглядів просить для злочинців помилування, той по мойому помагає злочинам розповсюджуватися... Отже...

— Зміни присуду не буде!... — докінчив за Паволоцького ротмістр.

— Не буде!... — Паволоцький пітвердив. — Судив злочинців не я... Не мені й присуд змінювати.

По відході розчарованого ротмістра Паволоцький ще раз уважно прочитав вирок. Жаль було людей, та обурення охоплювало на їх злочинність. Шукав якогось оправдуючого мотиву для злочинців і не знаходив. Бив у вічи й тямку холодно обдуманий обрахунок — нажитися коштом обездолених селян — з кожного рядка розправи. Задумався... Важко брати на себе ролю найвищого судді. Життя тих п'ятьох залежить від одного його слова...

По хаті вештався повільний Дегтяренко. Згодом заїшли Отаманенко з Волосенком. Якось так склалося, що кулеметна команда все розташувалася обіч третьої сотні і, обі разом, кожної хвилі були у Паволоцького під руками. Рішив запитати їх думки. Почав від лагідного Дегтяренка:

— Скажіть мені, Степане, що ви робили б з отим вироком, якби так були на мойому місці?...

— Шкода людей, ваше високоблагородіє, — повільно

відповів той. — Безперечно, вони сволота, злодюги, але... Як то судити людину на смерть? Це ж не комар, не муха, а людина!... Я не знаю, що на вашому місці вчинив би... Мусів би довго думати, поки на щось зважився б...

— Найшли в кого питати, ваше в-діє... — заговорив Петро. Визвірився далі на Дегтяренка: — Шкода людей, подумаш!... Чи вони шкодували інших, ти над цим не застановився. Постав себе на місце ограбованого цими нелюдами селянина! Забирають у тебе останнє, бють у заплату, а діти голодуватимуть!...

— Так чого ж ти проти мене так визвірився? Кричиш так, наче б я селян грабував.:.. — боронився Дегтяренко. — Я ж не сказав, що от, взяв би і вибачив би злочинцям!.. Тільки важко брати на сумління людське життя. Вагався б довго, поки рішився б...

— Я не вагався б і хвилини! — сказав вахмістр.

— Не вагався б і я, пане полковнику — задумано промовив Отаманенко. — Отак, по людськи роздумати, — справді важко брати на сумління людське життя, нехай собі злочинці... Але заразу необхідно нищити в зародку. Не покарати, як найгостріше одиниць, тоді тисячі розплодяться, не поможуть і кари. Краще втяті руку, чи ногу, для рятунку людини, чим допускати заразитися увесь організм... Грабівникам в армії не місце. Наша армія, чи не наша — суті справи не міняє... Злочинці грабували наше селянство, — цього для мене вистарчає вповні. Ваші вагання і моральну відповідальність розумію... Толстовському непротивленню злу в армії також зовсім не місце.

— Ну, хлопці, ви намір мій тільки скріпили, — сказав Паволоцький зітхнувші. Підійшов до стола і твердим, читким письмом вивів навскіс судового приговору:

“Вирок военно-полевого суду затверджую. Присуд виконати негайно. Проголосити в наказах по дивізіях, полках і артилерійських дивізіонах. Підполковник Паволоцький, командуючий 16-ою кінною і 100-ю пішою дивізіями — власноручно.”

Через пів години переведено церемонію деградації ар-

тільщиків-підстаршин обрізанням личків на погонах. Слідом позбавлено всіх шістьох злочинців військового звання, — відорвано кокарди і пообрізувано погони. Засуджені наче б закамяніли. Казанський попрохав духовника. Ale полкові капеляни “спасалися” Бог зна де, з обозами ІІ-го порядку. Місцевий священик загодя втік у глиб Росії, своїх вірних залишив на ласку і опіку Божу і німецько-австрійських військ. Мусілі обходитися без них. Засудженим дали час помолитися, — молився плачучи один Казанський, може і справді каявся... З призначеної на екзекуцію чотири гусарів не відмовився ні один, хоча воєнні устави відмову передбачують і за неї не карають. Значить, селянські сини також злочинців осудили. Махнув шаблею командант чотири гук стрілів — і все було закінчено. Розстріляних закопали при дорозі.

Поки злочинців судили, надтягнув з усіх сторін ворог. Передові кінні сторожі ввязалися у перестрілки. Ворог на-мащував становище дивізій артилерійським огнем. Пару стрілень розірвалося на підміських пасовищах, ніякої шкоди не спричинивши. На ближчу відстань ворожа артилерія підіхнати очевидно вагалася. Сторожеві відділи повідомлено про напрям маршу. З міста дивізії виступили надвечір. За дивізіями потягнулася було й частина населення. Повторення забужської масакри Павлоцький не бажав, та й без того селянські валки рухи дивізій звязали б. То ж населенню пораджено нікуди з домів не рухатися, — благо ще доми ті цілі, — а ждати приходу ворожих військ, чей же вони також не звірі.

Ворогом тиснений корпус подався на півден, до Нійно. Ворожі полки увійшли до Каміння годин через дві, коли дивізії відійшли верств на дванадцять. Довідавши, що ворог, обставивши місто чатами, розташувався на нічліг, корпус повернув наліво кругом, на північний схід. Проходили у шістьох верствах попри обсаджений ворогом Камінь-Коширськ. Артилерійські начальники прохали дозволу місто обстріляти. Схилялися до того прохання дивізійні начальники. Обстріл викликав би паніку у вже сплячого ворога.

Думка добра. Але обстріл залямував би ворожі частини в районі. Крім того позбавлено б хат населення міста. Погром ворожих запільніх частин великої шкоди ворогові не принесе, за те наразить на загибель самий корпус. І зваживши можливі шкоди й вигоди, Паволоцький наказав від обстрілу міста стриматися.

Прослизнули у ворога під носом. Вечір наступного дня захопив корпус під селом Угриничами, на Пинщині. Великі ліси в околиці давали надійний сковок навіть на пару днів. Знов же, по відомостям селян, в Угриничах у цілів стратегічний міст через Стохід. Розвідка виявила в селі ворога, силою одного куріння.

Несподіваним наскоком на світанку міст і село захоплено. Ворожий курінь розпорошено. П'ятнадцятого дня маневрів у ворожому запіллі корпусові вдалося перебратися через Стохід. Пілонені зізнали, що фронт тягнеться на цьому відтинку по лінії сіл Езерці, Кухоцька Воля, містечко Нобель. Фронт однаке ще не устійнений. Російську армію притиснено до ріки Стир. Звільнити західний берег ріки вона буде примушена.

Лісовими дорогами корпус добрався до фільварку верствах у вісімох від Кухоцької Волі на захід. Угриницький міст знищено, тож з тої сторони більшої небезпеки поки що не сподівалися. Розізди вислано в сторону села за "язиками". Над вечір стежі привели двох полонених обозників.

По словах полонених лінія фронту за день посунулася на схід на села Борову, верств 12—15 за Кухоцькою Волею, і Мульчиці. Російські війська на Стирі. Бій за лівий, західний, берег ріки успіху австро-німецьким військам не приніс. Обі сторони готуються до вирішального змагу. В Кухоцькій Волі розшатовано австрійський полк трьох-курінного складу і курінь німецький. Обі формациї певно відійшли у бойову лінію, — наказ одержано годин чотири тому. Артилерія стоїть на позиціях на західній стороні Борової. Знають про те, бо довозили на позиції провіяント, — о півдні щойно звідти вернулися.

Зізнанням полонених Паволоцький вірив і ні. Села Борова і Мульчиці від Стиру віддалені. Якщо австро-німці західним берегом ріки опанували, — російська бойова лінія йтиме через застірські села. — Млини, Сопачів, Ціолковичі, від постою корпусу верств 20—30, коло чотирьох годин маршу в спокійних обставинах. Та бо сили ворога на тому відтинку невідомі, невідома напевно фронтова лінія. Доводилося опрацьовувати пляни операцій у сліпу, на підставі можливо неправдивих зізнань “язиків”. Пригадали, що 16-та кінна орудує “іскровою” стацією бездротового телеграфу. У Людцканова знайшовся давніший шифр. Але дивізійні телеграфісти пояснили, що стацію оборудувати зможуть тільки на ранок наступного дня. До півночі Людцканов, Тинячкевич і Паволоцький обдумували пляни сперації. Надто клопотала багнista річка за Кухоцькою Волею. Наради закінчилися рішенням, що ранок від вечора все ж мудріший і з тим рішенням всі три прилягли задрімати. Заснути не могли: за ніч могло на фронті багато чого змінитися. На сході, після півночі, загуркотіла артилерія. Небо за лісом ясніло від безпереривних вибухів. Над ранком все затихло.

Посхоплювалися на світанку. Іскровики вже чверть години викликали російські штаби по той бік фронту, довгий час без успіху. Почулися, нарешті, слабі відповіді, десь здалеку, верств за півтораста. Надано зашифроване звідомлення:

“Тяжкими боєвими маневрами 16-та кінна і 100-на піша дивізії, в моїй команді, вийшли в район Кухоцька Воля. Спішно повідоміть лінію фронту. Операції прориву починаю негайно в районі Кухоцька Воля - Борова - Езерці - Мульчиці. Фронтовим частинам накажіть демонстрацію для улекшення прориву. Паволоцький. Начштабу Людцканов-Цанков”.

Радіограму передано. Напружено чекали відповіді, та апарат мовчав наче заклятий. По довгих хвилинах вичікування застукав уривано, беззвязно. Вистукав три рази — штаб, штаб, штаб — і замовк. Зіпсувався, чи може

хтось перехопив електричні хвилі. Надія на співділання фронту відпадала, треба було покладатися виключно на власні сили.. Становище погіршувалося тим, що радіограму міг перехопити ворог і її розшифрувати.

Не гаючи часу, широкими лавами рушили на схід. Появся, сімнадцятого дня від часу оточення дивізій ворогом, останній бойовий маневр-марш на сполучку з російськими військами.

XXX.

Почуття відповідальності за долю півтора десятка тисяч вояцтва Паволоцького ні на хвилю не покидало. Вмілою організацією й обережним маневруванням він форсував багнисту ріку, і підвів корпус під самий фронт у несподіваних для ворога місцях, при тім з смішно малими втратами: за шістнадцять днів корпус втратив з десяток вбитими та з сорок пораненими. Хотіли поранених залишити у Камінь-Коширській лічниці. Не мали однаке певності, чи озлоблений маневруванням корпусу ворог поранених не подобиває. Обслуга лічниці евакувалася, а з корпусу не погодився добровільно з пораненими зістатися ні один лікар. Наказувати знов — Паволоцький не мав серця: Місця в санітарних лінійках поки що виставало для всіх поранених.

Тепер надходили хвилі запеклого бою. Успіх задуманого діла полягав виключно на розпорядності старшин, впертості і відвазі рядового вояцтва, їх бажанні пробились до своїх.

По сході сонця лісами вирушили облегчені піші розстрільні і кінні розіїди. За ними піхотні кулеметні дивізіони, бригада кінноти і артилерія. Гусарські полки зо своїми кулеметами йшли у прикриттю атакуючих частин з запілля, готові при потребі кинутися атакуючим на поміч.

Піхотні розстрільні йшли байдоро. Знали, що не одному з них суджено сьогодні згинути, та смерть вважали лекшою від повільного конання в тaborах полонених. Ко-

жний ніс на собі тільки кріс, повні набійниці набоїв і ма-
леньку лопатку окопуватися.

Йшли мовчки, зрівноважено. Без стрілу вийшли на
окраїну лісів. У віддалі, верстви за півтори, за полями,
розкинулися чорні деревляні хати великого села, вкриті
почорнівшими від часу очеретом і соломою. За хатами
зеленів бляшаний дах церкви. На східному кінці підій-
малися вверх блідо-синяві струмки диму дотліваючих
згарищ хат. Село без знаку якого будь руху, підозріло-
мертве.

Поодинокі їздці повільно зближалися. Розстрільні лі-
сом подалися в обхід села з півдня й півночі. Коні потягли
збиті наспіх невеликі плоти на випадок переправи через
річку. На окраїну підтягнулася артилерія і штаб, за піхо-
тою пішли в обхват села уланські полки. Минали хвилини
напруження.

У цей час з місця ночівлі пригналися звязкові запільних
розіздів. Привезли повідомлення, що фільварк заняла во-
рожа кіннота, силою одного полку. Місце відпочинку кор-
пусу ворога викрив, жде розпоряджені. Розізди завважили
відділ, силою чоти, що погнався зараз же назад, очевидно
зо звідомленням до своїх вищих команд.

Запільні розізди посилено двома сотнями з кулеме-
тами. Наказано без потреби ворогові не виявлятися, а
повільно відходити за гусарською бригадою, вдержуючи
з нею тісний звязок. Коли ж ворог насідатиме — збивати
його надмірну охоту огнем.

Між тим чолові розізди задержалися під самим селом.
Повільно рушили далі, крок за кроком. І раптом почва-
лали назад. Слідом затакали з села кулемети, посипалися
крісові стріли. За хвилину заговорила артилерія.

Вісім гармат корпусної артилерії, у мент вискочивши
з лісу, знялися з передків. Хвилин через пять громили вже
село. Перепало церкви — на церкві тільки міг бути воро-
жий обсерватор. Друга батерія стала на позиції у придо-
рожному рові, на виїзді з лісу. Біглий огонь шістнадцятьох
гармат зробив своє. Ворожі відділи зпочатку поодиноко,

а далі гурмами схоплювалися з землі і зникали за хатами. Знялася з позицій ворожа батерія. Від піхоти прислано повідомлення, що ворог відходить на Борову, спиняється однак за річкою.

Кіннота почвалала наздогін. Швидко проскочила село. Гуркіт стрілянини долітав вже з віддалі, за селом верстви зо дві. Втягнулася в село решта батерій піхоти і обози, за ними гнали кінні батерії Холмського. На поля вискочили з лісу аріергардні гусарські полки. У невеликій віддаї за останнimi рядами гусарів виткнулися кінні розізди ворога. Гусарські лави повернули в контр-атаку, їх випередили, однак, гармати Холмського. З перехрестя вулиць Холмський обстріляв узлісся, звідки гусари щойно вирвалися. Розізди ворога заховалися, за те ворожа батерія десь з лісу відкрила огонь по селу.

Завязалася густа стрілянина на обох крилах. Звідти насідав на піхоту ворог від Вільки і Войнівки. Натискав з трьох сторін, з четвертої — прикритий річкою, стимував наступ. Настав час очайдушної акції, коли рішають хвилини. Числитися з стратами тепер — було б божевіллям. Не відходити ж знов, зпід самої бойової лінії фронту, у вороже запілля й винищувти силу зізгагуватими маршами то до рукавів Стоходу, то до лінії фронту, або колесити в одному районі наче пес, що крутиться в погоні за власним хвостом.

Керму операціями Паволоцький тримав міцно. Пробоєвими частинами керував Оленич, аріергардом — Дараган. Крилами — піхотні старшини; про їх назвища він не встиг навіть довідатися. Наказав крилам підтягнутися обабіч села, виділити два полки в резерв пробоєвої уланської бригади. Ворожий натиск на крила відбивати з укриття кулеметним дивізіонам і артилерії. Гарматні дивізіони уставлено поокремо. Кожний обстрілював свій відтинок — на схід і захід, північ і південь. Як тільки ворог витикався на поля — огонь гармат, картечами, заганяв назад в ліси.

Улани у міжчасі осягнули річку. Ріка, не ріка — до-

брим конем, здавалося, перескочити можна, та зза неї ворога не дістанеш. Завязався бій над річкою. Уланам допомогли піші полки. З західного берега привітали залігшого на східному березі ворога перехрестним огнем десятків кулеметів. Не дармували і батерії. Де в брід, де вплав, а де на плотах піші полки опанували східним берегом в двох місцях. Збільшивши свої сили, кинулися на штики. Ворог подався в напрямі Борової. Міст знищити не мав змоги, зірвав тільки частину настилу.

Направа мосту тягнулася з годину. Дерева не бракувало на місці, а замісць настилу вжили дощок зо стель покинених хат, дверей. Одна по одній проскакували через міст гармати, рушили вози. Поки ворог почав обстріл містка артилерійським огнем — проскочило три артилерійських дивізіони. Четвертий, у той час, гатив прямою наводкою позад і вперед себе, викручуючи лафетами у всі боки.

Огонь одного дивізіону розвівався тепер на повних 360 степенів, замісць 90. Сила огню тим самим на три четвертини змаліла. На пробоєві полки повернув розпорошений ворог, значно скріплений частинами з фронтової лінії. Гусарська бригада кулеметним огнем осаджувала насідаючу ворожу кінноту з запілля. Та ворог вперто грався вперед все більшою масою, наміряючи приперасти гусарів до багнистої річки. Інші ворожі частини показалися попри річку на крилах гусарської бригади. Верстви чотири напереді ворог звязав рухи уланської бригади, заставив кінноту спішитися. Затяжний бій загрожував оточеним дивізіям загладою. А зовсім близький російський фронт не озивався зовсім, хоч відgomін запеклого бою за ворожою боєвою лінією не почув би хіба зовсім глухий.

Поки улани з піхотою не опанували берегів річки — Паволоцький зо штабом був з ними, щоб перебіг операції бачити і краще небезпеці зарадити. Тепер кинув резервову пішу бригаду уланам на поміч. Оленичу і Тинячкевичу наказав відкинути ворога зо свого шляху й здобути Борову у щоб то не стало. Дивізіонові Холмського перевіритися на східний беріг і з догідної позиції підтриму-

вати гусарську бригаду. Самий з Людцкановим знов переїхав на західний беріг, до гусарів. На них тепер звалилася вся вага ворожого удару. Гусарським полкам наказав стримувати ворога на річці для забезпеки передових частин наступаючих на ворожий фронт. Звідти долітали безнастанній клекіт кулеметів, гудіння гармат, густа крісова стрілянина. Гармати Холмського зза річки били вже по Кухоцькій Волі, однак ворога огонь не стримував. Спішившися, він вперто, сяжень за сяжнем, зближувався до містка. Фронт оточеного корпусу витягнувся велітенською буквою О. Річка напоперек надала йому вигляду грецької букви Θ, "фита". Але фита загрожувала стиснутися по річці у вісімку. Вісімка принесла б загладу гусарським полкам.

Вже з полуночі, — одержавши повідомлення Оленича, що улани увірвалися в Борову — Паволоцький дав наказ відходити за річку. Лави півколом посувалися поступінно, півколо звужувалося. Ворог швидко завважив відступ. В напрямі на місток з Кухоцької Волі вискочили кінні ворожі лави, силою чотирох ескадронів. Збили поріділі лави на стику чернігівського і ніжинського полків підскочили до містка на відстань двісті-триста сяжнів. А криловим лавам бригади до містка зіставалося ще по добрій верстві. Фронт заломився у букву З, до мосту стрілкою. Замокли батерії Холмського — доводилося бити хіба по своїх.

Але встигли підскочити до мосту два чернігівські Максими. З десятком кулеметних стяжок вмект опинилися на землі. Двоколки погналися за міст, а Максими четверо зігнених людей бігом потягнуло у протилежний бік, до ворога. Ще через момент засточили по надбігаючим ворожим лавам.

Земля вкрилася численними трупами. Кіннота відхлинула за укриття сільських будівель. Ворожі кулемети затакали з дахів. З обох сторін знов заревли гармати. Стрілянина згодом ослабала, лише ворожі артилеристи намагалися рознести місток, та ніяк у нього не могли попасти. Катастрофу на якийсь час відвернено, а відвернула її очай-

душність чотирьох людей. Групками по трьох-чотирьох іздців гусари пробігали через міст, гналися на крила за-безпечити відхід товаришам. Півколо по західному березі все звужувалося. Скоро кулемети опинилися у вершку дуги. Павлоцький керував переправою сигналами шаблі, голос вряд чи хто почув би у клекоті стрілянини. Під-скочив до кулеметів, бажав довідатися, хто то ті, відважні, що очайдушним вчинком врятували бригаду. Не здивувався, пізнав за қулеметами Отаманенка і Петра. Роз-правляли стяжки бородатий полтавець Ященко, запасний, батько чотирьох дітей, і безвусий молодик Шелест, з Чер-нігівщини. Крикнув їм підтягатися ближче містка.

— Ще поспіємо! — старався перекричати гук бою Отаманенко, не відриваючися від ручок Максима. І знов натис забезпечник. Кулемет зацокотів, бо й пора була. Ворог у спішенному строю вирвався зза будівель. Заліг на межах городів, за зламками плотів. Перебіжками, під при-криттям вогню своїх кулеметів, підбирався до мосту все ближче й ближче. Та половина полків вже проскочила міст. Немало лежало нерухомих по дооколичних полях, насуміш гусарів і коней. Лекше ранених підхоплювали у сідла вціліли товариші й рятувалися за річку. Важко ранені, стогнучи й кленучи все на світі, корчилися в муках, вичікуючи того чи іншого кінця бою. Жаль було бойових товаришів, та... Не можна ж посилати на смерть ще більше людей, щоб підобрati важко поранених. Суворі закони війни не передбачують розему зброї для улекшення тер-пінь пораненим. Обопільна згода настає тільки тоді, коли на побоєвиці загниває велике число трупів і живі не в sta-ні витримати млісного смороду мертвих тіл. Годин за чотири-п'ять побитих позакупують і знов косять людей поко-сами.

Обстрілом ворога зза річки його рухи спараліковано. То там, то там швидко виростали горбки землі, ворог окопувався. Звязані боєм з чола, переочили гусари небезпеку з крил, на східному боці З півдня, від Тиховіжу, гнала на переріз ворожа кіннота. З північного боку бігла густа пі-

ша розстрільна. Першим доглянув ворога на своєму боці річки дивізіон Холмського. Поки повернули гармати — ворог підскочив на віддаль менше версти. Шість гармат зірвалося вскач на нову позицію. Позіставші відбивали насоки картечами. Ворог поносив страти, місце вибувших займали свіжі бійці. Зближувалися до шляху впертої по-слідовно. Спішена гусарська лава привитала піхоту огнем і змусила її залягти. На південному крилі свіжа ворожа кінна частина гналася без упину. Кинулися гусари ворога затримати, але сили були занадто нерівні. Кулемети Отаманенка і Волосенка зацокотіли по кінноті через річку. З того скористав ворог під селом. На бігу обстрілюючи з автоматів останніх їздців, підбіг кроків на сотку до гусарських кулеметів. Їздці ледви змогли підхопити кулеметчиків і проскочити за міст. Оба Максими дісталися ворогові.

Слідом рознесено міст піроксіліновими шашками. Тепер всею силою обрушилися на ворога. Завязався ще один бій, та гусарам на допомогу гнали вже уланські полки зо старим Оленичем на чолі. Оленич відрапортував, що Борову зайняли фронтові російські частини. Піхота йде зайняти позиції здовж річки*), за яку гусари мало не пів дня крівавилися. В Боровій і околицях улани й дивізія Тинячкевича захопили чотири гармати й соток три полонених. На останку повідомив, що в Росії новий верховний головнокомандуючий, цар Микола II, а Дилда-главковерх*), пішов на Кавказ. Після рапорту, щойно, почув Паволоцький, що з боку у нього спливає кров. Підіхав скрівавлений Людцканов, куля застрягла у нього у мязах щоки; з простріленою ногою приштикульгав Дараган, з обвязаною головою Немирич, з рукою на перевязі Алібеков. Підходили й підіздили молоденькі корнети й поважні ротмистри, старшини, підстаршини, артилеристи й гусари. На шляху відкрито

*На тій ріці устійнився фронт до літа 1916 року.

*Дилда — довгий на зрист півголовок. Так справді звали старшини вел. князя Миколаєвича за зрист і здібності.

перевязочний пункт. Улани, в цей час, далеко погнали візливого ворога.

Рана Павлоцького виявилася легкою — прострілено мязи у боці. Пригадав про очайдушну кулеметну чвірку. Йому сказали, що всіх їх забрано в останній хвилині поранених. Не поранений один Ященко. Знайшов їх коло санитарних лінійок. Шелеста поранено в плечо, Отаманенко в бік і в шию. Найтяжче поранено вахмістра Волосенка — в ногу, в бік і куля пробила його наскрізь нижче живота. Шелест і Отаманенко слабо усміхнулися, коли Павлоцький підійшов до них. Волосенко маячив у високій гарячці.

— Як з ним, виживе? — спитав, ніби байдужно, полкового лікаря Орлова, що заходився коло безпритомного.

— Не можу певно сказати, — розвів лікар руками. — Цих дві рани пустякові. Але рана в животі задавнена. Пробитий мочевий міхур, міч виллялася у нутрі. Може й виживе. У всякому случаю полежить в госпіталі місяців десять, або й рік.

— Старайтесь вдергати його при життю, — Павлоцький сказав прохаючо. — Його і його товаришів відвага врятувала нас всіх.

— Робитимем все, що в нашій силі. Але знаєте, пане полковнику, медицина не всемогуча. Я не маю навіть чим міхур випорожнити. Як що не помре в дорозі — виживе...

— Старайтесь! — повторив відходячи. — А як же ви, мої герой? — ласково звернувся підійшовши до Отаманенка й Шелеста. З забинтованою шиею і підборіддям Отаманенко тільки блідо всміхнувся. Шелест бадьоро відповідав:

— Виживемо, ваше високоблагородіє!... Вахмістра Волосенка шкода... Його поранено тоді ще, як ми повертали кулемети на обстріл крил... калюжа крові з нього витекла...

— Ну, ну... Не розбалакуй багато! — кинув йому ніби суворо. Стиснув руку прaporщику й рядовику-гусарові на прашання. Не хотів розчулюватися... Оте подавання руки штабовим старшиною рядовикові в російській

армії було чимось таким, про що рядовик не смів навіть мріяти.

Важко ранених санітари повносили в лінійки. Довгий їх ряд повільно покотився по шляху на схід. Зо сходу надійшов піхотний полк обсадити берег річки. Відогнавши на десяток верств ворога — верталися уланські полки. Змаліла 16-та кінна дивізія вишикувалася в похід; на заслужений відпочинок. Під Боровою піджидала кінноту 100-на піша ополченська дивізія, її співбрат в походах і боях...

Під звуки бойових маршів кінних полків, з розвиненими штандартами, втяглися в Борову змалілі дивізії, гуркотіла звільна артилерія. Не бракувало скровавлених убрань, забандажованих голов і ший, рук на перевязці в уланів і ополченців, траплялися в артилерії, але в гусарській бригаді біліли перевязки у кожній трійці, чи то гусарів, чи то старшин. Відбувався в Боровій марш героїчних калік, ціною свого каліцтва врятувавши не одну ще тисячу сіл, містечок і міст від жахів воєнної хуртовини, руїни й загибелі.

Зо сходу в Борову втягалися фронтові піші частини, їхали кубанські козацькі полки. Струнко вирівнявши ряди проходили і проїздили по при маршуючих на схід. На ознаку пошани схилялися полкові прапори перед старим, пів тисячлітним, кулями подіравленим, чернігівським штандартом, жовто-блакитної й малинової, з архангелом, барв, увішаному орденськими стяжками ордерів Юрія й Олександра Невського, з великим Юріївським хрестом у лавровому вінку вгорі, замісць двоголового орла. Схилялися прапори перед штандартами молодих кінних полків і перед новенькими прапорами полків ополченських. Всі бо вони кровю бійців здобули право і гідність з старою славою чернігівського штандарту рівнятися.

На відпочинок обом дивізіям відведено великий район, від Стиру до сіл Дубровська і Озера. У своїому останньому наказі Паволоцький, ще як командуючий корпусом, дякував старшинам і вояцтву за гідне й чесне виконання

обовязку супроти рідної землі. Наказував виготовити на-
городні листи всіх учасників запільного сімнадцять-днев-
ного рейду, включно з убитими і на побоєвищах покину-
тими. І повідомляв про розвязання формaciї. Самий ждав
на прибуття вищого начальства, щоб з комandanта кор-
пусу перейти на неповну сотку свого, третього ескадрону
чернigівського гусарського полку.

Про рейд 16-ої кінної і 100-ої ополченської дивізій
вищі воєнні команди замовчати не посміли. Завдяки рей-
дові ворог мусів відйти від Стиру на добрий одноденний
марш, звільнити тисячі з три квадратових верств окупо-
ваної території, з сотку сіл, на Волині й Поліссі не густих.
Бій під Кухоцькою Волею став не тільки переломовим мен-
том ворожого натиску на схід, але й першою перемогою
російських військ у довгому ряду літніх поразок. Неза-
довго Брусілов переконав неймовірне вище начальство, що
його армія не втратила здібності наступати — зимою здо-
був Чарторийськ, розгромив 14-ту німецьку дивізію і за-
хопив у повному складі в полон один з кращих німецьких
полків кронпринца. Та по всьому фронту почалося довге,
и вісім-місячне висіджування в окопах без акції і без страт.
Тижні минали без випадку хоч би поранення в корпусах
і арміях.

Нагороди учасників рейду не забарилися. До двох
тижнів одержали золоті Юріївські хрести другої степені*),
гусари ~~Ященко~~ і Шелест ~~автоматично~~, по нагородах, обох
іменовано вахмістрами. Одержал золотий хрест другої
степені обійдений нагороною за Oleшиці вахмістр Скля-
рук. Хорунжого Отаманенка нагороджено ордером Юрія

*Вояцькі Юріївські хрести й медалі (медалями нагороджувалося
й жінок, прим. — фронтових сестер милосердя) давали вояцтву не
погані привileї. Хрест 4-ї степені — звання ефрейтора, 3-ї степені
— десятника, 2-ї степ. — старшого десятника і 1-ї степ. підхорун-
жого. Крім цього — досмертну пенсію (коли вмирав — пенсію одер-
жувала його жінка до своєї смерті, або діті, до повноліття): За
медалі — послідовно по степеням — 12, 18, 24 і 36 рублів річно.
За хрести: — 36, 60, 96 і 120 рублів річно. По звільненні з війська на-
городжених охочо приймали на службу в поліцію і жандармерію.

четвертої степені й підвищено в корнети. Вахмістра Петра Волосенка “за відвагу і самопожертву проявлену в боях під Кухоцькою Волею”, — височайшим наказом імператора нагороджено ордером Юрія четвертої степені у лавровому вінку й іменовано корнетом*). Всіх старшин нагороджено срдериами Анни, Станіслава, Володимира, Юрія, в залежності від того, який ордер той чи інший старшина вже мав.

Юрія одержали Немирич, Алібеков і Вачнадзе. Оба ротмістри по двох місяцях стали вже підполковниками, Вачнадзе ротмістром. В обох дивізіях не знайшлося ні одного старшини, ні одного вояка не нагородженого бодай Юріївською медалею.

Та не дістав ніякої нагороди головний спричинник нагородження всіх інших, їх командант, підполковник Павлоцький. Вище начальство забуло виготовити його нагородний лист. Аж на весні 1916 року, за персональним вмішанням нового командуючого південно-західним фронтом, генерала Брусілова і командуючого армією, генерала Кaledіна, нагороджено Павлоцького Юріївською зброяю і рангою полковника*). Коли б не коверзи темних сил, не ранга полковника його за рейд чекала, а ранга генерал-лейтенанта і становище команданта корпусу, як пророкував колись, на початку війни, старий піхотний надпоручник в дорозі до Києва.

XXXI.

Після ехидного хитруна Мушки-Кулініна чернігівський полк набув врешті доброго постійного команданта. Був ним старий полковник Володимир Миколаєвич Дессіно, — він перший з вищого начальства зявився в полку. За ним

*Автентичне, змінене тільки назвище тощо підстаршини чернігівського полку. Це одинокий случай іменування старшиною звичайного підстаршини в кінноті.

*Юріївська, або “золота” зброя ніякого золота не мала. До шаблі чіплявся юріївський темляк і хрестик на вершку рукояті.

слідом повернув з госпіталю генерал Чорний. З полковником Ніколаєвим, пограничником, призначеним команда-том гусарської бригади, зявився хахол Володченко.

Полковник Дессіно, з Васильківського повіту, не то з українізованих французьких роялістів, не то з італійців. Поставна, зрівноважена людина зо шпакуватим волоссям і такими ж, коротко підстриженими вусами. Тільки старшинська кокарда й дві білі полоски на захистного сукна погонах відріжняли його від звичайного рядовика. Навіть вояцького сукна шинелю ніколи не перешивав. Але вояцький убор аж надто йому лицював. Виявлялася стара кров і віками набувані прикмети вояка. Ніколи не підвищував голосу, не гнався за салютуванням. За полк дбав, як не всякий батько за дітей дбає. З Павлоцьким якось зdrжився відразу, може тому, що оба були Володимирами Миколаєвичами, хоч ділила їх занадто велика різниця в літах; Дессіно був старшим без малого не два рази. По українські говорив чудово, по російські з питомою українцям вимовою, що дасть себе пізнати за кого б себе людина не видавала. Зійшовся і з начальником дивізійного штабу, генералом Чорним. За те не злюбив його Володченко, ні полковник Ніколаєв. Уже в першому своєму наказі по полку видав Дессіно такий уступ:

“Мною завважено, що при зустрічах з старшинами, віддаванню чести і ставанню у фронт, курящі гусари кидають цигарки на землю. На будуче наказую тримати цигарки в опущений лівій руці. Старшинам цей уступ відповідно гусарам пояснити.”

Ця, здавалося б, маленька полекша у складному воєнному ритуалі віддавання пошани старшинам зразу прієднала гусарські симпатії до нового команданта. Новини не злюбив Володченко, але за прикладом чернігівців пішли всі полки дивізії.

Зима проминула спокійно на одному відтинку. Тиждень на позиціях під селом Езерцями, тиждень в резерві, то в Мульчиці, то в Більській Волі, або в Рудці Більсько-Вольській, трьох сусідуючих селах верств з десяток у запіллі.

На місяць, по новому році відведено дивізію у глибше за-пілля. Чернигівський полк попасав у селі Озеро. Прибули туди підполковники Залєскі, Бузинов і полковник Подгур-скі. Після пяного бешкету Подгурскі забрався з полку на-завжди. Підполковники приняли сотні. По Різдві прибув Камелюков, заняв становище помічника команданта полку, але також ненадовго. Його призначено командантом полку чорних гусарів — 5-го гусарського Олександрійського*), її величності.

Прибула в полк ще одна напасть на гладкій дорозі — жінки-воячки. За час відступу 1915 року мало не в кожній частині все знайшлося по парі хлопчаків, що втратили всю ріднію у відступі. Малих відсилали у сирітські domi, трохи старших — приймали на службу на правах вояків. Клопотів з ними не мали. Не один такий хлопчак у розвідках від-значився. Тимчасом набирався войовничого духу жіночий рід, певно втративши віру, що “православіє, престіл і бать-ківщину” здолають оборонити мужчини. З того, перейня-того бойовими інстинктами жіноцтва сформовано курінь прaporщика Бочкаревої трохи пізніше. Вийшов з тої фор-мації тільки сором. Побувши на фронті — трохи ні поло-вина куріння розіхалася по госпіталях — родити. А решту забрали в Петербург для презентації перед всякими по-сольствами й місіями.

В чернигівський полк прибуло дві їх, через кілька днів одна по одній. Старша, якась саратовська куховарка чи по-коївка, Тетяна Макушкина, мала солідну будову й не менш солідну vagу. Відмовляли її від вояцького ремесла Дессіно, Камелюков і Паволоцький, відхрещувалися, гей би від не-чистої сили Немирич і магометанин Алібеков. Та бо жінка була принята штабом корпусу! Приняти її в ескадрон — комandanти відмовилися категорічно. Приділили у полкову канцелярію — але писала Макушкина занадто шкарадно й повільно. Нічого діяти, призначили розсильним. З неї ко-

*Чорними звалися тому, що носили чорні долмани й рейтзузи. По тій же причині 15 гусарський український полк звали червоними гу-сарами, за все червоне.

ристи полк не мав найменшої, по за нищенням вояцького пайка. Через півроку поїхала в запілля — родити. А що зачислено її під мужським ім'ям Анатолія, то всі сміялися: — вертаються, мовляв, біблійні часи — Абрам родив Ісака, Ісак — Якова... а Анатолій Макушкин родив сина чи дочку.

Інша дівчина, років сімнадцятьох, умово добре розвинена, а красуня, якої пошукати. Справжня, запалена патріотка по успосібленню. Назвала себе Евгеном Михайлівським і під тим ім'ям її зачислено. Походила з окупованих губерній. Зачислена під правдивим іменем і назвищем, бо Евгенією й звалася. Бути писаркою дівчина відмовилася. Призначено її в команду телефоністів. Спокуси для неї на кожному кроці траплялися. А отже, дівчина заставила всіх забути, що вона жіночого роду. В її особі полк набув справді цінного вояка. Виконувала служbowі обовязки, несла тягарі й невигоди окопного життя. Після революції з нею одружився штабс-ротмістр князь Ухтомський*).

Не одного гусара й старшину засватали дарунки від невідомих. Перед Різдвом і Великоднем всі народи імперії циро відклинулися на заклик влади й Червоного Хреста помагати фронтові пакунками. Пакунок з адресом і листом посилаючої особи потрапляв у руки першого лішого, чиє ім'я якраз було на черзі у списку при розподілі. Виникали смішні случаї. Молодий гусар сипав компліменти красі й молодості старої бабусі; вчений однорічник чи старшина прохав не менш вчених книжок у неписьменної служниці, інший прохав прислати на пам'ять пасмо волосся у мужчини й діставав відповідь про неможливість прохання виконати; чому — бачив самий зо знимки поважного лисого добродія. Пошта приходила регулярно три рази тижнево. Відкрито чергові відпустки гусарів і старшин. Павлоцький плянував поїхати у відпустку на провесні, щоб за одним заходом розпорядитися з сівбою. Нудьгу позиційного сидіння вбивав читанням, часто писав рідні. Відкривав дружині свої болі і трівоги, звірювався сумнівами, шукав

*Князь Юрій Ухтомський — талановитий маляр, розстріляний у серпні 1921 року в Петербурзі, з жінкою разом, в часі терору.

розради. На бездушному папері не можна висловити всього, що людина відчуває. В писаннях навіть геніального поета, письменника, все знайдуться недомовки, неясні думки, багато можна ще прочитати поміж рядками. Або, напишить малій дитині два слова: "мама" і "смерть". Одне міле, друге страшне. Слова ті дитині здаватимуться сполученням незрозумілих закарлючок і до розуму дитини не промовлятимуть. Наколи ж дитина усвоїть собі розуміння цих закарлючок, знов переконається, що слово складається з поодиноких частин, букв, з словом не звязаних, бо з тих букв складаються і інші слова. Отже, всякі вислови й розуміння сполучені з раз принятими ограниценими формами. Душа ж людини границь не знає, і форми її звязують.

З перемазаних і покреслених цензурою листів Марії Олександровни не багато міг довідатися. Листки паперу чорніли плямами. Вправлялися мало знаючі цензори на звязних листах хлопця, на каракулях малої Олі. Вимазували цілі речення, уривки і поокремі слова. Здогадатися, що саме викреслено — важко. Попадалися, наприклад, такі речення: "Бушує у нас по селях... — викреслено три рядки — ...вісімнадцятеро дітей". Мова йшла, очевидно, про якусь пошестер, від якої ті діти повмирали. З під руки цензора виходило, що то тих вісімнадцятеро дітей по селях бушують. Мимоволі приходила думка: чому ж тих дітей не спиняти їх родичі, а коли вже й вони не можуть з ними порадити, то існує ж поліція...

В іншому листі дружина, очевидно, писала про все зростаючу дорожнечу, торгівельно - промислові змови й апетити. писання робітництвом петицій до царя. Либонь підпилий цензор випустив такий архітвір своєго вміння: "В Київі кавалок — замазано кілька рядків — людської — пляма на два рядки — ноги — пляма — пів рубля коштує. Робітники не хочуть — довга пляма — поліцію — пляма — до роботи гнати. Рішили писати — пляма — петицію — довга пляма — до — пляма — Титів Пудичів*). Цензор

*Тит Пудич — згірдна кличка купців.

свідомо може так “жартував” з людськими листами. Але адресатам від того не лекшало. Виходило, що в Київі вже йдять людей, якщо кавалок ноги пів рубля коштує; робітництво, чомусь, не хоче поліції гнати до роботи і рішило писати петицію не до царя й уряду, але до купців.

Про всі ті неясности довідався Паволоцький прибувши до дому. Пів рубля коштував не кавалок людської ноги, а кавалок звичайного мила. По великих містах відчувався брак харчів. Робітництво домагалося підвишки по мірі зросту дорожнечі, домагалося урядового встановлення твердих цін, протестувало, і не робітництво поліцію, а поліція робітників мусіла до роботи гнати, та не дуже похочувала. Держава повільно котилася в обійми революції, покищо малопомітно. Довідався у відпустці про свіжі ягідки гуманності й патріотизму великих і маленьких владарів. Граф Красіцькі, голова комітету опіки над біженцями Гроденської губернії, одержав від уряду 320 тисяч для роздачі біженським родинам. Три тисячі роздав, а 317 тисяч спожили самі комітетові. Член державної ради, сенатор Зубчанінов, заснував допомоговий біженський союз “Северо-Помощ”. Але та Северо-Помощ обернулася у Собіпоміч; Зубчанінов дістав від міністерства фінансів аж 40 міліонів для нещасливих біженців, потребуючим не роздав ні навіть сотки рублів, а міліони поділили між собою комітетові; все високі достойники. Отак і на людській нужді й слізах наживалися. Звіту від них ніхто й не жадав; рука руку міє... Зажадали звіту низи народні, але покищо терпіли мовчки.

На фронт вертався Паволоцький не самий. Іхав з батьком дванадцятьлітній Олег Паволоцький, батьковими оповіданнями про фронтове життя надзвичайно зацікавлений. У тягаровому вагоні Дегтяренко доглядав чотирехногого ветерана русько-японської війни, “Михайла”, властивіше Мішку, давного Олегового приятеля. Хлопець намірявся пробути на фронті все літо і коня везли задля вдоволення його майбутніх вояцьких аспірацій.

А між тим російська імперія готувалася ще раз попро-

бувати своїх сил у наступі. Невдачника Іванова, по довгих непорозуміннях між військовою і придворною партіями, замінено Брусіловим. Північно-західним фронтом місяць перед тим призначено Куропаткина. Збіgom обставин фронтами тепер командували три Олексії*). Олексій Еверт свій фронт осоромив березневим наступом в районі озера Нароч і Сморгоні, за два дні втративши дев'ятьдесят тисяч, а нічого не здобувши. П'ятьдесят тисяч втрат понесла сема армія на Буковині у грудні. Нарада головнокомандуючих фронтами вирішила наступ на Вільну; південно-західний фронт мав завдання сусідам підпомагати. Фронтові Еверта дано потрійну над ворогом: чисельну перевагу в людях, фронтові Куропаткина — подвійну. В пасербах Росії зостався Брусілов — його фронтові надано лише 20 відсотків переваги над ворожими силами.

Сильні, західний і північно-західний фронти підвели під монастир, а наступати довелося самому Брусіловському фронтові, сильними сусідами не підтриманому.

На заході у цей час австрійці громили італійців в околицях Азіяго. Італійці — народ невойовничий. Представники Італії на милість Божу проходили Росію починати наступ, врятувати Італію, так, як в початку війни російський наступ у Прусії врятував Францію. Проходили Францію і Британію. Але там точилися тижнями завзяті бої на Сомій під Верденом.

На нараді головнокомандуючих — німецького Фалькенгайна і австрійського Конрада фон-Гетцендорфа, 15-го травня 1916, рішено зняти корпуси з російського фронту, щоб швидче поконати союзників. Йшла одночасно висока політична гра: Фалькенгайн і кайзер Вільгельм вимагали призначення фельдмаршала Макензена головнокомандуючим східним австрійським фронтом. Домагання занадто по-нижуvalо престіж імперії Габсбургів. Гетцендорф, ерцгерцог Йосиф-Фердинанд та інші генерали про Макензена не хотіли й чути. Свій добре укріплений східний фронт вважали добре забезпеченим від всяких несподіванок війни.

*Олексій Миколаєвич Куропаткин, Олексій Ермолаєвич Еверт і Олексій Олексієвич Брусілов.

В початку наступу проти Брусілівських армій стояло сім армій австро-німецьких: — 4-та, Франца-Фердинанда, силою до 480 тисяч бійців, в районі Луцька-Ковеля; 1-ша, ген. Лінзінгена, в районі Дубно; 2-га, Макензена, — Львів-Броди; Південа армія, ген. графа Ботмера, Львів-Тэрно-*е* піль; 3-тя, ген. Гронau, в районі Бучача; 7-ма, ген. Пфлянц-Болтіна — Заліщики-Чернівці. Крім того резервова армійська група ген. Пухалло*). Від них напівніч — армії фельдмаршала Айхгорна і ген. Бем-Ермолі, в команді принца Леопольда Баварського. Фронт кожної армії не перевищував 50 верств. Успіхи армій Брусілова заставили кайзера увесь східний фронт доручити Гіндербургу й Людендорфу.

На своєму 400-верстному фронті Брусілов орудував чотирьома арміями, проти сімох ворожих. Девятою, ген. Лечицького, у складі 12, 41, 33, 11 піших та 3-го кінного корпусів; Семою, ген. Щербачова, 16, 22, 2 піших і 2-го кінного корпусів; одинадцятою, ген. Сахарова, — 8, 7, 17 18 і 6-ий піші корпуси та окремі дивізії кінноти; восьмою, ген. Каледіна, найсильнішою армією, у складі 32, 8, 40, 39, 30, 46, 24 піших і 4 та 5 кінних корпусів (8-ий корпус знято з фронту Сахарова). З провалом наступу Еверта Брусілову на якийсь час передано третю армію, ген. Леша і три корпуси гвардії, в тому один кінний, в загальній команді ген. Безобразова то корпусних: ген. Рауха, принца Мекленбург-Шверинського і вел. князя Павла Олександровича. Нездару Безобразова у скорому часі замінив ген. Гурко. Додавши до гвардії 46 і 24 корпуси, Брусілов сформував Осібну армію, на стику 8-ої і 3-ої, в команді того ж Гурка.

На лівому крилі свого фронту Брусілов мав зрадливо-го сусіда, невтральну Румунію, що воювати не хотіла, однак наставилася на окупацію Бесарабії, як тільки центральним державам пощастило б відогнати росіян далі на схід. На фронті бралися ділових генералів. Каледін, після важкого поранення, щойно набирався сил. Лечицький переходив крізь на запалення легенів і армією тимчасово коман-

*Правдоподібно Пухальского, того самого, що у 1918 році українські відділи змусили піддати Перемишль.

дував генерал Кримов. Схильний до сухіт Щербачов часто занепадав на груди. У Сахарова не виздоровів після важкого поранення, ген. Гутор, командант шостого корпусу. Інші корпусні, як Заячківський, Яковлів, Ерделі, Скоропадський — особливими військовими здібностями не визначалися, хоча їм не бракувало відваги.

Нарада головнокомандуючих фронтами під проводом верховного головнокомандуючого, царя, чи, властивіше, генерала Олексіїва, відбулася ще в початку квітня. В нараді брали участь начальники штабу фронтів: Сіверс, північного, Квецінський*) західного і Клембовський — південно-західного. Сіверс поводився обережно: його армію німці погромили у 1915 році не гірше армії Самсонова. Віри у свої здібності полководця Сіверс не мав, не мав її також Клембовський, але оба були дуже спосібними начальниками штабів. Квецінський у всьому наслідував неповоротного Еверта. На нараді порозумів Бруслов, що на Еверта й Куропаткина покладати надій не доводиться. Хоча точний день початку наступу для всіх фронтів установлено, то вони все відкладали, поки наступати вже не стало як. Нарада командармів південно-західного фронту все таки вирішила у призначений день операції починати.

Вістки про рішення нарад розійшлися по частинах. Не велике диво, що довідався про те ворог, на другому боці. Точний день майбутнього наступу сказав перебіжчик, драгунський вахмістр, прусак. Павлоцький, що його допитував, не знав, що думати. Вищих російських генералів за балакучість судити не було можливим. І знов закружляла поміж вояцтвом чутка про зраду генералітету. Головною винуватою називали царицю Олександру. Говорили, що ~~она~~, користаючись з відсутності царя, щоденно переговорює каблем з Вільгельмом II, своїм кузеном; що на Зимо-

*Генерал Каледін — отаман донських козацьких військ — застрілився у січні 1918 р. Кримов — застрілився 1917 року у поході на Петербург. Бруслов, Клембовський і Гутор перейшли на високі воєнні становища в Червону Армію. Квецінський за часів Керенського командував київським воєнним округом.

вій Палаті установлено сигнальні шкла і цариця персонально, ночами, сигналізує пролітаючим німецьким цепелінам. Підводний кабель, через Данію, до війни справді існував. У початку війни німці перетяли кабель на морі, а в бойовій обстанові виловлювати з дна моря кінці і їх вязати — неможливо. Цепеліні зявлялися над Петербургом два чи три рази впродовж війни, та пущені, можливо самим ворогом, чутки підривали віру вояцтва у провід. Розяснення старшин не помагали. Вояк ставав замкненим у собі, все частіше провожав старшину важким, ворожим зором. Озлоблення на війну і її спричинників набирало небезпечних форм. Бракувало когось, щоб ту озлоблену масу організував, кинув їй гасло розправи з Богу духа винним старшинством. Кіннота й артилерія тим впливам поки що не підпадали, все ж озлоблені осібняки і серед них попадалися, що дивно, навіть серед старшин.

Не зважаючи на озлоблення вояцтва, брак авіації, ні на безлюддя серед генералітету, Брусілов самітним розпочав наступ, якраз у день народин свого противника, ерцгерцога Йосифа-Фердинанда, 22-го травня 1916 року.

XXXII.

На оболонях здовж великого села Рудка Більсько-Вольська виструнилися полки гусарської бригади. Хвилин через десяток до чернігівців підіхав Паволоцький, — він командував полком за відсутністю виїхавшого у відпустку полковника Дессіно — прийняв звіти сотенних і станув на чолі розвинених сотенних лав. Параду заповіджено по фронтовому, тому все заряджено по звичайному: ні парадних строїв, ні муштри, ні рукавичок. Багато старшин, не то гусарів, навіть не поголилися.

Ждали високих гостей. Заповіджено прибуття верховного головнокомандуючого, командуючого арміями південно-західного фронту, командуючого 8-ою армією, комandanта 4-го кінного корпусу, начальника дивізії і комandanта гусарської бригади. До штабу дивізії ще зранку вислано верхових коней. Крім Володченка нікого з тих висо-

ких осіб гусари ще не бачили. Не бачили ні разу обох Гіленшмідтів, за два роки їх командування корпусом. Вищих начальників і не могли бачити. Корпус досі належав до 3-ї армії і західного фронту. Леш ні Еверт ні разу на фронт не загостили! Тиждень тому, корпус переведено у склад восьмої армії. І ось, гусарські полки ждуть перегляду. Нетерпляче дожидали коли надіде верховний вождь армії й володар одної шостої всієї земної поверхні, заселеної трохи не двома стами міліонів людей, той земний бог, до якого не одна бабуся у святій простоті молилася. Не один вояк відрізував трісочки з вагону, у якому стояли коні царя. Відрізував і ховав наче святість, щоб дітям передати реліквію, внукам розповісти, якої то чести сподобився їх дідуньо. Настрої гусарів, отже, легко уявити. Не менш нетерплячим настроєм переймалися гусарські коні: — пекли їх до крові оводи й мухи.

У віддалі зявилася невелика група чвалаючих їздців. Коли зблизилася — помітили гусарські лави невеликого,rudavoborodого чоловіка, у вояцькому убраниі зеленожовтавої барви. По принього два сивовусі, слабовиті генериали. Рядом з бородатим Володченком — опасистий генерал з коротко підстриженими сивіючими вусами, ззаду — сухий, наче скипка, Николаєв, пара старшин штабу і ординарці. Очі всього полку приковуються до перших їздців, того середнього, особливо. Полкові трубацькі чоти заграли “Слався, слався, наш руський цар”. Все завмерло. Тільки байдужні до людських ранг коні пофиркували собі, обганяючись від мушви. Пригадувалося, що багато людей обожують цього чоловіка, а ще більше ненавидять прихованою, злобною ненавистю, інакше, як Миколою Кріавим не називають.

Паволоцький, за ним адютант, поручник Ярошевич та штандартовий підстаршина, з розвиненим штандартом в руці, чвалом поскакали на зустріч цареві. У приписаній віддалі перед царем вмілим, твердим рухом Паволоцький здержал коня, коротко й голосно відрапортував. Не було

тут писаних рапортів, ні білих, гусарських рукавичок. Не мали рукавичок ні цар, ні Брусілов і Каледін.

Микола II і генерали з Павлоцьким привitalися. Він станув, по приписам, обіч, так, що голова його расовика рівнялася зі стременом Брусілова. Адютант і штандартовий прилучилися до почоту. Трухцем гнав короткий Богородицький, від ніжинців. Глянувши на старого товстюха, по тім на стрункого, молодого Павлоцького, до того виглядаючого багато молодшим від своєго віку, Брусілов мимоволі усміхнувся кінцями вусів. Душив усмішку під настобурченими, лахматими вусами Каледін, людина вічно похмура. Занадто бо кумедно виглядав Богородицький з Павлоцьким рядом. Здавалося, усміхався й цар.

Здавши рапорт Богородицький став обіч Каїедіна. Кавалькада почвалала до лав чернигівського полку. Виблискував у бігу на сонці золотом щитий штандарт. Під подувом вітру національні українські барви змінювалися малиновою, барвою козацтва. Хоч у чужій службі, будив він спомини про минуле, оберігав давні традиції... Адже побував він у війнах Хмельницького, Виговського й Дорошенка, у Берліні, Парижі, Адріянополі, Австерлиці, Дрездені й Неполі, в далекій Манджурії й Пекині...

Полк затаїв дух, завмер. Підіхали близче. Тихим голосом цар поздоровив:

— Здорово славні чернигівські гусари!

— Здоровля бажаємо, ваше імператорське величество!
— ахнув полк.

Почвалали поздоровити ніжинців. Вернувшись, почали обізд сотенних лав чернигівців. Невеликими, сиро-сталевими очима цар обводив гусарські ряди. Юріївських кавалерів розпитував, за що одержав хрест, як довго служить, звідки походить, де бував у боях, і проїздив далі. Брусілов і Каїедін супроводили царя мовчки: воєнна етика не дозволяла розмови з вояцтвом в прияві царя. Обіхавши увесь полк, знов завернули до ніжинців. Врешті підіхали до групи штабових старшин, що стояли на чолі трубацьких чот обох полків. У цій групі побачили, “возсідаючого” на вели-

ко му Мишці, малого Олега Паволоцького. Цар спинив свій зір на ньому лише на мент. Брусілов потиху спитав Паволоцького-батька:

— Ви звідки набули такого маленького гусара? Хлопець в сіdlі добре тримається!

— Це мій син, ваше високопревосходітельство! — Паволоцький відповів також потиху. — Війною цікавиться!

Цар і генерали стали на чолі групи. Брусілов поманив хлопця. Той підіхав, станув обіч.

— Добре, хлопче, на коні сидиш! Як же тебе звати?

— Олег Володимирович Паволоцький! — відповів, радий зверненій на нього увазі, хлопець. — А вас як зовуть, я знаю! Олексій Олексіевич Брусілов!

На хлопячу мову оглянувся цар. Докірливо похитав головою, здавалося, усміхався у рудаву бороду. Очі його набрали виразу життя й лагідності. Певно пригадав у тій хвилині свого сина. Розмова Брусілова, видно, бавила. Сказав ніби сердито:

— Подумаєш! Брусілов, Олексій Олексіевич! Не по формі відповідь, Олег Володимирович!

Хлопець зніяковіло вибачувався: — Вибачте, ваше високопревосходітельство! Я й по формі знаю! Зовуть вас головнокомандуючий південно-західним фронтом, генерал-адютант, генерал кінноти, Брусілов. По мойому, Олексій Олексіевич Брусілов таки краще. Бо генералів є а є! А от, ви, тільки один. Вас знають всі у світі!

— З тебе й філозоф, Олег Володимирович! — сказав розважений генерал. Вуса Каледіна порушувалися від сміху. Батькові було, знов, не до сина. Полки готовувалися до церемонійного маршу. Роздільно й голосно, наче в рупор, підполковник Немирич викрикував слова команди:

— Полк, смірно! До церемонійного маршу! Ескадронами лавами! На три ряди дістанція! Рівнання вправо! Шефський ескадрон!

Команду повторювали сотенні команданти. Почулася команда Немиричового заступника в першій сотні:

— Шефський ескадрон кроком ма-а-арш!

У тім же менті трубачи зіграли полковий марш. Перший ескадрон рушив. За ним, у віддалі рушили дальші ескадрони й команди. Рівно йшли коні, в такт ходу мірно покачувалися в сідлах їздці. Сріблом переливалися клинки старшинських шабель, ордери, хрести й медалі на грудях мало не кожного гусара. Над кожним ескадроном здіймалася густа лінія списів. Знак шаблею від Павлоцького і лави рушили бігом, зближуючись до групи з рудобородим полковником на чолі. Він щось шепче. Обіч — старі генерали і молодий підполковник Павлоцький, з сумно задуманими очима і суворими обличчами. Кожний думає своє, дивлячись на пробігаючі лави. Сьогодні парадують, а завтра може не одного з них покриє холодна земля Волинського Полісся. Ненароком Павлоцький глянув на Миколу II. Тримаюча повіддя рука царя тремтіла, на очах близькали слози. Мимоволі стало йому жаль цієї жертви монархічної системи. Показався йому симпатичним, навіть одуховленим. Не вражала рудава борода, вуса, ні ніс, трохи закороткий, через що видавався зашироким.

— І цю людину прозивають Кріавим? — думалося Павлоцькому. — Кріавий не він, а система, якої він є носієм. Самий він — Богу духа винен. Звичайна людина, яких міліони, перечулений. Не можна відмовити відваги. Не кожний володар по фронтах товчеться без охорони. Пригадалося почуте, як цар з сином обіздив північний фронт. Хлопець почув розмови вояцтва, що взяли його матір з Распутіним, лаяли й обзвивали царя. Ображений наслідник розповів батькові. Цар зібрав опізнаних сином вояків, відвів у ліс і там почав, очманілих з переляку, їх соромити, совістити. Начальство цікавилося, що то можуть бути за таємниці між царем і рядовиками. Якійсь хорунжий розмову підслушав і поки цар з вояками вернувся з лісу, про подію вже знали команданти полку і дивізії. Виникло діло за “зневагу маестату”, каране звичайно смертю. Цар заборонив віддавати винних суду, та поки він до штабу фронту доїхав — винних вже розстріляно. Він наказав усунути з становища командантів полку і дивізії. Тогочасний глав-

коверх, Микола Миколаєвич, розпорядку не виконав, ще докоряв, що цар підриває дисципліну у військах.

Чуткам тим Павлоцький вірив і не вірив. Тепер, бачучи сліззи на очах царя, допускав можливість такого поступовання*). — Микола Кріавий! Хіба ж інші системи не такі ж кріаві? Різниця тільки, що у монархіях невдоволені вішають пси на монархів, при нагоді, рубають їм голови, розстрілюють, а так звані “вибранці народні” яких, зрештою, народ не вибирає по своїй вподобі, зал’ють увесь край кровю і зістають безкарні, а в небезпеці втікають до других країв, звичайно, на своєму “вибранстві” добре обловивши. Всі системи одна другої варті, бо всі злочинні. Упередження Павлоцького до царя зовсім заникло.

Полки вже проїздили. Цар дякував кожному ескадрону і по волинських полях летів викрик соток грудей:

— Раді старатись, ваше імператорське величество!

Прогуркотіли ряди кулеметних двоколок, телефонних і саперних, за ними обози. Ескадрони полків видійшли вже далеко, на край оболоні під лісом. Там перестроювалися у сотенні колони, виїздили на дорогу до села. З віддалі долітали слова полкової пісні:

“Коли війська Наполеона прийшли із західних сторін”.

Ніжинці полковим маршем не обзавелися, без уваги на сто тридцять років існування полку. Різали загально кавалерійські “Гусарів усачів” і “Ой у лужку, у лужку”...

З обовязку господаря Павлоцький запросив всіх високих гостей на простий вояцький обід. Поїхали до його кватир. На вулиці, перед хатою, стояв чотирехособовий самохід корпусного штабу. Злізши з коня, Гіленшмідт по двірському звякнув острогами, приложивши долоню великої руки до дашта кашкету, шанобно заговорив:

— Вашому імператорському величеству спокійніше буде пообідати у штабі корпусу. Старшини моєго штабу і я найвірнопідданіше уклінно прохаємо, ваше величество,

*Наведена подія автентична.

не позбавити нас всіх великого щастя ваше величество по-гостити. Авто жде на ваше імператорське величество.

Цар вагався. Чи не хотів їхати самий і ждав, що Гіленшмідт запросить Брусілова й Каледіна, чи може таки бажав пообідати у простій обстанові, не знати. Та Гіленшмідт прохати своїх зверхників не здогадався. А може хотів показати свою вищість їм обом. Брусілов і Каледін були генерами кінноти, дбайливими і добрими високими командантами; на царському дворі не вислуговувалися. Їх підлеглий, Гіленшмідт, на царському дворі мав не аби які впливи. Міг дозволити собі на вищих рангами і становищами зовсім не зважати. Брусілов потакнув за Гіленшмідтом, наче самий бажав від царської приязні позбавити себе і господаря.

— Певно, — він порадив, — вашій величності вигідніше буде пообідати в штабі корпуса, чим у сільській хаті.

— А ви, Олексій Олексієвич? — цар спитав нерішучо.

— Ми з Олексієм Максимовичем пообідаємо тут, по фронтовому; надуживемо гостинності підполковника.

Цар нашвидко з всіми попрощається. Генерал Володченко крутився коло Гіленшмідта. Коли той з царем відійшов, спрямувався до автомобіля й він. Брусілов задержав його:

— Розумію ваше бажання, генерале, пообідати з його імператорським величеством, — говорив трохи з іронією, — але доведеться вам, на жаль, пообідати з нами у Володимира... Як вас по батькові, вибачте? — звернувся до Павлоцького; той сказав і Брусілов докінчив — у Володимира Миколаєвича. Поговоримо в час обіду.

Володченко нерадо завернув. Зайшли в хату. Павлоцький з сином займали одну половину хати, а в другій, через просторі сіни, містилися господарі. Для обслуги гостей Дегтяренко взяв ще одного гусара. На накритому полотняним настільником столі парувала зупа з сушених овочів, пайки мяса і гречана каша з маслом у мідяних котелках, — все принесено з сотенної кухні. Увійшовши до хати Брусілов поздоровив обох коротким: “Здорово, хлопці!” Почали розміщуватися.

Під святцями, на почесному місці, засів Брусілов, по

обох його боках — Каледін і господар. Коло Каледіна — Володченко, коло господаря — бригадний. Паволоцький-син примостиився у другому кінці стола, напроти Брусілова. А що ростом Бог покищо його не наділив, положив кілька товстих книжок на ослінець. В прияві начальства Володченко й Ніколаїв сиділи, наче б оба довгі патики проковтнули. Невимушену чуялися оба високі команданти, господар та ще його син. Дегтяренко видобув звідкись пляшку трофейного рому, зявилися чарки. Розмова завязалася між найстаршим і наймолодшим.

— Як же тобі подобається на фронті, Олег Володимирович? — Брусілов питав, завзято пережовуючи мясо.

— Не погано! — з повним ротом відповів хлопець коротко. І рот опорожнивши охочо говорив: — Особливо мені ліси тутешні подобаються. У нас таких великих нема! Тільки гаддя забагато! Я, з хлопцями, затовк вже з десять.

— З якими хлопцями?

— З тутешніми, сільськими. Пара дуже добрих хлопців є. Малі ще, правда, але нема такого дерева, щоб вони до самого вершка не долізли.

— Так ти, значить, з сільськими хлопцями за панібрати! Ай-яй-яй! — сказав Брусілов докірливо.

— Він у мене хлопоман, ваше високопревосходітельство! — Паволоцький пояснив.

— Так, ліси тут чудові! — погодився з Олегом Брусілов. — Просто хотілося б у тих лісах тиждень-два на самоті пробути. Знаете, Олексію Максимовичу, — звернувшись до Каледіна, — колись, війну закінчивши, приїдемо у ці околиці побродити, згадати теперішнє.

— Воно безперечно, е... варто б приїхати, Олексію Олексієвичу, — повільно, загикуючись, вимовив Каледін; він загикувався після поранення. — Тільки, от, не знати, коли ми, нарешті, війну закінчимо?

— Наступ вже вирішений, ваші високопревосходітельства? — зважився запитати Володченко.

— Безперечно! Не будемо ціле літо на місці стояти. Ворог розгромить союзників, а тоді всею силою обрушить-

ся на нас. Тож кують залізо, поки воно гаряче! Наступ вирішений, а на коли, на який день, про те своєчасно повідомиться. До річи, Володимир Миколаєвич, — змінив Брусілов розмову, — ви й досі підполковником? Дивно! Я сподівався вас зустрінути бодай генерал-майором! Самий висилаєте ваше представлення у той ранг до штабу фронту.

— Не можу того знати! Наш корпус до 8-ої армії був прилучений хвиливо. Генерал Леш ні Еверт, видно, не поділяли ваших думок про мене.

— Чим же вас за Олешиці нагороджено?

— Височайшим благоволінням, ваше високо пр-во!

— То б то, роком старшинства у ранзі! — усміхнувся Брусілов. — Гарна нагорода, нічого сказати!

— На мою думку, — господар глянув на Володченка, — за мене одержав нагороду хтось інший. Читав в “Інвалиді” про нагородження Юрієм полковників Серебрянчука й Кулініна, власне за Олешицький бій. Як то сталося, не розумію, треба думати — висока політика замішана. Бо в тому бою їх ніхто не бачив навіть!

Володченко неспокійно вертівся на ослоні. Брусілов розпитував далі:

— Цю справу ми ще розслідимо. А за рейд і Кухоцьку Волю чим вас нагороджено?

— Нічим, ваше високопревосходітельство!

— Як же так? — озвався Каледін сердито. — Нагородний лист звернули, чи що? Я читав реляцію...

— Не можу знати, ваші високопревосходітельства! Певно десь застриг. За нагородами я ніколи не гнався, от, виконував те, що вважав за свій обовязок. Та коли зайшла про те мова, то бачите, — нагородні листи іншим писав і підписував я, а мій нагородний лист виготовлявся у котрійсь з вищих команд — де саме, не знаю. По становищу командуючого двома дивізіями — він мусів виготовлятися у штабі третьої армії, а по моюму постійному становищу — комandanта ескадрону і пізніше — помічник комandanта полку — нагородний лист мусів бути написаний полковником Кулініним. А між нами не було добрих взаємин.

Свого українства я не ховаю, а він українців ненавидить, хоч самий з них походить.

Важким поглядом генерали зміряли Володченка. Начальник дивізії вдивлювався у свою тарілку; на очах малів і зіжувався, наче, нашкодивши, зіжується жіт.

— Чудасія! — буркнув Брусілов. — Генерале! Чи можете ви пояснити, що то за комедія з нагородними листами підполковника Паволоцького? — питав Володченка.

— Не можу точно сказати, ваші високопревосходітельства, — надто невинним голосом відповідав начдив. — У мене, ваші високо пр-ва, довгий час не було начальника штабу. Знов же, відступ, навал праці. Можливо ще якісь задержки. Я перевідаюсь, ваші високо пр-ва!

— Перевідайтеся і, будь ласка, нагородний лист вишиліть впрост мені, — наказуючим тоном сказав Каледін повільно. — Не по формі буде, та бо генерал Гіленшмідт на підйом тяжкий, місяці, чого доброго, ждати довелося б. А кривди необхідно направляти як найскоріше.

По обіді Володченко з Ніколаєвим вимовилися правою і забралися. Брусілов сказав Володченку на прощання:

— Не хочемо вам псувати, генерале. Догани вам, отже, не будемо проголошувати. Тільки на будуче просимо, — це “просимо” Брусілов вимовив з притиском, — до повторення таких річей не допускати.

Обох високих гостей Паволоцький провів за село. Зустрічні гусари невимушено ставали у “фронт”, байдоро відповідали на поздоровлення високого начальства; не “їли начальство очима”, а дивилися просто, навіть весело. Така невимушенність не втікла уваги Брусілова. Він дякував за добрий стан полку. На заввагу Паволоцького, що його заслуга у тому ніяка, просто у кінні полки набирають країще розвинений людський матеріял, Брусілов сказав:

— Не скажіть! І у ніжинців краще розвинений, як ви кажете, матеріял. А ніжинці від чернігівців далеко зісталися. І те, да не те! Кожний полк — це що найменше сімдесят відсотків його командант. Жалую, що по нашим воєнним законам командуючий фронтом не має влади міняти

командантів полків*). Та ваші справи я розсліджу, добиватимуся справедливого трактування вашої особи в головному штабі. У друге сподіюся вас зустрінути начальником дивізії. Моїх рекомендацій чайже у столиці не знахтують.

Розпром'ялися зовсім не по начальницьки. І справді, іменування Павлоцького полковником переведено впродовж трьох тижнів. Але за Олешиці не міг нічого вдіяти навіть командуючий фронтом. Відгребання тої справи загрожувало великим скандалом для Гіленшмідта, Леша та Еверта, розійшлося б по арміям. Тож так і зісталося.

XXXIII.

Високе начальство, з царем на чолі, у так далекий куток, на стику фронтів, не навідувалося даремно. З дня на день сподівалися полки наказу про наступ. Підготовка почалася не далі вечора третього дня. Дивізію поповнено живою силою і технічно. Через Рудку Більську їхали і йшли на Езерці свіжі частини. У районі Езерців-Волчецька збирається кулак для удару на Ковель. Пройшли переформована сотна дивізія, 78-ма піша, окремі чехословацькі бригади. Проїхали дивізії — п'ята донська, друга кубанська, друга злучена, прогуркотіло дві сотки різноманітних гармат, швидко встановлено зенітні батерії проти літаків. У лісах зароїлося від війська. На малому відтинку притаїлося тисяч сорок піхоти, з п'ятнадцять тисяч кінноти, з півсотки батерій. Кулак заповідався солідний. Таких кулаків Бруслов зібрав з десяток. Найтяжчі завдання припали восьмій армії, на луцькому і ковельському напрямках. Для співділання з восьмою армією з армії Леша виділено армійську пинську групу, в команді генерала Мищенка. Його група — з шістьох дивізій піхоти та трьох дивізій кінноти — могла не одного доконати, як щоб не ті ж Леш і Еверт. Одержавши потрійну перевагу над ворогом, Еверт все відтингав день наступу і звів на ніщо всі можливості. До нижчих навіть старшин дійшли слова Еверта у своєму штабі:

*Всіми іменуваннями завідував головний штаб у Петербурзі.

Помиляється Брусілов, коли думає, що я помагатиму йому здобувати лаври переможця. Він пер до наступу, нехай тепер покаже, що може. Мій фронт наступати не здатний! — За теж Еверт всяке діло починав хрестом і молитвою, молився і хрестився перед кожною їжею і після неї, вчив побожності старшин штабу, не побожних звільнював і відсилав на позиції. Лінівству Еверта не міг порадити начальник штабу верховного, Олексій, ні самий верховний, Микола II. За Евертом обставали не тільки Фредерікс чи Саблер, також, що й він православні з лютеран, але й Синод.

В ніч на 22 травня Брусіловський фронт загуркотів відразу в десятках місць. Заревіло сотки гармат на відтинку Езерці-Волчецьк. З Рудки і Більської Волі ясно віднілися розриви шрапнелів. Ворожі гармати ухкали десь, зовсім недалеко. Тяжкі набої перелітали оба села, рвалися на полях. Прожектори освітлювали простір від окопів до обох сіл. Клекотала не одна сотка кулеметів. А штаб корпусу спокійно висиплявся в Рафаловці, за Стиром. Надумував, чи не переїхати до Володимирця, далі від фронту.

Під Езерцями піші полки за ніч ледви дісталися до ворожих дротяніх загород. Девять місяців позіційного сидіння ворог використав; додіні місця забудував фортами з бетону й заліза, обплутав дев'ятьма рядами колючого дроту всі доступи. Сотки наступаючих повисло скошених кулями на дротах, не одна сотка дійшла в мочарах. День піхота перележала у багнищах. Другої ночі, підсилена спішеною кіннотою, наступ відновила. Бій закінчився: не взято ні одного полоненого, нога російського вояка не ступила за дротяні перешкоди. В сусіда Мищенка панувала благословенна тишина, начебі ніякої війни не було на світі. Наступ відкликано.

Пішли й поїхали поранені. Чернігівці втратили чотирьох старшин, з пів сотки забитими й раненими. Більші втрати поніс ніжинський полк, напоровшися на густі кулеметні гнізда. Не минулося сухо самому Павлоцькому. Він вів спішених гусарів на дроти. На багнистому ґрунті полеві трьохцалівки мало що могли дротяним загородам пошкодити.

дити. Місцями вирвали пару кілків, перервали нитку чи дві дроту, а таких ниток, густо усіяних колючками, вилося сотки. Прорізувати проходи доводилося ножицями, під єбивчим огнем. Рідкі болотні кущі, невелика купина моху давали мало надійний сховок. Кожний крився де і як міг. Але рятуючися паданням в болото — лежача людина стала кращою ціллю ворожим шрапнелям, бо зaimала втроє більший простір у зоні розсівання куль.

Одержанши наказ про відхід, Паволоцький переказав залігшим ланцюгом розстрільням. Ворог освітлював багнище двома прожекторами. Посувалися смуги світла і все застигало на місці. Світло пересувалося далі, тоді знов чапкали по болоті. На хлюпіт води озивалися чуйні кулемети зза дротів. Темрява не дозволяла підбирати ранених. Хто міг стогнати — того підбирали. Та більше ранених падало й заливалося болотним намулом, зосібна поранені в голову й груди. У відвороті зачув Паволоцький стогін раненого, гень, далеко позад себе. Вернувся, та поки пораненого відшукав — розстрільні відійшли. З пораненим на плечах пішов навмання; не завважив, як і де згубив компас-годинник з руки. Йшов і йшов, вже давно повинен був проминути свої окопи, та по них не було й знаку. Пізнав, що йде здовж позицій по нічній землі і завернув. Ніч була хмурна, без зір. Почало розвіднювати. Зорієнтувався Паволоцький, що він зближується до ворожих окопів, смуга ясного обрію повстала позад нього. Посипалися кулі зовсім недалекого ворожого кулемета. Заховався за кущ карякуватої вільхи. Раненого не покинув, але й помогти йому нічим не міг. Той сконав ще до полуночі. Цілий день підполковник пролежав без руху, наполовину в воді. Вибрався наступної ночі. Коли вернувся, його вже збиралися виключити із списків полку “без відома пропавшим.”

Півтори доби, після невдалого наступу, санітари підбирали ранених і вбитих. Підбирали подалік від ворожих позицій. Кого поранило під дротяними загородами, той зістався там лежати. Важко ранені потопилися. Жахливо виглядали поранені в голову. Витягнувшись на весь зріст

на селянському возі, одні муркотіли ледви чутно, конвульсивно рухаючи тільки пальцями, інші зривали повязки, порвалися у власному мізку, розмазували по обличчу, по дранках возів... Не вижив з них ні один. Для них і для живих було б без порівнання краще, щоб їм якось скорочуваво муки. Шкодила фальшива гуманність. Калічти й нищити у війні міліони людських жить, вбивати малих дітей, — це справедливо й гуманно. А от, скоротити муки невилічно хворого, чи смертельно раненого — це вже злочин. Дивна ота людська гуманність! Гуманна людина, на війні, спокійно, не відчуваючи жаху, дивиться на жахливі річи. В тому полягає, мабуть, самий жах війни.

Каледін підходив уже до Луцька. Фронт Брусілов³ здобув великі простори, розгромив армію Йосифа-Фердинанда, захопив 40 тисяч полонених, а відтинок Волчецьк-Езерці прикипів на місці. Володченко заняв місце Гіленшмідта. Цього приперло якраз виїхати на тиждень у Петербург, на царський двір. Дивізію знов взяв у командування Стенбок-Фермор. Прибув з відпустки Дессіно. Полки гусарської бригади переведено за Більську Волю, на відтинок села і стації Волчецьк.

Австро-німецькі позиції під Волчецьком російські полки охрестили Орліним Гніздом. І тут положено не одну сотку вояцтва, з наступом на Езерці одночасно. Менше пів версти нічиєї землі ділило окопи ворогів. Позіції тягнулися по узліссях на кінцях волчецьких нив. Село, чи згарища, що звалися колись селом Волчецьком, лежало за німецькою лінією безпосередно. Передпілля сухе і безлісне, та німці обплелися дванадцятьма рядами колючих дротів, нарубали засік, накопали вовчих ям для кінноти; прости між своїми окопами і дротами вкрили закопаними фугасами*). Тут російське командування рішило фронт проривати. Успіх уможливлював операції в обхід Ковля.

Всю ніч, 31 травня, артилерія громила по дротах і укріпленнях Орліного Гнізда. Ранком пішла в наступ піхота.

*Фугаси — рід полевих мін.

Кінні полки загодя стягнено у ліс, здовж піхотних позицій. Стенбок і Чорний вибрали собі додінне місце на лісистому горбку. Обіч, верхі, ждало на накази три адютанти; ординарці тримали осідлані коні обох генералів. За деревом, збоку, два телефоністи з апаратами. У віддалі за ними, по великому лісі розташувалися готові до бою полки. Стояли по сотенно, у ліс залитали гранати важкої ворожої артилерії. Кроків у двохстах, вліво, на гилястому дуби, притаїлися підполковник Холмський зі своїми телефоністами. Від дороги вправо — обserваційний пункт військового старшини Буджакова, комandanта артилерійського дівізіону уланської бригади.

На полях точився впертий бій. Сонячне небо вкрилося густими рожево-сірими хмарками шrapнельних розривів. Як оком доглянути, по полях високо вгору вилітали стовбури землі. Далі, на небосхилі, сивим димом вибухали російські шrapнелі. Серед димів вибухів привидами сновило наступаюче вояцтво. Раз по разу вибухали гранати, людей укутувало димом. Дим розходився — ставало видно нерухомі тіла поцілених, але інші вперто посувалися вперед, близче протилежного лісу. Зникала одна лава, за нею бігла друга, за другою третя. Зникали десь у низині за полями. Звідти чулися викрики “ура”. Шалені громи вибухів, переразливий свист шrapнельних шклянок і десятків тисяч куль мішалися з зойками поцілених людей, витворювали пекольну какафонію, якої не створили б всі, разом взяті, геніяльні музики світу. Гранати падали і рвалися по полях, зовсім близько, залітали і в ліс: ворог намацував резерви.

З гущавини підіхав до генералів Паволоцький з сином. Стенбок глянув на нього, спітка коротко:

— Ну, що? Як полки?

— Все гаразд, поки що! — Паволоцький відповів і звернувся до Чорного.

— Можу прохати вас о прислуго, Миколо Михайловичу? Хочу зіставити з вами клопця!

— Що таке? — крикнув той. Слова Паволоцького заглушили недалекий вибух.

— Хочу доручити вашій опіці хлопця! — крикнув у відповідь.

— Він, чому у штабі полку не зістався? Його ще тут не ставали! — сердито закричав Стенбок.

— У штабі нецікаво! — у свою чергу гукнув малий.

— Не буде тобі тут страшно? Плакати не будеш?

— Страшно, за те цікаво! А плакати я не вмію!

— Про мене, нехай зістасеться! — погодився Чорний.

— Тільки як буде плакати, чи розпитувати, через коліно перегну! — крикнув Стенбок. — Сідай там, коло телефоністів. Нема чого на коні стовбичити.

Син виконав наказ генерала, а батько погнав коня до полку. До генералів підіхав верхи адютант пішої дивізії..

— Командуючий дивізією просить підмоги, ваше пре-восходітельство! — приставивши рупором долоні до уст, прокричав, нахилившись з сідла.

— Як піхота? — спитав Стенбок-Фермор.

— Тяжкі страти, вा�ще пр-во! Дроти пройдені!

— Не можу ж я пустити кінні полки атакувати ворожі укріплення, — Стенбок сказав похмуро.

— Наші резерви вичерпані!

— Скажете генералові, що посилаю у поміч стрілковий курінь своєї дивізії!* Поки не опануємо окопами — вислати кінноту на знищення, ніяк не можу!

Адютант відіхав. Слідом погнався в ліс қапітан Образцов. Хвилин через сім полем вже бігли чотири піші ескадрони стрілкового куреня. Ворог привитав їх посиленим артилерійським огнем. Хвилини через десяток вони зникли в низині. Бій віддалився так на версту. Збільшилася стрілянина. Пригнався другий адютант, від піхоти, з повідомленням про появу кінноти за ворожою боєвою лінією.

*У грудні 1915 року при кінних дивізіях сформовано стрілецькі куріні по одній сотні від кожного полку. В осені 1916, задля браку коней спішено 5 і 6 ескадрони у кінних полках. З них сформовано 12-сотенні полки піхоти при кожній кінній дивізії.

Адютанти поїхали в ліс з наказами, полкам підтягнутися на окраїну. Не минуло багато часу, як від бойової лінії почали витикатися невеликі купки піхотинців, з кожною хвилиною все більші і густіші. Одні бігли не відстрилюючись, інші, на бігу, випускали пару куль. З низини показалися порідлі піхотні рострільні. Вдруге на Волчецьких полях заклекотіли кулемети. Однак не всі втікали. Падали і вмент перед ними виростали горбки свіжо наасипаної землі. Інші залягали за вбитим товаришем. За ними вискочили на поля ворожі кінні лави. Стрималися на узлісся, наче не довірюючи. І пустилися чвалом, на бігу виблискуючи піднятими шаблями. Для піхоти вибивала остання година: втікати не було куди; лес далеко, а кінь від людини швидчий. Панічні викрики: — кіннота! кіннота! Рятуйтеся! — розносилися по полях. Схоплювалися, вstromляли кріси штиками в землю й загодя підносили руки вгору.

Не всі, однак, потратили голови. Кулемети засипали кулями, гримнула артилерія. На час кіннота замішалася, звільнила біг. Піхота пристанула, вхопили знов кріси ті, що лагодилися вже піддатися. І знов крики: — Кіннота! Кавалерія! — летіли полями, тільки не панічні, скоріше бадьюрі. Полем гнався ворогові на зустріч чернигівський полк. З пів версти зправа вискочили з лісу новоархангельці, намагаючи доскочоти до ворожого крила. Піхота уступила місце кінноті. З обох сторін замовкла артилерія. За хвилин кілька утворилося безліч гуртків. Все змішалося. Один брязкіт зброї, викрики, стогони, болюче іржання коней долітало у ліс. На поміч ворогові чвалало більше лав, зчепилися з новоархангельцями. Стенбок і Чорний уважно слідкували за полем бою, не відриваючись від далековидів. А там боролися з перемінним успіхом. Натискала російська кіннота — подавалася німецька. Відскочила до лісу, та, звідти скріплена, натиснула сильніше. Чернигівці подалися, а німці рушили збоку на новоархангельців; знов натиснули чернигівці, німці подалися, тільки небезпеки для новоархангельців натиск не усунув. Стенбок відправив Чорного до новомиргородців. По тому, щось подумавши, рукою поманив хлопця до себе.

— Боїшся? — спитав якось аж надто ласково.

— Нікак ніт! — по вояцькі відповів малий.

— Знаєш полковника Богородицького?

— Так точно!

— Так їдь і передай наказ, нехай веде полк в поле, на піддержку чернигівцям. Бачиш, не маю кого післати. Не переплутаєш наказу?

— Будьте спокійні, у мене пам'ять добра! — похвалився Олег. — Передати полковнику Богородицькому, щоб вів свій полк у поміч чернигівцям.

— Точнісінько! Ну, так гони! — Підсадив Олега на коня, тріпнув Мишку рукою. — Та гляди, не поїдь з полком. Передай наказ і сюди вертайся.

Хлопець потиснув острогами боки сивого і старий почвалав у глиб лісу, зручно оминаючи стовбури дерев. Генерал зістався самий з своїм ординарцем і телефоністами.

Ніжинці ждали у віддалі з пів версти від обсерваційного пункту генерала. Підогнавши до передньої сотні малий Паволоцький крикнув якомусь старшині:

— Де полковник Богородицький?

— Я тут, кому мене потрібно? — озвався старий, з Дараганом вийшовши зза дерев.

— Генерал Стенбок-Фермор наказав негайно виводити ваш полк в поле, на допомогу чернигівцям!

Полк рушив. Хвилин через десяток ніжинці, під проводом Дарагана неслися вже полями. Олег вернувся на обсерваційний пункт. Вже вернулися Чорний і адютанти. Стенбок усміхнувся його побачивши.

— Молодчина! — крикнув. — Дякую за службу!

— Радий старатися, ваше сіятельство! — гукнув малий, зовсім по вояцькі.

Ніжинці і новомиргородці вгналися між ріди чернігівців і новоархангельців. Напорові свіжої кінної бригади ворог опертися не міг. Полки погнали ворожу кінноту за Волчецькі зарища, швидко зовсім зникли з овиду. Заворушилася піхота, поїхали вперед амуніційні двоколки, артилерія. На узлісся підіхала санітарна летучка, по полі роз-

іхалися санітарні лінійки підбирати ранених. Звичайні явища після кожного бою, — спершу людей калічать, далі старажаться втихомирити їх терпіння.

Спереду не чулося ніякого гуркоту. Ворог, видно, втікав без опору. Один тільки раз схопилася безладна стрілянина, може на мінуту. Генерали виїхали на дорогу до Волчецька. Коні храпіли, боязко косилися очима на кожний труп. Вмілі руки їздців заставляли коней йти рівно. На пів дороги прилучилися до штабу оба команданти кінно-артилерійських дивізіонів. Холмський здаля ще кричав:

— Щож, ваші превосходітельства, можна поздоровити з перемогою!

— Яка там перемога! — озвався Чорний, коли оба підїхали. — От, сякий такий успіх! До перемоги далеко ще!

— Справді, нічого ясного ще нема! — Стенбок потвердив слова Чорного. — Поки не форсовано Стоходу, про перемогу говорити рано. Ось, щось довго від полків вістки нема. Ризиковно, все таки, зіставатися без телефонічного звязку.

— Полки в русі, як його той звязок удержувати?

Генерали клопоталися без потреби. Про звязок подбали самі полкові команданти. На вулиці колишнього села Волчецька зустріли післанців зо звідомленнями від полків. Бригади переслідували ворога, по обох боках залізниці, на Маневичі й Оконськ. Захоплено три гармати й більше три й пів тисяч полонених*). Полонені ще все прибувають. Таке велике їх число спричинив наскок на похідну кольону ворога, силою коло бригади. Свої втрати ще не зясовані. По приблизному обчисленні — коло тисячі.

Штаб рушив далі. З лісу, назустріч, показалися довгі ряди полонених, під ескортою кіннотчиків. Синяво-зелені убори австрійської піхоти мішалися з дещо темнішими синяво-сірими мундірами німецької кінноти у чорних, близкучих касках. У декого, замісць мідяного орла, темним

*Це були останні здобутки 16-ої кінної дивізії до кінця війни. Дивізія здобула за війну 30 гармат, 250 кулеметів та коло 17 тисяч полонених. Коло половини тих трофеїв здобули чернігівці.

блеском переливався великий залізний хрест на касках, — ознака Орденського полку. Виявилося, що не можуть зійтися ніколи тільки гора з горою. Були це старі “приятелі” з під Ярослава, Олешиці й Любачова — п'ята баварська кінна дивізія. Поміж піхотинцями виріжнювалися чудернацькими шапками, у вигляді переверненого вверх дном ведра, штабові австрійські старшини. Генерали стали збоку на схрещенні вулиць. Іх доглянувши конвоїри підтягалися, виструнувалися в сідлах, підтягалися й полонені, старшини, зосібна. Здивовано видивлялися, побачивши в товаристві генералів малого хлопчака, на великому, сивому коні. Може згадували своїх дітей, від яких тепер їх ділила довгага, двохтисячверстна смуга окопів і дротів, стережена озброєними до зубів міlionами інших батьків.

Штаб проминув порослі бурянами Волчецькі згарища і все змінилося, показувало, що тут розпоряджав господарний власник. Перше, що кидалося у вічі — безліч стежок і доріжок у лісі, у всіх напрямках. На кожному схрещенні — стовпі з табличками, куди яка доріжка заведе; стрілка, або вирізана на дощці рука, показували, де міститься командант сотні, баталіону, полку чи дивізійний штаб. Через болота й мокрі низини — солідні, у два настили мости, часом довгі на кільометри, по боках мостів високі, довжезні містки для пішоходів. Сухі, цементові землянки і сховки у бойовій лінії, цементові кулеметні гнізда, округлі, куполоваті гарматні позиції, з отвором на обстріл трохи не на 180 степенів, із залізо-бетону, навіть електрічне освітлення. За бойовою лінією, напів у землі, майстерно збудовані колиби для старшин, з прикрасами з білих березових патичків, березові столи, стільці й ганки. Перед кожною колибою малий городець, засіяний огоріками, фасолею, горохом, редъківкою й цибулею. Кожна городнина росла окремо, всьому знайдено своє місце. Виглядало на літнище: скрізь по лісі виднілися чепурні колиби, солідні стайні у віддалі. Від колиби до колиби прокладено дощаті хідники. Порівнювали генерали німецькі становища з російськими, вогкими і брудними, у яких крізь

кругляки стелі і стін сипалася пересохла земля, а в негоду грязь. Ворог ворогом і війна війною, та росіянам до німецької господарности занадто ще далеко.

Штаб нагнав полки у лісах під Маневичами. На північ, під недалеким Карасіном, всю ніч не вгавала рідка стрілянина. Генерали опрацювали наказ — наступного дня розвинути операції в напрямі Трояновка - Гулевичі й опанувати переправою через Стохід. Постеливши на землю кінські попони, а сідла поклавши під голови — генерали полягали не роздягаючися. Між них, в середину, пропхався малий Олег Паволоцький. Лягати окремо — хлопець боявся гаддя і мишей. А крім страху, він сподівався багато чого від генералів довідатись. Спати не хотів, а нічліг під зорями видався йому надзвичайно приємним. На розпити генерал Стенбок розсудно відбуркнув, що ніч дана на те, щоб відпочити. Як що ж Олег буде базікати, то його викине. Тут до півдня не висиплятиметься, бо перед сходом сонця виrushать далі. Чорний, знов, по приятельські, порадив старатися заснути, відвернувся й захропів.

Всю ніч над Маневичами палало. Ворог, певно, палив склади. З думками, що то він побачить і де буде завтра — хлопець заснув.

Завтрішній день приніс багато змін і безкористних втрат. В ночі вернув у дивізію генерал Володченко. Операції пішли зовсім іншими темпами. Замість ворога переслідувати — дивізія понесла тяжкі втрати від ворожого налету. Опісля дві доби кружляла в районі; прийшла на Стохід, тоді, як піхота російська вже окопалася на східному березі ріки. Завинили в тому начальник дивізії, генерал Володченко і... вахмістр чернігівського гусарського полку, Микола Павлович Усищев.

XXXIV.

У розгар російсько-японської війни у 8-ий гусарський лубенський полк прибув на службу, однорічником, одинак заможних землевласників і фабрикантів, не то з оправданих турків, не то з донської козацької старшини по

походженні. Прийняли хлопця, як же культурного молода. Та бо він третього дня своєї служби потрапив вилуплювати однорічника-підстаршину, тендитного синка команданта персональної, його величності, охорони, генерала графа Граббе. Графчука швиденько з лубенського полку забрали у гвардію, а неспокійного однорічника віддали під "батьківський" догляд старшин. Кілька місяців служив він вірою і правдою, зрозумів всі таємниці муштри, але наступного року знов тяженько прошpetився: відмовився їхати на втихомирення збунтованих селян. Через таку притичину, перед закінченням служби не допущено його до старшинського іспиту. Звільнився вахмістром.

Мобілізований у 1914 році почав вахмістр Усищев війну з наміром — не бути іменованім старшиною й не заслужити навіть медальки за бойову службу цареві і батьківщині. Та в чернігівському полку він командував саперами; його помічником часом був корнет, або й поручник.

Почалася позиційна війна. Усищева післали в столицю — привезти труби Цейса*) чи Цайса. Наказали без труб у полк не приїздити. Поїхав Усищев і в тій поїздці пробув тільки рік і два місяці. Ізdiv по всій імперії, навідувався до дому, побував у Фінляндії, навіть у Швеції. Все навідувався до головної артилерійської управи, чи вже ті труби готові. Там йому казали навідатися тижнів через три чи місяць. І він знов не клопотав начальство місяців два-три. В початку 1916 року труби таки привіз. Коли зайшов до штабу — першими його словами було:

- Мені тут належиться платня за рік і два місяці.
- Усищев! — питав присутній у штабу полку Паволоцький. — Де вас так довго носило?
- Ніби не знаєте, де! Ізdiv за трубами Цейса!
- А привезли ж?
- Яж наказ мав, без труб не приїздити!
- Ну, Богу дякувати! — Паволоцький зітхнув з полекшою. — Але трохи довгенько ви ті труби везли!

*Цейс — рід оптичного приладдя для огляду передпілля.

— Не були готові.

— Де ж виувесь той час перебували?

— Мало де? У дома, в Петербурзі, в Фінляндії, на палубу тижнів у Швецію заглянув. Тут мені сімдесят рублів платні належиться*). Не хочу казні свого попускати...

Віддавання чести Усищев не визнавав. Молодші старшини не раз скаржилися зверхникам на невіддання чести вахмістром. Паволоцький, а потому й Дессіно заспокоювали молодиків словами:

— Не переймайтесь тим! Усищев і нам віддає честь тоді тільки, як в добром настрою!

— Та як же так? — скаржився службіст, корнет Дорошенко. — Я його затримав, питаю, чи він не бачить, що минає старшину? А він тиче мені пальцем у погон і каже: Я, братику, до цього часу міг би мати два просвіти на погоні, не один, якщо б був вашої натури. Ніяково ж! Вояцтво приклад братиме з нього! Дисципліна підупаде!

У Рудці Більсько-Вольській Усищев добре вибив селянина, господаря хати, де жив. Під весну у того заслабла дочка, дівчина років пятнадцять. Вона стогне з болю, метеється, а батько ходить по хаті й також заводить:

— Треба цвяхів шукати, та трумну робити! Бо ж, ось-ось помре. Доленько ж моя, гірка! Де тих цвяхів знайти, де дошок узяти? . . .

Бідкання про трумну й цвяхи чула хвора. До болю лучився страх смерті. Дівчина кричала, що вмирати не хоче, але батько доб'є її своїми бідканнями про трумну. Ті бідкання почув Усищев. Без мови, пальнув дядька у одну щоку й другу, — самий пішов по полкового лікаря. До тижня дівчина наче б не хворіла ніколи. Дякував за науку “павові” й селянин.

Після достави Цейсів призначено його начальником саперів. Один з його півладних, на очах у полковника Дессіно чимось провинився. Дессіно наказав йому зголоситися у начальника команди, щоб той покарав двохгодин-

*Вахмістр без відзнак і ордерів одержував 5 рублів місячно.

ним стоянням на “позір” під шаблею, з повним вирядом. Та висловився — щоб “поставив на часи”*). Усищев, по формі, веде винуватого перед кватирою полковника, кладе на землю здорову цибулю-годинник, і чверть години товк-мачить, щоб став обласами на годинник, розбавленому саперові. Обласи сковзали, сапер ніяк не міг жадання виконати. На галас вийшов з хати Дессіно, довідатися у чому справа. А Усищев до нього:

— Покажіть, пане полковнику, цьому дурневі, як на часи ставати! Я вже пів години поясню, а він не розуміє!

Дессіно, побачивши годинник у сапера між чобітми, зареготав і обох післав до чорта. Так миналися саперам всякі карти. За те Усищева в полку й любили. Пізнав його Володченко й хотів використовувати вахмістра по своєму. Усищев говорив отверто, що генерала він обовязково ще підведе під монастир, Богу помолитися. Той час надійшов у наступі на Троїнівку.

За Маневичами Володченко відав розпорядок — всій дивізії скупчиться у невеликому лісі, зо дві квадратові верстти площею. Полки розташувалися, задимили численні кухні. Привязавши до дерев коней, вояцтво досипляло проведену у бойовій готовості ніч. Попрокидалося від гудіння моторів. Над лісами кружляло шість ворожих літаків. Аж злетіли звідкись їм на зустріч два російські “Іллі Муромці”, під охороною мало від них спритніших французьких Вуазенів*). Кіннотчики з криками: “наші! наші!” висипали з лісу. В повітрі зацокотіли кулемети. Легкі німецькі літакі півниками наскачували на Муромців, ховалися під ними, звивалися вгору і звідти яструбами падали вниз, залитали з боків. У весь час сипали кулями. Обом Муромцям такі доїхали кінця. Охоплені полумям вони попадали на землю, десь під Маневичами, та летуни встигли вискочити. Буазени відбивалися завзято. Два ворожі літаки підстріленими птахами, все знижуючися, подалися на захід. Заними полетіла решта.

*Часи — годинник, по російські, також години.

*Ілля Муромець — рід російських літаків, дуже повільних.

Розум вимагав з околиці забиратися. Постій дивізії ворог завважив — занадто необережно й галасливо вибігло з лісу вояцтво, раде появі, до того небаченої, своєї авіації — і певно поверне з добрим запасом бомб. Генерал Чорний радив перевести дивізію у більші ліси, уставити на позицію бодай одну батерію. Володченко пораду чомусь злегковажив. Знов все у лісі заспокоїлося. Дехто й задрімав у тіні дерев. Не передчував, що жде його каліцтво, або й смерть. Прокидалися, як вже ламалися грубезні сосни й дуби, бомбами поцілені. Виривалися в поле, звідти заганяя їх у ліс кулеметний огонь з літаків.

Десяток їх безкарно кружляло над лісом, поки не посқидали ввесь запас бомб. Бомбардування тяглося хвилин не більше двадцять, та наслідки були страшніші від боїв під Езерцями й Волчецьком. Вибухами поперевертано гармати, не одній сотці коней перебито спини падаючими деревами, десятки доходили розірвані, не один десяток згинуло в мент вибухів. Вбитих і на смерть роздавлених вояків і старшин назирали коло трьох соток; поранених, потовчених і контужених начислили трохи не два рази стільки. Вбито полковника Ніколаєва. Стенбока й Чорного поранено. Холмського, Оленича, Дарагана, Гурова і коло сотки інших старшин, поранено, або контужено, вісімох старшин вбито. Ворогові вдалося погромити дивізію без всяких страт. Десіно приняв бригаду, а Паволоцький чернігівський полк. Обох контужено, та на дрібниці не приходилося звертати увагу. Дивізія змаліла на добру третину, завдяки нерозвазі одної людини — її команданта.

Впоравшися з забитими й пораненими дивізія, на заході сонця, вирушила на Троянівку, з метою вийти на Столід. Після доброї научки надмірно обережний, генерал Володченко зарядив похід ніччу. Довгим вужем дивізія витягнулася ще завидна. Часто приставала, наче б начальство, десь там на переді, спинилося на роздоріжжу й думало, котрою дорогою прямувати. Запала темна ніч. Ліс закрив сяйво зір на небосхилах і ніч від того ставала ще темнішою, чорною. Десь недалеко, може з півверсти від дороги,

вибухали важкі гранати; на кожний вибух тисячами голосів озивався ліс. Від дороги одалік хтось майстерно лаявся у "матір", по самопевному голосу якійсь офіцерина читав нотацію денщиків. Пересварювалися обозники. Ті, потиху, щоб не чули старші, згадували всіх святих і небесну канцелярію. Як далеко ворог — не знав самий Володченко. Що недалеко, свідчило намацування шляху артилерійськими стрілами. Заборонено світити ліхтарі, голосно розмовляти. Але заказати коням іржати — Володченко не мав сили.

Першою їхала уланська бригада з своїми обозами. Проїхали вже з дві верстви, як від чола кольони передано наказ:

— Вахмістра Усищева наперед!

Наказ покотився від полку до полку, перекинувся в гусарську бригаду й докотився, врешті, до вахмістра. Вийхав з рядів і погнав коня трохи швидче. Проїзджаючи по при чоло чернигівського полку — окликнув Паволоцького. Коли той озвався з темряви, Усищев спітався:

— Не знаєте, який чорт і чого мене кличе?

Військові ніколи в дипломатів не бавляться. Висловлюють думки все просто й зрозуміло. Менше всіх бавився в дипломатію самий Паволоцький. На чортіхання Усищева він відповів в тон запиту:

— Поняття не маю! Треба думати, що начальник дивізії.

— Бодай він здох був малим! — закляв вахмістр. — Яка стила мама його прiperла мене бачити поночі?

— Певно, засумував за вами! Їдьте, довідаєтесь!

— Еге! Як тут їхати, раз темно, хоч в око стріль! Я ж не кіт, а гусарський вахмістр! Сто сот кольок тому Володченкові в ребра! — честив Усищев начальство.

Однак почалапав швидче. За чим Усищева кличуть — всі, Володченка розпізнавши, здогадувалися. Генерал любив спокій і комфорт. На поході, ніччу, він, по звичаю, дотримував вести дивізію котрому з бригадних, або начальнику штабу, самий завалювався в санітарну лінійку спати.

Старшини сподівалися, що хоч в бойовій обстанові генерал змінить свій навик, але піомилися. Бо й як воно? Ніч, темно, порядні генерали сплять, а йому доводиться товктися в сідлі. Клопотати старшин тої ночі Володченко все таки посorомився. З підстаршиною Усищевим церемонитися не було причини. Вахмістр вважатиме за велику собі честь аж таке довір'я до його знання й особи. Тим то генерал завалився у лінійку спати, а дивізію повів вахмістр Усищев. Замість у Троянівці, на рано дивізія, якимсь чудом, опинилася в околицях Оконська, може дві верстви від місця, де її погромили літаки, а від Троянівки верств зо тридцять на схід. Володченко не зорієнтувався в лісах. Видав наказ стати на днівку, самий завалився недоспани досипляти. День був хмарний. Після полудня поїхали далі й опинилися в Карасіні, недалеко Маневич. Розпитати, що то за село, не було у кого; ні населення ні війська не надібали. За Карасіном переїхали якусь річку. Думали, що то Троянівка й Стохід. Дивилися, де то Стобихва. Генерал перечився з Людцкановим, тимчасовим начальником штабу, доводив, що проминене село не що інше, як Стобихва. Людцканов доводив навпаки, що це мусить бути Карасін, бо Стобихва на західному березі Стоходу, а село від ріки далеко на схід; та й ріка, як на Стохід, занадто вже мізерна. Володченко обстоював своє, лаяв неточні мапи. Що мапи точні, а неточний він сам, Володченко довідався аж як дивізії прибула в Лешнівку, від залізниці верств сорок на північ, а від Троянівки і всіх шістьдесят. Повернули на Езерці, звідти на Карасін і Маневичі і, аж четвертого дня, дивізія, прокружлявши з півтори сотки верств, добилася до Троянівки. Під Стобихвою сотна дивізія вже два дні, як окопалася. А німці зза ріки привитали кінноту артилерійським огнем.

В кружлянні ще, наче пес за своїм хвостом, Володченко закликав Усищева на добрий “патер ностер”. Розкричався, загрозив воєнно-полевим судом. Вахмістр втихомирив генерала одиноким питанням:

— Ваше превосходительство! Хто повинен вести ди-

візю на поході? Начальник дивізії, генерал Володченко, чи вахмістр Усищев?

На поставлене рубом питання генерал прикусив язи-
ка. Справу замовчано. Перед вищими командами вишука-
но оправдання за спізнення дивізії. Володченко не тільки
зумів себе вигородити, але — коштом графа Стенбока-
Фермора, за бій під Волчецьком — здобути рангу гене-
рал-лейтнанта. Командантам бригад і полків оголосив ще
догану в наказі по дивізії.

Дивізія розташувалася в резерві між Карасіном і Сто-
бихвою, по лісах. В наказі по дивізії Володченко, певно по
пораді Гіленшмідта, поздоровляв полки з здобуттям Кове-
ля. Але вже й вояцтво знато, що Ковель — міцний оріх для
розкушення, що під Ковель прибули німецькі дивізії з під
Ригі, Соми, з під 'Вердена, завернено у Волинь австрійські
дивізії з Італії. Ковеля так і не довелося здобути. Брусі-
лівські армії ворога солідно обезкровили, здобули великі
простори Галичини й Волині, але обезкровилися й самі. Ді-
ри Брусілівського фронту ворог залатав, тож наступ ча-
сово спинився. Забракло набоїв. Цілі дивізії переозброй-
лися здобутими від австрійців крісами, бо набоїв здобуто
двічі більше, чим фронт мав у своїх складах.

Наступ Брусілова міг закінчитися повним розгромом
австро-угорських військ, як щоб першорядні фронти роз-
почали акцію*). Куропаткинський фронт не рухався зозв-
сім. Фронт Еверта два дні пробував наступати армією Рогози і групою Мищенка з десятьох дивізій. Рогоза захопив півчварти тисячи полонених, своїх військ уложивши
вісімдесят тисяч! Мищенко, під Пинськом, навіть Рогозиними успіхами не міг похвалитися. В скорому часі Куропаткина знов замінено генералом Рузським. Еверта довго
терпів на становищі навіть революційний уряд.

Під кінець липня північне крило фронту устійнилося.
Почали підготовку ще до одної зими окопного сидіння. У

*З спогадів фельдмаршала Людендорфа, том I, ст 189, видно,
що насьому Східному фронті у німців залишилася в резерві ли-
ше одна кінна бригада.

16-ій кінній дивізії пішли чутки, що вона переходить на румунський фронт. По довгих торгах Румунія виступила по стороні союзників, за ціну видачі їй Росією 25 тисяч коней. Коні стали казковою синицею у руках румунських боярів, а журавлем в небі — обіцянка Трансильванії і болгарської Добруджі, після перемоги над центральними державами.

За час наступу Брусіловського фронту захоплено 450 тисяч полонених, коло 600 гармат, міліонові запаси зброї й стрілiva. Ворог втратив до півтора міліона вбитими й пораненими, з інших фронтів перекинено на Брусіловський до двох і пів міліонів бойців. Та з Румунією набула Росія клопіт. Сформовано окремий Добруджинський корпус для помочі Румунії проти болгарів, в команді генерала Заячківського. Корпус розгромлено. Румуни втратили навіть свою столицю. З двох армій південно - західного фронту утворено Добруджинсько - Румунський фронт в команді зразу Сахарова, а пізніше Щербачова. 11-ту армію прийняв Клембовський, а начальником штабу фронту став генерал Сухомлин. Витворилася надто замотана ситуація. Оба крила румунського фронту підлягали Брусілову, але центр, в команді короля, Брусілову не підлягав. Румунський штаб не повідомляв навіть про свої операції. Після довгих політичних торгів погодилися румуни визнати генерала Сахарова помічником свого короля - головнокомандуючого, а через нього і румунський фронт узaleжнено від Брусілова. Для стійкості фронту перемішано румунські дивізії з російськими, бо... Румунське військо вміло швидко втікати, втратило, вожену волами, артилерію.

Вістки про переїзд на румунський фронт у чернігівський полк привіз 45-річний корнет запасу Ред'кин, з жандармів. Їх військові не любили, але Ред'кина вище начальство призначило адютантом, без відома комandanта полку. Та старшини здогадувалися, що "Ред'ку" призначено з якихось таємних причин, одним Володченкові і Гіленшмідтові знаних.

Зимувати під Стобихвою дивізія не збиралася. Знов

прийшло поповнення, полки зайняли відтинок з піхотою на рівні. Землянок не будували, а ворожі налети робили своє. Російська авіація знов десь запроторилася. Авіацію заступали довгі ключі журавлів, що вже готувалися до відлету у теплі краї. Їх кожного ранку доголянувши, гусари кричали, дурили не раз старшин і самого Дессіно "своїми аероплянами". Та журавлям на зміну надлітали ворожі літаки і завваживши рух, або дим з кухонь — садили бомбами. В цілому полку найгірше не любив ворожих літаків підхорунжий Овчарук, заводовий вахмістр 4-ої сотні.

Першого дня постою в лісі надибав Овчарук по канавах довгі сплави покинутого німцями дерева. Надумав отже, щоб дерево не марнувалося, збудувати собі землянку, а властиво дев'ятьнадцятий бомбосховок, бо любив все солідне, тривке. Гусари розкопали половину сугірка на схилі, так, що бомбосховок одною тільки стіною виглядав на світ Божий. Почали тягати мокре дерево.

Мокрі по груди, захляпані, гусари мучилися над довгими, мокрими колодами, а Овчарук, виблискуючи золотом погонів, командував, як краще дерево у стелю вложить. Йшов до канави і знову, з валу, паличкою вимахував, командував брати мокре дерево на плечі. На біду, Паволоцький, тоді командуючий полком, обходив розташування сотень. Натрапив на вісъмох заболочених гусарів, що перли грубу колоду від каналу до горбка.

— Ви щож таке робите, хлопці? — питав гусарів.

— Бомбосховок вахмістру Овчарукові будуємо, ваше е-діє! — ті відрапортували, не скидаючи з плечей колоди.

— Угу! А ну, поклич мені, хто будь, вахмістра Овчарука! — наказав полковник.

Хвилин через кілька гусар вернувся з вахмістом. З голочко вбраний, добре випасений чоловічина, з "кайзерівськими", вусами, підкрученими вгору, зголосився до начальником. Здалеку виглядав більшим від полковника начальником. У того звичайна вояцька блузка, захістного сукна вояцькі погони з двома поздовжними, вузонькими полосками білої барви і шовковими нитками нашитою 17-кою,

нумером полку. У вахмістра — широкі золоті погони, без належної вахмістрам поперечної нашивки. Такі погони носили генерали, та ѹ то далеко в запіллі. Все перешите, пригнане до міри. Сине, з білими шнурками “галіфе” роздулося в боки так, що на вузькій вулиці з Овчаруком не можна було б розминутися. Чоботи з острогами й золотими розетками на холявах, старшинська кокарда на кашкеті, новенька старшинська портупея*). Генерал, тай годі!

Всіх девяťох повів Паволоцький до канави. Там скомандував лізти в воду. Гусари полізли, мокрому вода не страшна. Овчарук нерішучо топтався, непевний, чи наказ торкається і його.

— Вахмістр Овчарук! — окликнув полковник.

— Чого зволите, ваше високородіє? — молодцьовоато підскочив Овчарук.

— Наказ відноситься і до вас! Лізьте в канаву!

Нехотя, скрививши, Овчарук поліз за гусарами. З валу полковник командував:

— Звалюйте дерево на плечі! Всі разом! Вахмістр Овчарук! На плечі беріть, як і всі! Не беріть так, одалік!

На валу Овчарука поставили на переді, поправили на плечах колоду й пішли. Гусари душили сміх, присідали. За-сапаний Овчарук того не бачив, двигав половину всього тягару. Паволоцький провів всіх разів зо п'ять, дав всім по цигарці. Тоді спокійно заговорив до ледви відсапуючого, з голови до ніг захляпаного вахмістра:

— Ось, що, вахмістр Овчарук. Ви на фронті недавно, звичаїв не знаєте! Полковник Дессіно, я й сотенні команданти маємо більше право збудувати собі бодай землянки. Не будуємо, бо не знати, де ми будемо зимувати. А ви, ще не поспіли гусари коней розсідлати, вже сховок собі їх заставляєте будувати! Тепер пізнали, як гусарам та праця подобається. На будуче вам научка...

Вахмістр не озивався; стояв перед полковником по-

*Портупей — пояс з двома ремінцями причеплювати шаблю і двома ременями через плечи, пришитою кобурою, планшетом на мапу і гніздом на свисток.

хнюплою мокрою куркою. Та в душі присягався, — полковникові “зневаги” не дарувати. І не дарував!*)...

По трьох тижнях дивізія з під Стобихви забралася. Не на бесарабське вино, а в самі нетри пинських багнищ над Стоходом, в район Угринич, Старого й Нового Червища та Шин — району, де пробивалися минувшого року. Тут в лісах, коло озера й села Шини, будувати землянки почали з першого ж дня. Забезпечувалися від холодів гострої поліської зими. Постачання розташувалося в Кухоцькій Волі, штаб корпусу у Тиховіжі — все знаних дивізій місцях. За осінь Кухоцьку Волю вузькоторівкою сполучено з стацією Антонівка, під Сарнами, місці осідку штабу 3-ої армії, до якої корпус знов прилучено.. Почалося довге сидіння в окопах без боїв і страт.

XXXV.

Через русичів, грецького “таксіарха” Доброгоста, командуючого флотою і полководця, “стратега”, Всегорда та вченого сина Санбата — Хилвудія, давні греки добре розпізнали своїх північних сусідів — київлян. Пізнали, що кожний русич гори переверне, зорі з неба постягає, тільки треба над ним чужої команди, бо своєї слухати не любить. І пізнавши — не боялися давати русичам високі становища у Византійській імперії. Русичем придніпрянцем з походження був святий Андрій Юрійович, що у час облоги сарацен бачив Матір Божу, укриваючу омофором византійську столицю. Але ціsar Константин Порпурородний каже, що Андрій бачив Божу Матір з омофором не під час сараценської облоги Царгороду, а пізніше, у 860 році, коли київський князь Аскольд і посадник Всеслав на столицю греків напали. Патріарх Фотій і прадіd Константина, Василь Македонець, бачили, що столиця не встоїть перед русичами, отже потрібно стало чуда.

Колишній досвідний і талановитий воєвода, патріарх

*Овчарук — імя змінене — прaporщик часів Керенського, пізніше командував відділом червоної армії у Муравєва на Україні.

Фотій, зарядив обносити здовж стін міста одіж Богоматері й окунати її у Боспорську протоку, на очах ворога. Зірвалася буря, поперевертала човни. У цей саме час і бачив Андрій видіння. Вдячні греки установили два свята: Покрови Пресвятої Богородиці і покладення одіжі Богородиці у Влахернській церкві. Цісар Константин додає, що Фотій наказав обносити одіж тоді тільки, як завважив над Мармуром морем буревісну хмару. Від греків оба свята перейшли до українців. Приняли ті свята за свої княжі дружини, а через Запоріжжя й українські козацькі полки перейшло воно в регулярну російську кінноту. Мало котрий з полків вибирає свято Юрія чи Дмитра, воєводи. Українські історичні полки все вибирали Покрову. Чернигівський полк святкував два свята — Покрову і Юрія.

До свята готувалися по фронтовому, без витребеньок. Збільшено пайки мяса для вояцтва і старшин, пайки овса і сіна для коней. Полкові вдалося роздобути дві сорокведерні бочки кавказького вина від постачання. На тисячу двісти душ — зовсім не багато. Ведро чистого спирту вдається десь увірвати полковим лікарям, мовляв, для ранених і хворих. Спирт розведено і, відомо, пішов він на заспокоєння старшинської спраги. Решта — щоденні пайки хліба, цукру, з сушених овочів суп, гречана каша з маслом — все однакове, для вояків, так і старшин.

У просторій землянці старшинського зібрання, за столом, у вигляді букви П, чернигівські старшини святкують. На почесному місці, у центрі, — командуючий дивізією, генерал граф Стенбок Фермор. Обіч нього його начальник штабу, генерал Чорний. По лівій руці Стенбока — гість, командант уланської бригади, генерал-майор Костенко, високий, сивобородий дідуган зі скорченю, всохшою ще з часів японської війни, правою рукою на перевязі. Обіч генерала Чорного малий, опецькуватий, не старий ще генерал-майор, з довжезним, зовсім не по зростові назвищем: — Ромейко-Гурко князь Друцький - Соколінський, командант гусарської бригади. Коло Костенка — старий полковник Дессіно, коло Ромейка — полковник Паволоцький.

Далі розмістилися старшини в перемішку, не по рангам, а по сотням. На “сірих” кінцях стола по панській виблискують золотом погонів кільканадцять корнетів, щойно вийшовших з кінних шкіл, німців і хахлів: графи Граббе і Ельстон, барони Менгден, Медем і Травбенберг, далі Фехнер, Кляйн, Ейхольц, Шмідт, Зелянд-Риндін, Шільбах-Літовцев, Миклуха-Маклай, небіж знаного подорожника, Григорович-Барський і Дорошенко Другий. Вкінці стола сташий, шістьдесятлітній поручник Тверітінов, полковий скарбник. На другому кінці П — однорічники, лікарі і діловод полку, урядник воєнного часу Малько, типовий хахол з обличча й вимови, прозваний “грахвою”. Серед однорічників вирізняється обличчям Яков Гаркаві, ізраеліт. Цей все і всюди запевнює, що він італієць*).

Прияло генералів не вязалися; зі старими занадто зжилися, а бригадіри були, знов, новими людьми. Найбільше говорилося про настрої в полках, про минулі бої, втрати й нагороди.

Серед загального оживлення, гамору молодих старшин, один Павлоцький сидів мовчки, задуманий. Щойно кілька днів тому він вернувся в полк з незвичайної відпустки: їздив на похорон дядька дружини, архиєпископа Турівського, Мінського і всієї Білорусі, Михайла, у Мінськ, місце постою штабу західного фронту. Подорож відбулася по прифронтовій полосі. Хто мав вуха — міг багато почути; багато побачити — хто мав відкриті очі. А хто мав і розум — міг багато чого додуматися. В вагонах, старшини вже явно говорили про зміни, про те, що далі так тягнутися довго не може. Влада мусить йти на уступки народові, визнати відповідальний перед Державною Думою совіт міністрів, перевести земельні реформи, або буде зметена веснародним повстанням. Вояцтво єхидним зором

*В революцію називався Гаркавий. Був начальником Чека в 45 дивізії і, пізніше, Чека київського воєнного округу. Засудив на розстріл 359 українських вояїв під Базаром, 21 листопада, 1921 р. з такими ж, як і він суддями — Ліфшицем, М. Літвиновим, Фріновським, Котовським та Івановим.

проводжали старшини, хоч у вічі ще підтягалося, виказувало ознаки пошани. Думки Павлоцького про недалеке майбутнє поділяв генерал Стенбок Фермор, що також їздив у відпустку в Фінляндію, переїздив столицю і там багато чого почув і побачив.

Похорон переводило трьох єпископів — вікарій і наступник, Іоан, єпископ Слуцький, єпископ Могилевський, Гомельський і Біховський, та єпископ Кобринський і Берестейський, — що знайшов собі пристановище у Мінську — з сотками чорного й білого нижчого духівництва, десятками тисяч вірних. Військових не було багато, тільки нечиельна рідня покійного. В житті архиєпископ визначався непокірним характером, св. Синод на становищі ледви його терпів. Непокірність почалася здавно, коли Павлоцького не було ще на світі. Близькучий ротмістр гвардійських кірасірів, перед самим закінченням академії генерального штабу, для всіх несподівано, з служби звільнився, й до місяця часу постригся в черці. Ніхто не довідався, що спонукало ротмістра відмовитися близькучої воєнної кар'єри; здогадувалися, що смерть його нареченої у селянських розрядах. Перед постригом у черці більшу частину своїх посіостей подарував ротмістр селянам.

Минали роки, тихий єромонах Михайло закінчив курс в Київській Могилянській Духовній Академії і пішов від сану до сану вгору. Кілька років архимандрит Михайло керував Слуцьким монастирем. Перевів досліди пятьсотрічних архівів, відкрив сліди діяльності в монастирі Йосифа Солтана, Макарія Овруцького, Юрія Кониського, Арсенія Берла, Михайла Козачинського, Косова й Нелюбович-Тукальського, — визначних українців - єпархів, у часах їх перебування на становищі єпископів Мстиславських. Думав і передумував і переродився у свідомого українця. Відтоді почалися перші розходження з Синодом і російським православям. Обер прокуратором Синоду притрапився під ті часи гусарський полковник, граф Протасов, майстер випити й погуляти. Архимандрит різко його скритикував, тож попав на поганий рахунок у високого начальства. Та

критика йому не пошкодила. Протасова прибрали, а архимандрита обрано єпископом - вікарієм. Років через десяток підвищено до сану архиєпископа, керівника білоруськими єпархіями.

У чорні часи православної церкви за прокуратури К. Побідоносцева, архиєпископ ще більше з православям розійшовся. Викликали його в Петербург, читали й виписували гострі нотації. Непокірному єпархові дали зрозуміти, що влада терпітиме на єпископському престолі навіть єпископа безбожника, але не непокірного; пригадували долю митрополитів Мацієвича, Вонятовича, архиєпископів Лопатинського, Яновського, Лещинського і Шишацького, та багатьох інших, таких же непокірних; натякали, що і його жде така доля, як що не нарозумиться. Та слідство над ним обернулося у слідство над Синодом. Виконувати погрози — влада не наважилася. Пахло скандалом, довідалася б вся Європа. Вернувшись зі слідства — архиєпископ взявся за написання поважної праці про Бога і Всесвіт.

І зазначив у вступі: — як що б йому доводилося вибирати новий культ, він вибрав би культ творчих сил сонця. Божа сила, у своїй мудrosti, сонцеві призначила бути державцем і творцем всього земного життя. Ця думка зовсім не різнилася від поганського культу в Україні, з його пантейстичною трійцею, Сварогом, Дажбогом і Хорсом, трьома проявами соняшної сили.

Провідною думкою твору було порівнання Всесвіту з людиною. Тіло людини складається з міліардів атомів, а їх скученість творить закінчений, розумний організм, істоту людини. Так і подинок тіла в небесних просторах утворюєтъ закінчений Всесвіт. В організмі людини атоми строго поклясовані: є атоми підрядні, виконуючи розпорядки атомів вищих — первових і мізкових, що, по суті, диктують всьому організму, наказують йому рух і відпочинок. Так і у Всесвіті — є Вища Сила, що Всесвітові наказує і ним керує. Силу ту різні люди по різному зовуть. Атеїст зове її силами Природи, а віруючий — Богом. Однак і безбожник визнає ту силу могутною, надлюдською,

яку розум людини не може збагнути, ні зрозуміти. Отже, Бога навіть заперечуючи, мусить його визнавати.

Переглянувши рукопис праці — достойні митрополити й архиєпископи, на чолі з вчорашнім лютеранином Саблером, — зжахнулися. Працю знищили в рукопису. Старому дали зрозуміти, що філософське розуміння Бога не згідне з духом християнства, російського православя зокрема. Замість Бога висунено культ новітніх святих: — благословленного сибірського старця Федора Кузьмича*), протоієрея Іоана Кронштадського, а потому й Григорія Ефимовича Нових*). Екскомуникувати архиєпископа Синод не наважився. Справу затримано у найгострішій таємниці. Йому порадили податися на спокій, у монастир. Там архиєпископ Михайло й дожив віку.

Ось про що думав полковник Павлоцький на полковому святі чернігівського полку, в день Покрови, 1916 року. І пригадувалися йому слова старого:

— Московити — архиєпископ завжди звав так москвиців, — зневажають нашу віру, нашу історію, понижують наших визначних людей. Були у нас, у давнині, князі Острожські, Корецькі, Вишневецькі. Тепер на Україні живуть нові Острожські, Корецькі, Вишневецькі, але імена ті прибрали собі ізраеліти! Жив якісь юдей у Острозі, от і дали йому при переписі назвище Острожського, у Корці жив, маємо Корецького, у Хмельнику — Хмельницького. Зберігся у мене перший московський часопис “Ведомості Московского Государства” з 1702 року*). Не Русі, не Росії, а Московського государства! Тепер впевняють нас

*Благословенний старець Федор Кузьмич — по думці багатьох істориків — російський цар Олександр I. Замість нього мали поховати когось іншого, подібного з обличча. При відкриттю совітськими владами царських гробниць, труна Олександра I була порожня. Федір Кузьмич умер 1898 року на 122 році життя.

*Правдиве ім'я Распутіна було Пяних, з царського дозволу змінене на Нових. Распутіним назвало його суспільство.

*Автентичне. Перше число вийшло у грудні 1702 року.

у іншому, давним нашим ім'ям користаються... Віру від нас приняли, а нас недовірками зовуть, обливанцями. Бо піп московський, ще від Федорця*), трічи окудає новонароджену дитину у воду, підпилий не раз і втопить.

— Живеш ти, сину, на межі століть — говорив старий у інших відвідинах. — Мій вік — вік поступу, знесення рабства у світі, вік визнання людини людиною. Двадцятий вік — вік революцій, крівавих воєн, занепаду людської гідності і нового рабства. Ти воїн. Твій і таких як ти, обов'язок повстати в обороні народного права. Нагоди прийдуть — не прогавте їх. За вашу лінь каратиметься народ, ваші внуки і правнуки довгими століттями. Пригадай собі Хмельницького, Мазепу. Відійшли вони від народу і всі їх змагання чим закінчилися? Сила ваша в народі. Не обманіть його. Всякий обман, неправда — гострим ножем обернеться проти вас самих.

Слова старого архиєпископа, здавалося Павлоцько му, й тепер бреніли в землянці старшинського зібрання. Прислухувався, не міг зрозуміти, звідки вони походять? Говорив це начальник дивізії, генерал - лейтенант граф Стенбок Фермор:

— ...Втрете, панове старшини чернигівського полку, святкуєте полкове свято в бойовій обстанові. Багато за ці роки пролято крові, впало міліони жертв — і дарма! Наслідок наших змагань у нас перед очима. Ми в поліських болотах, трохи не пів тисячі верств від кордонів держави. Ворог відобрав нам півтора десятка провінцій, кілька соток міст, десяток тисяч сіл. А хто завинив у тому? Не наше вояцтво, не ми — фронтовики. Винні сидять на верхах, у далекому запіллі, в столицях. Звідти дають нам свої директиви. Наказувати є кому, а працювати для перемоги над ворогом нікому. Ніхто не знає, як ми війну закінчимо, але майбутність нашу не уявляю надто рожевою.

И **Мусимо** бути готовими до всяких несподіванок, розрухів

*Федорець — епископ і самозваний митрополит суздальський, ставленник північних князів проти київського митрополита. Вславився нечуваними жорстокостями. Покараний смертю у 1169 році.

і народних повстань. Не хочу пророкувати, але певний, що незадовго настануть великі зміни, можливо, навіть розпад держави на складові частини. Сумління кожного з вас, панове старшини! Підкаже вам, по якій стороні противних сил ви станете. Багато з вас, однополчан, що сидите тепер за одним столом, опиниться в рядах взаємно собі ворожих. Правом вашого начальника, старшого вашого товариша, можу вам одне порадити: будьте людяними й вирозумілими, по людяному обходіться з всіми, нижчими вас становищем, з вояцтвом. Вояк — молодший наш брат, бойовий товариш. Де вас доля не закине — памятайте про давні традиції вашого полку! Спогади про вашу службу здергать вас від неодного вчинку — старшини негідного. Памятайте, — коли ви будете людьми, ніяка ворожа сила вас не подолає.

Дивно було молодим старшинам чути такі слова від генерал - лейтенанта і графа. Не дивувалися старші, ті, що з вояцтвом за роки війни зжилися, справді відносилися до вояцтва вирозуміло і прихильно. Стенбок Фермор говорив далі:

— У високого начальства наша дивізія на непевному рахунку, це мені відомо. Нас вони не знають, не розуміють, а може не хочуть розуміти. Я, панове старшини, розумію вас, розумію вояцтво. За роки війни зжився з вами. Де б я небув у будуччині, з вами прожиті роки, зістанеться у моїй памяті найкращими спогадами. На жаль, ми незадовго розлучимося. Головний штаб призначує мене командуючим корпусом. Не знаю, яким корпусом доведеться мені командувати...

— Четвертим кінним! — закричали з сірого кінця стола підохочені корнети. До них прилучилися й старші ранги; в землянці загуло. Співали “многоліття” начальникові дивізії, обом бригадним. Почалися тости за здоров'я царя, цариці, царствуючого дому. Пили за армію, за її вождів, за перемогу над ворогом. Аж коло півночі почали відчитувати привітальні телеграми — зразу від вищих генералів, Олексіїва, Брусієва, Цурікова, Врангеля

Й кількох інших, що мали якісь взаємини з полком. Та не було поздоровлення з святотівом від Еверта, ні від Леша, навіть від Гіленшмідта — безпосередніх зверхників. Чим далі — відчитувано привітання від все вищих осіб — великої княгині Елісавети Федоровни і великого князя Михайла Олександровича з дружиною, княгинею Наталією Сергієвною Брасовою. Закінченнякої телеграми покривали шалені оплески, викрики “ура”! На останку прохано всіх встati й прочитано телеграму верховного головнокомандуючого, царя Миколи II. Кілька голосів зачало співати гімн. Через мент співали всі приявлі. В землянці гуло, виривалося у лісі:

Боже царя храні; сильний державний,
Царствуй на славу, на славу нам...

Не затихли ще слова першого гімну, як молодь почала другий, живіщий і байдорий:

Слався, слався наш руський цар.
Господом данний, нам цар, государ!
Да буде бессмертен твой царський род,
Да ім' благоденствуєт руский народ...

Де хто з старшин співав байдужно, для форми. Але більшість співала з чуттям, деякі з сльозами в очах від зворушення. І ні один не передчував, як не передчувало і мало не все населення імперії, що заповіджені Стенбоком Фермором зміни всього через чотири місяці стануть дійсністю. Не стане царя, розвалиться імперія, та з царем зникне закон і безпека. Суспільний гураган кріваво-огневою лявиною розіллеться по всіх краях величезної держави, понищить села й міста, міліонам відбере життя. І ні одна людина не стане в обороні того, кому, при всякій нагоді, співали словослов'я і прохали Бога його оберігати, — то б то царя, що не обіцюючи заведення райського життя в своїй імперії, всеж, як міг і умів, старався не заводити у ній пекла... 15

Кінець першого тому.

Стед, Ман., Саскатун, Торонто; 1929 - 1943.

ВИЙШЛИ КНИЖКАМИ ТАКІ ПРАЦІ АВТОРА:

- ЗА НАРІД СВІЙ — драма у 5 діях, 1932 року.
- ДАЛА ДІВЧИНА ХУСТИНУ — драма у 5 діях, 1933 року.
- СИРІТСЬКІ СЛЬОЗИ — драма у 3 діях, 1934 року.
- БРАТ НА БРАТА — драма в 4 діях, 1934 року.
- ВІРА БАБЕНКО — драма у 5 діях, 1936 року.
- ОЛЬГА БАСАРАБОВА — драма у 5 діях, 1936 року.
- ПОЗИЧЕНА ЖІНКА, СВАТАННЯ ПО ПОШТІ, комедії.
- БЕЗ ВИНИ КАРАНІ, драма з канад. життя, у 4 діях, 1938.
- В ЛИСТОПАДОВУ НІЧ, драма-фантазія у 3 діях, 1938 р.
- В ДНЯХ СЛАВИ — драма в 4 діях, 1938 р.
- ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ — істор. повість з часів революції, 212 сторін, 1939 року.
- ВИЗНАЧНЕ ЖІНОЦТВО УКРАЇНИ — історичні життє-
писи, 256 сторін, 1942 року.
- ЧОРНІ ХМАРИ ЗЗА ПРИПЯТІ — істор. повість з часів
Хмельниччини, 163 стор., 1945 року.
- (Всі ці праці вичерпані).
- БЕЗХАТНИЙ — повість з канадійського життя, 297 стор.
1946 року.
- В КІГТЯХ ДВОГОЛОВОГО ОРЛА — історична повість-
хроніка з часів війни 1914-1917 років, 349 стор. 1955.
- *****

